

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMYÁNYI KAR
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
KORAÚJKORI ESZMETÖRTÉNETI SZAKCSOPORT

Doktori /PhD/ értekezés

Asztalos Bernadett

2010

**Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Történettudományi Doktori Iskola
Vezetője: Prof. Dr. Fröhlich Ida**

**Újkori Eszmetörténeti Szakcsoport
Vezetője: Dr. habil. Óze Sándor**

Asztalos Bernadett

Doktori /PhD/ értekezés

„Ha Isten velünk, ki ellenünk...”

**Nádasdy Tamás magánélete négy megközelítésben,
levéltári források alapján**

Témavezető: Dr. habil. Óze Sándor egyetemi docens, PPKE BTK

PPKE BTK

Piliscsaba, 2010.

Tartalomjegyzék

1. BEVEZETŐ	3
1.1. <i>A dolgozat témája</i>	3
1.2. <i>Források</i>	5
1.3. <i>A szövegek közlés elvei</i>	6
2. A LEVELEZÉS NYELVEZETE	8
2.1. <i>Címzés</i>	9
2.2. <i>Bevezető formulák</i>	10
2.3. <i>Befejező formulák</i>	11
2.4. <i>Keltezés</i>	13
2.5. <i>Aláírások</i>	13
3. MÓDSZEREK, A FORRÁSOK FELDOLGOZÁSÁNAK ELVE	16
3.1. <i>A kutatás jelentősége</i>	19
4. NÁDASDY TAMÁS	20
4.1. <i>Nádasdy Tamás életútja</i>	20
4.2. <i>Nádasdy Tamás mecénási tevékenysége</i>	36
4.3. <i>Nádasdy Tamás spiritualitása</i>	43
5. SZOCIÁLIS HÁLÓ	54
5.1. <i>Kanizsai Orsolya</i>	54
5.2. <i>Férj és feleség viszony</i>	58
6. ÉTKEZÉS	61
6.1. <i>Étkezés 16. századi Magyarországon</i>	64
6.2. <i>Húsételek</i>	76
6.3. <i>Halételek és a tenger gyümölcsei</i>	79
6.4. <i>Főzelékek, mártások</i>	82
6.5. <i>Főtt tészták</i>	84
6.6. <i>Kásaételek, kenyéreneműk, sütemények</i>	85
6.7. <i>Gyümölcsök</i>	87

6.8. Fűszerek	91
6.9. Levesek és egyéb különlegességek	93
6.10. Italok	94
7. EGÉSZSÉGÜGY	97
7.1 Általános egészségügyi viszonyok.....	97
7.2. Gyógyítók.....	103
7.2.1. Orvosok.....	103
7.2.2. Orvosi filozófiák és képzések.....	105
7.2.3. Egyéb gyógyítók	107
7.3. A Nádasdy család és orvosai.....	110
7.3.1. Kőrös Gáspár	110
7.3.2. Kőrös Gáspár és a többi orvos.....	117
7.4. Kanizsai Orsolya meddőségének kérdése és az alkalmazott gyógymódok.....	124
7.5. A terhesség hónapjai és a szülés.....	136
7.6. Az anya és a gyermek állapota a szülést követő első hónapokban.....	142
7.7. A nádorné egyéb betegségei	150
7.8. Nádasdy Tamás betegségei	154
8. GYERMEKNEVELÉS.....	157
Nádasdy Ferenc és az udvarban élő többi gyermek nevelése	157
9. ÖSSZEGZÉS	174
FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE.....	181
FELHASZNÁLT ÉS RÖVIDÍTVE IDÉZETT LEVÉLTÁRI ANYAG.....	198
ÖSSZEFOGLALÁS	199
FÜGGELÉK	201

1. BEVEZETŐ

Nádasdy Tamásról először mindenkinek a sárvári vár és a nádori méltóság jut eszébe, vagy a család jelmondata: „Ha Isten velünk, ki ellenünk.” Az utána maradt hatalmas mennyiségű levéltári anyag azonban még számos témában nyújt értékes forrásanyagot a kutatóknak. Nádasdy alakja régóta foglalkoztatja a történészeket; kit politikusi tevékenysége, mást katonai tehetsége. Feleségével, Kanizsai Orsolyával folytatott levelezése pedig a korszak egyik legértékesebb emléke egy főúri házaspár példájára. A történészek azonban máig adósok, egy olyan Nádasdy életére vonatkozó összefoglalóval, ami a történelmi alak mögött meghúzódó emberrel foglalkozik, a legújabb kutatás módszertanát is felhasználva.

Kutatásom célja Nádasdy Tamás magánéletének bemutatása, mindennapjai legegyszerűbb, de talán életére meghatározó jelentőségű momentumainak összegyűjtése és az összefüggéseinek feltárása. Dolgozatom nem nagypolitikai koncepcióinak vagy hadászati ötleteinek felvázolása vagy értékelése volt, hanem az ember életének megragadása négy megközelítésből. E négy megközelítés: testi, lelki, szociális és spirituális nyilván szorosan összefonódik egy életen belül, de mégis ezzel az interdiszciplináris módszerrel nyerhetünk betekintést részletekbe menően akár az egészségügyi kérdésekbe, akár az étkezésbe, de ugyanúgy a gyermeknevelés témakörébe is.

Így ismerhetjük meg őt, mint kereső embert, mint fiút, testvért, férjet, apát, hívőt és kultúradelvet. S bár több megközelítésről beszélünk és külön fejezetekben tárgyaljuk e témákat, nem szabad elfelednünk, hogy ezek egymást mindig kiegészítik és formálják.

1.1. A dolgozat témája

Dolgozatom a bevezetőn túl hét további fejezetre tagolódik. Így a források és a forrásközlés elveinek ismertetése után külön fejezetet szenteltem a források nyelvezetének ismertetésére. Fontosnak tartottam kiemelni azt, hogy ezek a mindennapi magyar nyelvű írásbeliség első, igen szép példái közé tartoznak, bár még a latin hatása egyes elemeiben igen jól megragadható, de nem mutatkozik rajtuk a fogalmazás dagályossága és cirkalmassága, ami a humanizmus életérzéséből adódhatna, de tetten érhető a levelekben a beszélt magyar nyelv szépsége, az érzelmek sokrétűsége.

A harmadik fejezetben kitértem arra az interdiszciplináris szemléletű módszertani megközelítésre, melyet felhasználtam a forrásanyagban rejlő információk feldolgozásához. A

pszichológia, szociológia diszciplinája és a mentálhigiénés szemlélet segítségével próbáltam feltérképezni Nádasy Tamás személyiségét. Igyekeztem továbbá annak is figyelmet szentelni, hogy leírjam azokat az új megállapításokat, amelyeket Nádasy Tamás életét kutatva az őt közvetlenül körülvevőkről, illetve az egyes témákról a korszakban megtudhatunk.

A már fent említett négy megközelítés: testi, lelki, szociális és spirituális. A testibe tartozik mindaz, ami fizikai állapotunkat érinti, jelen esetben az egészség-egészségügy és a táplálkozás. Az étkezésről a hatodik fejezetben, az egészségügyről a hetedik fejezetben olvashatunk. A lelki megközelítésbe tartozik, hogy az ember milyen életutat képes befutni, s az egyes életszakaszok kihívásait hogyan vívja meg, illetve mennyiben tud a mindenkiben rejlő generativitás vágyára egyéni feleletet adni, az utókor számára örökséget hagyni. Nádasy életútjáról, mecénási tevékenységéről a negyedik fejezetben olvashatunk. Saját és nevelt gyermekeiről pedig a nyolcadik fejezetben.

Az élet adta kihívásokkal való megküzdés kulcsa, hogy milyen lelki erőforrásaink vannak, hogy milyen a kapcsolatrendszerünk, a szociális hálónk, illetve, hogy milyen módon sikerült meghatározni saját spiritualitásunkat, transzcendenshez való viszonyunkat. Nádasy Tamás kapcsolatrendszere (életútjából is láthatjuk) hihetetlenül szerteágazó. Egyrészt, mert nagyszámú rokonsága volt, főleg Kanizsai Orsolyával való házasságkötése után, másrészt, mert politikusi élete során egy vertikális és horizontális pályát is befutott. Vagyis a társadalmi ranglétrán a középnemesi familiáris szintről a legmagasabb fokra, a nádori méltóságra jutott, másrészt bejárta a mindkét király táborát, méghozzá magas beosztásokban. A tudományok és a vallás iránti érdeklődéséből adódóan, pedig a korszak e témákban működő legjelentősebb alakjaival tartott fenn kapcsolatot. Ez egy olyan egyedülállóan gazdag és szerteágazó, de nagyon árnyalt (hiszen nem mindenivel azonos intenzitású a viszonya) kapcsolati rendszer, melynek feltárásához és ismertetéséhez egy külön dolgozat lenne hivatott, így jelen írásomban csak a kapcsolati háló legfontosabb személyével, feleségével, Kanizsai Orsolyával van mód foglalkozni. Róla és kapcsolatukról az ötödik fejezetben olvashatunk.

Talán az egyik legbonyolultabb feladat a spiritualitásról és vallásosságról írni, hiszen a megragadhatatlant és érzéseket kellene szavakba önteni. A korszakban kialakuló felekezetiesség, pedig tovább nehezíti a kutató dolgát. Nádasy Tamás felekezeti hovatartozását máig vita övezi, de módszertanunk szempontjából inkább Istenhez való viszonyára próbáltunk rávilágítani, bár a különböző állásfoglalásokat is ismertettük a negyedik fejezetben.

Dolgozatomban, tehát egy emberéletem, mint olyat szerettem volna megragadni. S arra kerestem a választ, milyen ember volt és milyen életet élt Nádasdy Tamás?

1.2. Források

Munkám során a Magyar Országos Levéltárban található Nádasdy családi archívumot használtam. Nádasdy Tamás nádor családjának levelezésén kívül a gazdasági iratok, kiválogatott vegyes levelek, egyéb iratok és inscriptiós könyvek nyújtottak segítséget. (Mivel lehetetlen lenne az általam használt összes levelet a dolgozatban idézni, illetve a függelékben átírva közölni őket, hatalmas mennyiségüket tekintve, ezért a felhasznált mikrofilmek számait pontosan közlöm a 189. oldalon.)

E hatalmas anyagból már számos rész megjelent nyomtatásban is, például Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezése, Nádasdy Tamás és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése, Nádasdy Tamás és Csányi Ákos levelezése, hogy csak a legnagyobb terjedelmű egybefüggő anyagokat említsük.¹ Mindazonáltal, ha átlapozzuk a fent említett kiadott és kiadatlan anyagokat, akkor pontosíthatjuk őket, további érdekes levelekre és feljegyzésekre bukkanhatunk. Találtam további leveleket Kanizsai Orsolyától; Nádasdy Ferentől; Szegedi Kőrös Gáspártól, orvosuktól²; Sennyey Ferentől, prefektusuktól³ csak a legfontosabbakat említve.

Mivel a távollevők életük eseményeit egymással megbeszélni nem tudták, az információcsere funkcióját a levelezés töltötte be. Nehézséget okoz az olvasásuknál, hogy leggyakrabban csak a levélváltások egyik felét ismerjük, néha csak a kérdést, néha csak a választ és az események kimeneteléről, a probléma teljességéről egy harmadik személy

¹ *Károlyi Árpád, Szalay József*: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Budapest, 1882.; *Vida Tivadar* (vál., ford., jegyz.), „Szerelmes Orsikám...”. A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése, 1988. (Magyar Levelestár); *Óze Sándor*: 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549-1562. 1-2. Budapest, 1996. Kisebbségi terjedelmű levelezések jelentek meg még a Történelmi Tár, Századok, Hadtörténelmi Közlemények oldalain például Gersei Pető János, Kerecsényi László, Horváth Márk, Perneszi Farkas, Magyar Bálint tollából. Illetve szakdolgozatokban, például Nádasdy Anna és Majláth Gábor levelei. In: *Tóth Emese*: Maylád Istvánné Nádasdy Anna magyar nyelvű levelei. Szakdolgozat. Piliscsaba, 2002.

² Kőrös Gáspár leveleit a Magyar Országos Levéltár őrzi, melyet Szmollény Nándor jelentetett meg. Forrásközléseit és kommentárjait is sok kritika érte, csak a legnagyobbakat említve: Magyary-Kossa Gyula részéről, akár Szabó Tibortól. Mégis máig értékes forrásunk a műve, azóta sem vállalkozott rá senki, hogy újból kiadja átjavítva. Volt, aki az orvos munkásságáról írva saját közléssel és fordítással idézte a leveleket, mint Urbán László. Kerültek elő levelek Bécsben, Burgenlandban és a Battyhány levéltárban, a már kiadott leveleket a fellelhető formában idéztem, az általam találtakat a későbbiekben részletezetten, saját átírásban.

³ Sennyey Ferenc, nemes. A Nádasdy-birtokok irányítója, a nádor és annak halála után, az özvegy legfőbb támasza, bizalmasa. A legfontosabb várak Sárvár, Kapu és Léka kapitánya.

leveléből értesülhetünk. Olyan, mintha egy könyv minden második lapját olvashatnánk. Olyan levelek is vannak, melyek alig tartalmaznak információt, elsősorban csak a kapcsolat fenntartásának, az udvariasság vagy a szeretet kifejezésének eszközeül szolgáltak. A szürke hétköznapokat nem tarja fontosnak feljegyezni az ember, inkább a különleges eseményeket, emlékezetes ünnepeket veti papírra, ezért igen megbecsülendők azok a forrásanyagok, amelyek akár csak egy-egy morzsányi adalékot nyújtanak, de mégis tájékoztatnak minket az mindennapi életről.

A levelek nyelvezetével mind ez idáig nem sokan foglalkoztak, talán azért is, mert annyi más fontosabbnál fontosabb témát foglal magában az anyag, amelyek mindig előnyt élveztek. Ezeket az írásokat azonban érdemes nyelvészeti szempontból is vizsgálat alá vetni, mivel sokat elárulnak a korról és alkotóikról egyaránt. A korról, amely egyre több embertől kívánta meg, hogy papírra vesse ügyes-bajos dolgait.⁴

1.3. A szövegekölzés elvei

Itt szeretném megjegyezni, hogy forráskölzéseim nem egységesegek, melynek elvi jelentősége van, mivel a levelek formai és nyelvtani elemzése által szerettem volna a magyar nyelvű írásbeliség néhány megközelítését felvillantani.

A mások munkájából vett szövegeket pontosan abban a formában és olyan átírásban idézek, ahogyan az az adott munkában szerepel. Az általam közölt szövegeknél a Magyar Történelmi Társulat által kidolgozott szabályzatot vettem figyelembe.⁵ S amennyiben ez megengedte, arra törekedtem, hogy az eredeti írásmódot is érzékeltessem, mindazonáltal a szövegeket a mai nyelvérzékünk szerint központosítottam, mondatokra tagoltam.⁶ A kisebb tollhibák helyreigazításra kerültek, a szokatlan szavak után a következő jel szolgál figyelmeztetésül: [sic!]. A bizonytalan olvasat esetén – erre a jegyzetek utalnak – a szöveg pótlások [] zárójelben olvashatók, a magyarázatok pedig szintén jegyzetek formájában

⁴ A témakörben lásd még: *Tarnai Andor*. „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest, 1984.; *Madas Edit, Monok István*: A könyvkultúra Magyarországon: kezdetektől 1800-ig. Budapest, 2003.

⁵ A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607-1790 közti részének szerkesztési és forráskölzési szabályzata. Századok, (1974) 2. 436-475.

⁶ Munkám során a következő szakirodalmakat hívtam segítségül: *Érszegi Géza*: Paleográfia. Illetve: *Varjas Béla*: Paleográfiai útmutató 15-17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. Betűk-számok-rövidítések néhány alapformája a 15-17. századi magyar nyelvű kéziratokban. Mindkettő megtalálható: Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába. Szerk. Hargittay Emil. Budapest, 1997. 45-55. ; 208-221.

találhatók. A nem olvasható, így kimaradt helyek, a következőképpen lettek feltüntetve: [...]. A központozás a szöveg értelmét követi. A régies betűalakok a következőképpen lettek átírva: o, oe, eö = ö, ő; u = ü; w = u, v; u = v; ŷ, y = j, i; ß = sz; gi, gj = gy; ni, nj = ny; ŷ=y, j, i. A speciális betűhasználatot a többi esetben megőriztem: pl. „.k.”

A szókezdő nagybetűk a mai helyesírás szerint vannak kitéve, kivétel a család- és helységnevek, amelyek betűhíven vannak közölve, ezeket meghagytam az eredeti módon, még akkor is, amennyiben azok nem volt következetesek egy levélen belül sem. Így fordulhatott elő, hogy egy személy neve többféle módon is szerepel a dolgozatomban, például Majláth, Maylád. A levelek esetében amennyiben lehetséges volt, megadtam azt, hogy ki kinek írta, mikor, hol keltezett, a levéltári anyag pontos helyét, a mikrofilmen szereplő oldalszámot; előfordult azonban, hogy ezek közül valamelyik hiányzott, s nem zárható ki, hogy az eredeti anyagon, mely általam nem volt hozzáférhető, szerepelnek.

2. A LEVELEZÉS NYELVEZETE

A Nádasy levelezést olvasva találkozhatunk egy olyan eddig nem igazán boncolgatott témával, mint a magyar nyelvű írásbeliség kérdése.⁷ A magyar nyelvű írásbeliség kezdetét illetően, már többen érintették az irodalmon kívüli írásbeliség szerepét, s nemcsak az ún. „levélirodalom” tekintetében, hanem azokra a levelekre is gondolva, amelyeket nem a nyilvánosságnak szántak.⁸ Nem is beszélve a birtokigazgatásban fellépő és egyre növekvő igényt, az írás használata és az írástudók iránt.⁹

Papp László azt állította, hogy a mindennapi életről folytatott levelezéseknek nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk e tekintetben, mint az irodalomnak.¹⁰ Péter Katalin szerint "...a tudományban általánosan elfogadott vélemény szerint az írott szövegek közül a levél áll legközelebb a mindennapi beszédhez, vagyis elárulja, hogyan szólították egymást, hogyan nevezték meg magukat és egymást, valamint hogyan beszéltek egymásról a kortársak."¹¹ Azonban tisztáznunk kell, a formulák vizsgálatának segítségével, hogy mennyiben tekinthető az adott levelezés a tartalmi elemek tekintetében valóban magyar nyelvűnek.

A következőkben az Papp László beosztása szerint végeztem el ezt a vizsgálatot ezen a forrásanyagon. Minden formula esetében az adott írónál példának a legtipikusabbat igyekeztem kiválasztani. Ezek általában szó szerint megegyeznek, csupán egy-két betű eltérést vagy kisebb fogalmazási eltérést tapasztalhatunk.¹² A konklúzió levonásakor így kiderül, hogy vajon mennyiben állíthatjuk, hogy a magánélettel és életmóddal kapcsolatos megállapításainkat a magyar nyelvű írásbeliség első forrásaiból merítettük.

⁷ E témával foglalkozik inkább történeti, mint nyelvészeti szempontból Tóth István György. l.: *Tóth* 1996.

⁸ *Papp* 1964 1-22., 70-77.

Istványi 1934. 1-38.

⁹ *Tóth* 1996. 104.

¹⁰ *Papp* 1964. 1.

¹¹ *Péter Katalin*: Az asszony neve. Arisztokrata nyelvhasználat a 16-17. századi Magyarországon. In: *Történelmi Szemle* (2010)2 . 165.

¹² Például: „Kegielmes uram, az én éltik való zolgálatomnak utána,...”, „Kegielmes uram, ez én éltik való zolgálatomnak utána,...” l.: *Őze I.* 1996. 90-91.

2.1. A címzés

A *címzés* tekintetében Gáspár doktor latinul írt, mint ahogy (a fent említett pár levelétől eltekintve) összes levelét is latinul írta. A következő formulát használta: „Illustrissimo ac magnifico domino comiti Thomae Nadasdi judici curae regiae maiestatis Caspar Fraxinus Zegedinus, artium et medicinae doctor s[alutem] p[lurimam] d[icit].”¹³ Láthatjuk, hogy a magyar gyakorlathoz hasonlóan nem tüntette fel a rendeltetési helyet. A magyar levelekbe általában akkor tették ezt bele, ha az valamiképpen a titulushoz tartozott. A latin nyelvűekre sem volt jellemző, hogy a címzésbe beleírják a címzett mellé azt, hogy az éppen hol tartózkodik. Ez tehát nem releváns adalék számunkra. Abból azonban a magyar hatását érezhetjük a sorokon, hogy bár latinul írta, az „ac magnifico domino” formulát használta, mely egy az egyben megegyezik a magyar szövegekben használatos forma szó szerinti fordításával.

Míg a doktor minden levelét latinul írta, addig Sennyey Ferenc, Nádasdy Tamás prefektusa mindig magyarul címezte leveleit: „Ez level adassek az en kegelmes uramnak Nadasdi Tamasnak nekem kegelmes Uramnak.”¹⁴ Láthatjuk, ő sem írta bele a rendeltetési helyet, például nem azt írta: Ez levél adassék az én jó uramnak Bécsben Nádasdy Tamásnak; hanem, mint azt a korban a legtöbb levélben mások is tették, kihagyta a helymegjelölést. A tartózkodási hely megnevezése azon ritka esetekben volt használatos, mikor az az illető személy titulusához tartozott (pl. a kállói kapitány, stb.)¹⁵ Az „ez levél adassék” forma a magyar nyelvű címzések többségére jellemző, így azt is mondhatnánk, ez esetben egy tipikussal találkoztunk.

Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezésére az a jellemző, hogy általában saját kezűleg írtak egymásnak, s ezen esetekben teljes egészében magyarul. (Annál is inkább, mivel a feleség csak magyarul tudott, így ha a nádor azt szeretne volna, hogy felesége saját kezébe adják a levelet, és bizalmas tartalmát ő maga olvassa el, akkor kénytelen volt magyarul írni.) A nádor így címezte: „Ez levél adassék az én szerelmes Orsikámnak”.¹⁶ Míg felesége, a következőképpen: „Ez levél adassék az nagságos Nádasdi Tamásnak az én szerelmes

¹³ *Szmollény* 1910. 90.

¹⁴ *Koppány* 1987. 221.

¹⁵ Vö.: *Papp* 1964. 11.

¹⁶ *Károlyi-Szalay* 1882. 1.

uramnak”.¹⁷ Láthatjuk, hogy mind a ketten a „szerelmes” szót használták, amely szintén jellemzője volt a kornak, és nem is feltétlenül házastársak használták, a szeretet és a szerelem akkor még egymás szinonimái voltak. Tehát ezzel az egy szóval a kor szokásainak megfelelően megadták egymásnak a kellő tiszteletet.¹⁸

Az „Orsikám” már túlmegy ezen a határon, így csak az egymás közti, minden publicitást teljesen kizáró levelezésben szólítja a nádor feleségét. Kanizsai Orsolya, aki mindenkor igyekezett megadni a köteles tiszteletet, itt is „nagyságosnak” szólítja, s ez a tiszteletteljes fogalmazás még fokozódik, amikor Nádasdy nádorrá lesz: „Tekentetes Nag'ságos tisztelendő nádrispán uramnak az nag'ságos Nádasdy Thamásnak nekem tisztelendő szerelmes uramnak”. A „tiszteledő” szó mindig honorációt kifejező nyelvi eszköz volt, azonban e szavak ilyen mennyiségű egymásra halmozása már túlzásnak tűnhet. A címzések tekintetében összefoglalásul azonban megállapíthatjuk, hogy a magyar tartalmi elemek váltak általánossá. Érdekes még a címzések kapcsán megemlítenünk Péter Katalin azon megfigyelését, mely szerint azok nem a levélvívőnek, hanem a címzettnek szóltak, elárulják az író kinek tartotta a címzettet. Miközben az általa vizsgált mintában a feladó neve gyakorlatilag soha nincs rajta 16-17. századi arisztokrata leveleken a címzésben, azt csak az aláírásban találjuk.¹⁹

2.2. Bevezető formulák

A következőkben ugyanezeket a bevezető formulák tekintetében néztük meg.²⁰ Itt is azt figyelhetjük meg, hogy az orvoson kívül mindenki magyarul ír. Ő így kezdi leveleit: „Illustrissime ac magnifice domine! Post servitii mei commendationem!”²¹ Ez a legáltalánosabb üdvözlés, vocativusban áll, és a szolgálati kézséget is tartalmazza. Itt

¹⁷ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1540. szeptember 20. Sárvár MOL Mf. 6900. B 1531. 70. cím 7.

¹⁸ A -né képzővel a férj nevéből létrehozott asszonynév használata, az asszony saját neve nélkül, arisztokrata asszonynak szóló címzésben rendkívül ritka volt. *Péter* 2010. 171.

¹⁹ *Péter* 2010. 170-171.

²⁰ Péter Katalin szerint ezekben a levelekben a megszólítás szó szerint köszönést jelent, s ezért nem tartalmaz általában nevet. Kivétel ebben a nádor és felesége. "Nagyon bensőségesen szólította meg viszont férje, Nádasdy Tamás saját kezű leveleiben Kanizsai Orsolyát. A "Szerelmes Orsikám" fordulatot, amelyet míg csak élt, Orsolya több mint negyvenéves koráig, következetesen alkalmazott, sokat ismerik,..." "Emellett voltak Nádasdy Tamásnak a kor szokásait figyelembe véve egyenesen elképesztő megszólításai. "Szerelmes hadnagyom", "Szerelmes Fiókásom" megszólítással kezdte leveleit húszéves házasság után. "Tekintetes nagyságos tisztelendő szerelmes ágyastársom", írta Nádasdy Tamás Kanizsai Orsolyának szóló levele megszólításában hatvanévesen." *Péter* 2010. 170-171.

²¹ *Szmollény* 1910. 92.

semmiféle magyar hatást nem fedezhetünk fel, sőt a többi levélben inkább a latin hatását érezhetjük.

Sennyey és Nádasdnyé leveleiben is megtalálhatjuk a latin vocativusnak megfelelő elemet és a szolgálati kézség kifejezését. Sennyeynél: „Kegelmes uram ereke való zolgálatomnak utánna...”²² formában, Kanizsai Orsolyánál pedig a következőképpen: „Tekentetes Nag'ságos Tisztelendő szerelmes uram, az én szolgálatomnak ajánlása után kívánom az .k. eghességét hallanom...”²³ Ezek tehát mind tartalmilag, mind formailag követik a latint. A kettő közti eltérés csupán abban áll, hogy Sennyey egy igétlen névutós szerkezettel él, míg Nádasdnyé igéssel.

Csányi Ákos leveleiben is a prefektuséhoz hasonló formulával találkozhatunk: „Kegielmes uram, az éltik való zolkálatomnak utána...”²⁴ E szövegeket úgy értékelhetnénk, mint a latinok magyarba áttett utánzatát, ha nem lenne már ezeknek is egy tipikusan magyar nyelvű vonása, hogy első személyben íródtak, nem pedig a latinos harmadik személyben. Úgy kell ezeket a bevezető formulákat látnunk, mint amelyek ugyan még erősen kötődnek a latin mintához, de már elindultak a függetlenedés útján.

Nádasdy csupán annyit ír: „Szerelmes Orsikám...”²⁵ Ezt is vehetjük a rövid latinos szerkezet utánzatának, de az „Orsikám” megszólítás teljes egyediséget ad neki. Így az előbbi megállapítást ez is csak megerősíti.

2.3. Befejező formulák

De vajon a befejező formulák tekintetében mire juthatunk? Nádasdy és a doktor közötti levelezésből kiderül, hogy olyan közeli baráti viszonyban voltak, mely lehetővé tette, hogy egészen személyes és minden formulától mentes befejezéseket fogalmazzanak meg, még a doktor is, pedig ő urának írt. A befejezések meglehetősen egyediek, így nehéz kiemelni egy tipikusnak tűnőt, de ha ennek mégis eleget akarunk tenni, akkor a következőt lehetne:

²² Sennyey Ferenc Nádasdy Tamásnak 1555. október 5. Sárvár MOL Mf. 6913. E 185. 109. cím 39.

²³ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1554. október 1. Sárvár MOL Mf. 6900. B 1531. 70. cím 85. A .k. a kegyelmed rövidítése a levelekben.

²⁴ *Óze* 1. 1996. 90.

²⁵ *Károlyi - Szalay* 1882. 1.

„Caspar Devotus servitor et filius illustrissimae magnificae vestrae dominationis.” Ez esetben is láthatjuk, hogy bár latin nyelven íródott, mégis a magyar mintához közelít a latin egyszerűséget (vale) elhagyva.

Nádasdy és felesége levelezésében a legáltalánosabb és legkorábbi magyar típust figyelhetjük meg, az „Isten tartson meg” kifejezést, amelyet különböző módon kiegészíthettek. Például Nádasdyné így ír: „az hatalmas úr Isten tarcza meg .k. és hozza meg békével es eghésségel .k.”,²⁶ míg Nádasdy: „Isten tartson békével.”²⁷ A bonyolultabb, már jó egészséget kívánó formula még nagyobb egységesülést mutat a korban, s ebbe a tendenciába jól illeszkednek bele ezek a levelek is.²⁸ Nem kivételek ezek közül Sennyey levelei sem, aki szintén így ír: „az Uristen tartsa mek .k. sok jóval.”²⁹ A latin nyelvű formulák hatása itt jelentéktelen.

Találhatunk olyan ritka leveleket is, amelyekben a férj feleségét becézgeti „szerelmes leányókám” vagy „szerelmes fiókásom” a megszólítása Orsolyának. Önmagát sem kímélve a viccelődéstől, így írja alá „az te villámkovácsod”, „az te ősz kányád”, „az te vén herélt basád”.³⁰ Ezek annyira személyesek, hogy semmiféle nyelvtani szerkezetbe, osztályozásba nem sorolhatók be. Többet árulnak el a társas viszonyok terén. Árulkodnak a férj szeretetéről házastársa iránt, arról, hogy kapcsolatukból nem hiányzott a humor és a pajkosság.³¹

²⁶ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1554. október 1. Sárvár MOL Mf. 6900. B 1531. 70. cím 85.

²⁷ *Károlyi - Szalay* 1882. 1.

²⁸ *Papp* 1964. 17.

²⁹ Sennyey Ferenc Nádasdy Tamásnak 1555. október 7. Sárvár MOL Mf. 6913. E185. 109. cím 43.

³⁰ *Károlyi - Szalay* 1882. 7.

³¹ Péter Katalin nemes asszonyok és férjeik levelézését vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy keresztnévet, becenevet illetve bizalmasabb fordulatot a levelek aláírásában csak a Nádasdy házaspár alkalmazott. Továbbá, hogy csak Kanizsai Orsolya használt –né képzős asszonynevet, de ő is alkalomszerűen használta, s sok más fajta aláírása maradt fent. *Péter* 2010. 175-176.

2.4. A keltezés

A keltezés tekintetében, mint általában itt is ritkaságszámba mennek a tisztán magyarok, de azért találhatunk, például Nádasdynénál: „költ az .k. várába Sárvárba Szent máté nap előtt 1540”.³² A tisztán latin keltezéseket természetesen a doktornál találhatunk: „dat. 1. septembris ex Okycz.1553.”³³

A leggyakoribbak a vegyes nyelvhasználatúak, ahol általában csak a helységnév ragozása magyar, esetleg még a „költ” szerepel a „date” helyett. Így például: „költ Sárvárath 4 Juni 1559”, olvashatjuk Kanizsai Orsolyánál.³⁴ De a legáltalánosabb, amit férjénél láthatunk: „Datum Süly 11. Maj 1544”.³⁵ vagy amit Sennyeynél: „ez levél küld Sárvárot 5 8bris 1555”.³⁶ A keltezés esetén még mindig a latin forma és nyelv túlsúlyáról beszélhetünk. Így kivételesnek mondhatók Csányi levelei, amelyek tele vannak szebbnél szebb tisztán magyar nyelvű keltezésekkel. Mint „Költ Ekervárot, Zentháromsák napján, délelőt öt órán, 1552.”³⁷ és „Költ Chánba, zerdán, nagi Bódokazoni nap után, 1552.”³⁸ Ezek igen ritkák a korban, sokkal gyakoribbak az előbbi példák. De fontos azt is észre vennünk, hogy nagyon ritka, szinte alig fordul elő pontatlan keltezés.

2.5. Aláírások

Utoljára az *aláírásokat* kell megvizsgálnunk. Ezekkel már Szalay József is foglalkozott Nádasdy és felesége tekintetében. Ő azt állítja, hogy míg idegenek előtt, ha mással írták levelüket, akkor is teljes mértékben megadták egymásnak a tiszteletet, de saját kezű leveleikben bizalmasabb hangon írtak.³⁹ Az aláírásaikat minden esetben magyarul írták. S míg ugyanígy tett Sennyey is, Gáspár doktor latinul írt. Azonban mindkettőjükénél megfigyelhető a szolgálati kézség, az alázat kifejezése, így például Sennyeynél: „Nagságod

³² Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1540. szeptember 20. Sárvár MOL Mf. 6900. B 1531. 70. cím 7.

³³ *Szmollény* 1910. 90.

³⁴ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1559. június 4. Sárvár MOL Mf. 6900. B 1531. 70. cím 134.

³⁵ *Károlyi - Szalay* 1882. 1.

³⁶ Sennyey Ferenc Nádasdy Tamáshoz 1555. október 7. Sárvár MOL Mf. 6900. E185. 109. cím 43.

³⁷ *Őze I.* 1996. 90.

³⁸ *Őze I.* 1996. 94.

³⁹ *Károlyi - Szalay* 1882. VII.

erek zolgáia Senney Ferenz”. Csányinál elég egyszerű megoldásokkal találkozunk, mint „Kegielmed zolkája A Chani”, néha csak aláírja „ACH”.⁴⁰

Összességében megállapíthatjuk, hogy a dátumokat leszámítva a magyar nyelvű formulák és szavak kerülnek túlsúlyba. Ezeknél a leveleknél az arányok arról tanúskodnak, hogy a latin tekintélye már erősen csökkent. Kivételnek tekinthetők a Papp László által felvázolt képhez képest, ahol is azt állítja, hogy a latin formulák magyar megfelelői még a magyar kontextusú iratokban sem váltak általánossá.⁴¹ S ezeknek az ismeretében már valóban egyetérthetünk Istványi Gézával, aki azt írja, hogy a Nádasdy-birtokon szépen szemlélhetjük a kibontakozó és terebélyesedő magyar nyelvű gyakorlati írásbeliséget.⁴² Ennek gyakorlati hátterét is tudjuk: a nádor megkövetelte családjától és familiárisaitól, hogy magyarul írják leveleiket.

Kanizsai Orsolya ugyan nem is írhatta volna másként, mivel csak ezen az egyetlen nyelven tudott.⁴³ Így biztosra vehetjük, hogy a latinul írt leveleket, amelyen az ő aláírása szerepel, nem saját kezűleg írta. A magyar nyelvűek közül azonban sokat ő maga írt. Már maga az íráskép is árulkodó, illetve a levelek nyelvtana. A nádor maga tanította meg feleségét írni, ez magyarázhatja, hogy szinte teljesen egyeznek a nyelvtani, szóhasználati megoldásaik. (Erre azonban más házaspároknál is találhatunk példát a korban.) Orsolya asszony, ha nem ő maga írt, gyakran fontosnak tartotta beleírni, elnézést kérve férjétől, hogy ezennel mással íratott. Legtöbbször meg is indokolta, éppen nagyon fáradt, és az írás még jobban kifárasztaná, vagy a megírás sürgető volta miatt. A nádor büszke lehetett írni tudó feleségére, mert ahogy Tóth István György írja, a 16. században a férfiak szinte már kivétel nélkül tudtak írni, de a nőknél ez még nem volt természetes, bár akadtak példák erre is. Ez esetben az asszonyok és férjeik viszont büszkélkedhettek vele.⁴⁴ Itt azonban többről van szó, mint csupán büszkélkednivalóról. A nádor, bár az emberek megítélésében nála nem kis szerepet játszott, hogy az illető tudott-e írni, elvárásának praktikus okai voltak. A gyakori távolléteiben is szerette volna a legintimebb problémáikat megbeszélni a feleségével, s így, hogy az asszony maga is tudott írni, lehetségessé vált ez egy harmadik, kívülálló személy bevonása nélkül is. Azonkívül, a férj távollétében a nádornénak kellett a birtokot irányítani, amihez szintén nem elhanyagolható szempont az írástudás.

⁴⁰ *Őze I.* 1996. 95-96.

⁴¹ *Papp* 1964. 77.

⁴² *Istványi* 1934. 33.

⁴³ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1552. október 4. Léka MOL Mf. 6900. B 1531. 70. cím 65.

⁴⁴ *Tóth* 1996. 139.

Azt is el kell árulnunk, hogy Orsolya asszony nem ragadt le a feltétlenül szükséges minimumnál, bár nem szeretett hosszasan írni, az írásképe igen szép, szóhasználata pedig választékos. Stílusát, humorát és lényegre törő megfogalmazásait bármelyik férfi kortársa megirigyelhette volna. De stílusa csak ritkán teljesedhetett ki leveleiben, a kibontakozás előtt legtöbbször visszariadt, és megjelenik a rá annyira jellemző szabadkozás, az állandóan ismétlődő félelem, hogy valamely meggondolatlan szavával, mondatával megsérti férjét.

3. MÓDSZEREK, A FORRÁSOK FELDOLGOZÁSÁNAK ELVE

Mentálhigiénés szakemberként, lelkigondozóként és történészként dolgoztam egy időben, amikor arra felismerésre jutottam, hogy az a gondolati modell, amit segítő szakemberként a mai kor emberénél alkalmazunk, megfelelő módon integrálva alkalmazható a 16. század emberénél is.

Valójában a pszichológia már régen felismerte, hogy egy emberről megtudott információkat csoportosítva jobban fellelhetjük azokat az összefüggéseket életében, melyet talán ő maga sem realizált, pedig alapvetőek. Így jobban megismerhetjük őt, és megérthetjük cselekedeteit. A kulcs az, hogyan is csoportosítjuk az információkat, és milyen modell alapján dolgozunk. Az interdiszciplinaritásban rejlő lehetőséget, jelen esetben azt az ötletet, hogy pszichológiai modellt más tudományágban alkalmazzunk már más humán tudomány is felismerte. Például szociológusként megismerhettem, hogy a szociális munkában új, sikeres eredményeket hozott, amikor mentálhigiénés szakemberek pszichológiai modellt alkalmaztak gyakorlati munkájuk során.⁴⁵ Ez is megerősített abban, hogy lehet létjogosultsága egy pszichológiai modellnek a történelmi kutatásokban is, ha az segít egy történelmi alak profiljának pontosabb megrajzolásában és így a korszak jobb megismerésében.

A humán tudományokban 1993-tól ismert a Tschümperlin-féle modell, mely a szociális életrajz megalkotására alkalmas, és amelyet kiegészített Hollstein-Brinkmann egy lelki-spirituális dimenzióval.⁴⁶ E kettőből állt össze a rendszerszemléletű Tschümperlin-Hollstein-Brinkmann-féle pszichoszociális hatszög, mely a következő dimenziókat jelenti:

- Életrajz, személyiség
- Lelki-spirituális dimenzió
- Szociális háló
- Társadalmi értékörzés
- Munka, jövedelem
- Vásárlás, költségek.

⁴⁵ Csáky-Pallavicini 1999. 173.

⁴⁶ Hollstein-Brinkmann, H.: Soziale Arbeit und Systemtheorien. Lambertus. 1993.; Tschümperlin, P.: Erklärungen der Armut – Konsequenzen für die öffentliche Fürsorge. Bern: Schweizer Konferenz für öffentliche Fürsorge (idézi Hollstein-Brinkmann, H.: Soziale Arbeit und Systemtheorien. Lambertus. 1993.) In: Csáky-Pallavicini 1999. 183.

Ezt a modellt a Semmelweis Egyetemen is alkalmazzák, illetve ennek egy átfogóbb változatát, amikor négy dimenziót használnak.⁴⁷ Ezek a következők:

1. Testi
2. Lelki
3. Szociális
4. Spirituális.

Az első három dimenziót, történelmi szóhasználattal megközelítést már a rendszerváltás előtt is használták, a negyediket pedig az 1990-es évektől már bátrabban is használhatjuk. A testi megközelítésbe beletartozik az illető életrajza, testi állapota és mindaz, ami ezt befolyásolja.

A lelki megközelítés a pszichológiai állapotát, illetve lelki egészségének fenntartását és az arra való képességet jelenti. Vagyis, hogy mennyiben képes az egyes életszakaszai kihívásainak megfelelni, és a következő eriksoni fejlődési lépcsőfokra lépni.⁴⁸

A szociális megközelítésbe felsoroltak arról árulkodnak, milyenek családi kapcsolatai, kik tartoznak szociális hálójába, s milyen közeli vagy távoli ponton helyezkednek el benne. Fontos, hogy mennyiben számíthat rájuk, s milyen lelki erőforrást jelentenek céljai eléréséhez. Működik-e életében a társadalmi értékörzés?⁴⁹

A spirituális megközelítés sokkal tágabb jelentéssel bír, mint a vallásosság, a transzcendenshez való bármiféle viszony beletartozhat, például az is egyfajta spiritualitás, ha valaki teljes mértékben elutasítja bármiféle transzcendencia létezését. Megragadása, vagyis a kifejezhetetlen érzelmek lefordítása a szavak nyelvére igen nehéz, s bizonyos fokig ebbe a nehézségbe ütközött és máig ezzel küzd például a vallásszociológia, de a pasztorálpszichológia is.⁵⁰ Általánosan elfogadott meghatározást a spiritualitásra még nem sikerült találni, annyira komplex és soktényezős jelenség.⁵¹ A kutatók többsége abban

⁴⁷ A mentálhigiénés képzésben alkalmazzák az úgynevezett integratív napot, amikor egy ember esetét a szempontok alapján végigveszik és különböző módokon keresztül elemzik, illetve értelmezik. *Tomcsányi* 2002. 65.

⁴⁸ *Frenkl Sylvia – Rajnik Mária*: Életesemények a fejlődéslélektan tükrében. Budapest, 2002. (Mentálhigiénés kultúra I.) 104-109.

⁴⁹ *Tomcsányi* 1999. 33.

⁵⁰ Ezzel a problémával hatalmas mennyiségű szakirodalom foglalkozik, itt csak párat szeretnék megemlíteni. *Antoine Vergote*: Valláslélektan. Budapest, 2006. (Interdiszciplináris szakkönyvtár 3.); *Isidor Baumgartner*: Pasztorálpszichológia. Budapest, 2003. (Interdiszciplináris szakkönyvtár 4.); *Nemes Ödön*: Az igaz gyógyulás felé vezető út. Gondolatok a lelkigondozásról. In: *Embertárs* (2004) 2. 111-119.; *Szántó János*: Vallásosság, vallásos hiedelmek Magyarországon. In: *Társadalmi Riport*, Budapest, 1996.; *Tomka Miklós*: A változó vallásosság mérésének problémái. In: *Magyar Szociológiai Szemle* (1977) 4.

⁵¹ *Horváth-Szabó Katalin, Harmatta János, Tomcsányi Teodóra*: Teisztikus és humanisztikus spiritualitás. In: *Pszichoterápia* (2009)2. 173.

egyért, hogy az ember olyan egyetemes nem materiális, hanem szellemi tényezője, amely azonban áthatja a materiális életét és a lét minden más szintjét, meghatározva a gondolkodást és a viselkedést.⁵²

Ezen módszer alkalmazásánál a jelen és múlt embere esetén egy nagy különbség van, hogy ez utóbbi esetében nem tudunk visszakérdezni és erősen kötnek minket a forrásadottság nyújtotta lehetőségek. Így hiába tudjuk, hogy még milyen információra lenne szükségünk, hogy a személyiség főbb vonalait felvázoljuk, visszakérdezésre nincs lehetőségünk, így jelen esetben a rendelkezésre álló forrásainkat elemezzük e szempontok szerint. Így természetesen vállaljuk azt, hogy újabb források megjelenésével eddigi elméleteink felülírhatóak, de legalábbis kiegészíthetőek. Ez azt jelenti, hogy optimális esetben e dolgozatban leírtak évek múltával, akár általam is kiegészítésre, esetleg javításra szorulnak, mivel újabb, eddig nem ismert anyagok és elméletek látnak napvilágot. Tehát úgy érdemes erre a dolgozatra tekintenünk, mint egy több száz évvel ezelőtti pillanatfelvételtre, amit elemzünk, s amelyet majd az elkövetkezendő évek felülírnak, a kérdés csak az, hogy milyen mértékben.

Nádasdy Tamás esetében tehát a testi dimenzióban tárgyalható az egészség-betegség és étkezés témaköre. A lelke maga az életpályája, hogy miként emelkedett a legmagasabb országos méltóságig, a nádori széki és vált boldog családapává. A szociális témakörben az értékörzés kérdése a tudományokhoz való viszonya, mecénási tevékenysége tartozik bele, szociális hálójának megrajzolása túlmutat e dolgozat keretein, csak a legfontosabb személyre, feleségére és ennek kapcsán házasságára térünk ki. A negyedik dimenzió, a spiritualitás pedig már jelentkezik a mecénási tevékenység, sőt az étkezés kapcsán is, de új szempontokat is tekintve külön kifejtésre kerül.

⁵² Horváth-Szabó 2009. 174-177. A cikk a továbbiakban kitér a spiritualitás formáira, s egyben arra, hogy ezek közül csaknem mindegyiknek lényeges összetevője az élet értelmének és jelentésének keresése. Továbbá, hogy spiritualitásról nem beszélhetünk moralitás nélkül. Azonban érdemesnek tartja a vallás és a spiritualitás szétválasztását. Mint kifejti, közös vonásuk ugyan, hogy mindkettő integráló, egységesítő életfilozófiát és értelmezési keretet ad, illetve magyaráztot kínál az élet kérdéseire; de az eltéréseket tekintve azt mondhatjuk, hogy „a spiritualitás saját területe az emberbe írt, ha úgy tetszik, „előhuzalozott” vágyakozás a transzcendenshez fűződő kapcsolatra, önmaga meghaladására és az élet értelmének keresésére”.

3.1. A kutatás jelentősége

Számos történelmi személyiség esetében hajlamosak vagyunk misztifikálni alakját, miközben elfeledkezünk arról, hogy ugyanolyan ember volt, mint mi és történelmi jelentőségű tetteit talán jobban megérthetnénk, ha mint személyt is megismernénk, magánéletével, emberségének dimenzióival egyetemben. S miközben egy-egy ember magánéletébe bepillantást nyerünk, óhatatlanul többet tudunk meg a korszakról is. Így miközben arra törekszünk, hogy Nádasdy Tamás személyét jobban megismerjük, nagyobb rálátást nyerünk például a kor egészségügyi viszonyaira, az étkezési szokásokra, a gyerekevelésre.

A kutatói munka közben számomra is nagy élmény volt, hogy már régóta ismert és már megjelent forrásokban felvetett témát egy-egy általam talált levél világított meg jobban, helyezett olyan kontextusba, mely érthetővé tette a több helyen is említett eseményt.

Az önmagukban is önálló egésként kibontakozó témák mögött azonban ugyanazok az emberek találhatók, így figyelmet kell szentelnünk a közöttük fennálló kapcsolatokra is. Hiszen az egészség nem csak a jó orvosságokon múlik, hanem a betegtől magától, hogy milyen is az általános állapota, milyen környezetben él, milyen táplálékokat vesz magához, stb. A gyógyítás szorosan összefügg az étkezéssel, az anya állapota meghatározza a gyermekeinek számát, a gyermekáldást pedig az apa és anya együttesen. Szülők, gyermekek, étkek, orvosok mind együtt, egymással kölcsönhatásban határozzák meg a teljes képet. Még ha ki is emeljük az egyik tényezőt, a többitől soha nem függetleníthetjük, mindig tudjuk, hogy hatnak egymásra, fennáll az oda-vissza érvényesülő kölcsönhatás.

Például az étkezés tekintetében döntően meghatározó, hogy böjti nap van-e vagy sem, ezen túl pedig, hogy milyen alapanyagok állnak rendelkezésre, miközben befolyást gyakorolnak a különböző új konyhai irányzatok is. Az asszony a kedvenc ételeivel próbálja kényeztetni férjét és gyermekét, de megfogadja orvosa tanácsát, hogy mikor mit kell enni. Néha az orvosnak nagyobb a szava a konyhán, mint a ház úrnőjének, aki azonban bármikor úgy dönthet, hogy új gyógyító után néz. A háztartás irányítója mégiscsak az asszony, még ha az ura maga az ország nádora is.

S még folytathatnánk a témák összefonódásának taglalását, de a könnyebb áttekinthetőség kedvéért mégis külön fejezetekben fejtem ki, mit árul el nekünk e forrásanyag az egyes témáknál.

4. NÁDASDY TAMÁS

4.1. Nádasdy Tamás életútja

Nádasdy Tamás életével már számos kutató foglalkozott különböző szempontok alapján, mégis tudásunkat még ma is tovább lehetne bővíteni róla az utána maradt hatalmas levéltári anyag és a kutatási módszertan újabb eredményeinek felhasználásával.⁵³ Életének egyes történései már saját korában is vitatottak voltak, és máig azok is maradtak. A következőkben életútját igyekszünk felvázolni, és kiemelni belőle azokat a tényezőket vagy problémaköröket, amelyek jelen dolgozat témáit illetően relevánsak, és a kutatási eredmények teljesebb megértését segítik.

Nádasdy Tamás 1498-ban született. A családi felmenői dunántúli köznemesek voltak, akiknek családfája a 13. század elejéig vezethető vissza.⁵⁴ Mint a legtöbb köznemes, familiárisként szolgálatot vállaltak, ősei közt több írástudó is volt, akik szolgálataik során megtanulták a nagybirtok gazdaságának ügyintézését, az uradalmi és vármegyei hivatalokkal kapcsolatos adminisztrációt, az írásbeliség rendszeres használatát és nagy gyakorlatot szereztek a hadviselésben.⁵⁵ A török elleni küzdelem családi hagyomány nagyapja, Nádasdy László óta. Ez volt az a szellemi és gyakorlati örökség, melyet Nádasdy Tamás kapott.

Apja, Nádasdy Ferenc (1478-1541), ahogy nagyapja is, familiárisi szolgálatot vállalt, hogy biztosítsa családjá jövőjét. A Kanizsaiak központi várának lett kapitánya, ezen kívül vármegyei szolgálatot látott el, az 1530-as években (amikor fia Vas vármegye főispánja lett, ő ugyanitt) ispán lett. Haláláig még sokat segített fiának, élt az ősi fészekben: Nádasdon, de Zalaváron, Egerváron és Sárváron is, hogy ezen Nádasdy Tamás által megszerzett javakban irányítsa a várak megerősítését és a védelmét.

Nádasdy Ferenc kétszer nősült. 1530 januárjában írt elhunyt neje végakarataráról, akinek halála 1529 végére tehető.⁵⁶ S 1530-ban kérte fia engedélyét az újránősüléshez. Nagy Iván

⁵³ *Horváth Mihály*: Gr. Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára. Buda, 1938.; *Komoróczy György*: Nádasdy Tamás és a XVI. századi nagybirtok gazdálkodása. Budapest, 1932.; *Söptei István*: Nádasdy Tamás (1498-1562) emlékezet. 500 éve született Magyarország nádora. Sárvár, 1998.; Nádasdy Tamás (1498-1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10-11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999.; *Koppány Tibor*: Nádasdy Tamás udvara és a késő reneszánsz képzőművészet. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987.; *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Budapest, 2005.; *Károlyi Árpád, Szalay József*: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése, Budapest, 1882.

⁵⁴ *Kempelen* 1860. 14-23.

⁵⁵ Nádasdy Tamás őseiről részletesen I. *Sinkovics István*: Nádasdy Tamás ősei. Turul. 57 (1943) 45-55.

⁵⁶ *Tóth* 2002. 7.

szerint első felesége somogy megyei Véssey Orsolya (Marossy István özvegye), a második enyingi Török Anna volt.⁵⁷ Azonban Véssey Orsolyától még 1531 és 1543 között íródott levelekről is tudunk, tehát ő nem lehetett az első feleség, így Nádasdy Tamás édesanyja sem.⁵⁸ Véssey Orsolya tehát a második feleség lehetett. Horváth Mihály és Söptei István szerint Nádasdy Tamás édesanyja enyingi Török Orsolya (Török István lánya) volt.⁵⁹ Bessenyei József több változatot is publikál: egyik szerint az első felesége szenterzsébeti Terjék Orsolya, második felesége Vessei Orsolya, máshol azt írja publikációjában, hogy az első felesége, Véssey Orsolya volt, a második szenterzsébeti Terjék Anna.⁶⁰ Koppányi Tibor szerint is anyja a Terjék családból származott, (Komoróczy György szerint is Terjék Orsolya az) innen Nádasdy rokonsága a Sárkány, Sennyey, Csányi, Rajky, Kávássy, Bagody, Uzsay és Csaby családokkal. Továbbá apja révén, akinek kilenc gyermeke lett házasságaiból a Bezerédi, Ghicz, Szele, Sibrik, Szalay családok lettek rokonaik.⁶¹ Összességében megállapíthatjuk, hogy a második felesége Nádasdy Ferencnek nagy bizonyossággal Véssey Orsolya volt, s mivel Nádasdy Krisztinát és Annát 1530-ban adták férjhez, nekik sem lehetett anyjuk. Az első feleség kiléte már annál bizonytalanabb, mert mind a Török, mind a Terjék családdal volt már előzőleg is kapcsolata a családnak. Valószínűbb azonban, hogy a Terjék családból származott az első feleség, Nádasdy Tamás anyja.⁶² A korabeli életrajzírója, Szentgyörgyi szerint ugyanis Terjék István támogatta őt, és a zalavári apátság előző bérlői is Terjékiek voltak, márpedig általában az előző bérlők beleszólhattak abba, ki következék utánuk, s tudjuk, hogy ezt Nádasdy kapta meg.⁶³

Mindenesetre a nyugat-dunántúli iskolázott, vezető középnemesi rokoni szálon beletartoztak a Nádasdyak szociális hálójába. Testvérei közül Jakab elesett 1556-ban, Kristóf, aki devecseri Choron Margitot vette el, sokat levelezett Nádasdy Tamással, és feleségével együtt sokat segített Kanizsai Orsolyának, még a nádor halála után is. Az életének másik meghatározó testvére Nádasdy Anna volt, akit Majláth István vett nőül, aki az egyik

⁵⁷ Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 5. Pest. 1860. 18.

⁵⁸ MOL E 185. Mf 6896. 58. cím A családi levelezésben egészen 1550-ig találunk említést róla.

⁵⁹ Söptei 1998. 1.

⁶⁰ Bessenyei 2005. 16., 165

⁶¹ Koppány 1987. 218.

⁶² Füßy Tamás szerint nem valószínű, hogy Enyingi Török Orsolya általában neje lett volna Nádasdy Ferencnek, második felesége pedig annál sem valószínűbb, mert Véssey Orsolya még élt 1531-ben. A Nádasdyak és az enyingi Törökök rokonsága csupán abban állt, hogy Gersei Pethő Gáspár és Nádasdy Orsolya leányát, Margitot Török István vette feleségül. Viszont annál valószínűbb, hogy Therjék Orsolya volt Nádasdy Tamás édesanyja, erre két bizonyító erejű tényt lát, az egyik, hogy a keszthelyi grófok nemzetségrendi tábláján úgy szerepel, hogy tőle született, a másik, hogy a zalavári kommandátorságot Nádasdy Tamás megkapta, és valószínű, hogy ebbe a gazdag Terjékieknek beleszólásuk lehetett. In: Füßy 1902. 113-114.

⁶³ Füßy 1902. 113-114.

legfontosabb politikai szövetségese lett.⁶⁴ Nagy Iván szerint Jakabon,⁶⁵ Kristófon és Annán kívül csak három életben maradt testvére volt Zsuzsanna, Krisztina és László.⁶⁶ Krisztinát Bezerédy Mihály⁶⁷, Zsuzsannát Nagy Iván szerint Giczy József vette el, Vida Tivadar és Sinkovics István szerint Szele Balázs⁶⁸. A levelezésben található Jakabtól, Kristóftól, Mártontól, Annától és Zsuzsannától levél (az első négytől saját keze írásával).⁶⁹

Gyermekkoráról nem sokat tudunk. A kor szokása szerint valószínűleg ő is otthon nevelkedett körülbelül tizenkét éves koráig. A családdal együtt mozogva a végeken tanulhatta a hadi élethez és a birtokigazgatáshoz szükségeseket. Az írás-olvasást apja igen fontosnak tarthatta, mert még lányai is tudtak írni (ami még száz évvel később sem volt általános, sőt például Nádasdy Anna írásképe és fogalmazása bármelyik korabeli férfi társával versenyre kelhetett volna), így valószínű, hogy fiai iskoláztatására külön gondot viselt. Eleinte a szülői házban tanulhatott írni, majd a kezdeti években iskoláztatása valamilyen helyi, káptalani iskolát jelenthetett, ahol nyilván kitűnt Tamás fia tehetsége, mert továbbküldték külföldi tanulmányokra. A XV-XVI. században az otthoni tanulás után, amennyiben mód volt rá, a nemesifjak valamely udvarba kerültek inasnak, s a tanulmányok betetőzését külföldi tanulmányút jelentette, ez azonban a drágasága miatt keveseknek adatott meg. Nyilván Nádasdy Ferencnek az volt az álma, hogy a tehetséges fiát külföldön taníttatja, akinek (miután hazatér) nagy esélye lesz nemcsak katonaként, de a vármegyei közigazgatásban is karriert befutni, így tovább biztosítani a család jövőjét, esetleg még magasabbra emelni presztízsét.

A szakirodalom szerint a szülői házat elhagyva Budán (a Mátyás király alapította iskolában)⁷⁰, Grazban folytatta tanulmányait, majd Bécsben, Bolognában és Rómában⁷¹. Ez utóbbiak már olyan nagy költséget jelentettek, hogy anyagi támogatóra volt szüksége, aki életrajzírói szerint anyai nagybátyja volt, de a szerint, hogy édesanyjának mást tartanak,

⁶⁴ Majláth Istvánról és Nádasdy Annáról bővebben: *Majláth Béla: Maylád István 1502-1550*. Budapest, 1889. (Magyar Történelmi Életrajzok) és *Tóth 2002*.

⁶⁵ Nádasdy Jakab származásáról egy elejtett megjegyzést olvashatunkról Istvánffy Miklósnál, aki leírja annak halálát. A következőket olvashatjuk: „Nádasdi Jakabot, a nádor más anyától született testvérét, és Czobor Jánost, a jeles ifjakat a törökök körülfojták és lekaszabolták.” Történt mindez Babócsa váránál vívott csatában. In: *Istvánffy 1962*. 295.

⁶⁶ *Nagy 1860*. 19.

⁶⁷ *Sinkovics (1943)* 51.

⁶⁸ *Nagy 1861*. 19.; *Vida 1988*. 364.

⁶⁹ Jakab, Nádasdy féltestvére 1556-ban Babócsa váránál zajló csatában halt hősi halált. Másik testvére Kristóf pedig az 1550-es évek végén részt vett Egervár várán végzett újjáépítésnek befejezésében. In: *Söptei 1998*. 8.

⁷⁰ *Horváth 1938*. 10.

⁷¹ *Veress Endre (Kiadja): Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai 1221-1864*. Budapest, 1941. 83., 260.

Terjék István és Török István jöhet szóba.⁷² Jelen esetben sokkal fontosabb az, hogy mit jelentettek ezek az évek Nádasdy számára. Tanulmányi szempontból azt, hogy rendkívül jól megtanulta a latin, olasz, német nyelvet, ami további pályáját tekintve döntő jelentőségű lett.⁷³ A többi nemesifjúhoz hasonlóan jogi tanulmányokat végzett, hiszen a szabad bölcsészeti tanulmányokon túl ez szolgálta legjobban terveit.⁷⁴ Később életútjából kitűnik, hogy nagy hatással voltak rá a humanizmus eszméi, az olasz reneszánsz, és ebben az időszakban ismerkedik meg a reformációval is. Ekkor nyerte el tetszését az itáliai egyetemek orvosainak tevékenysége és a reneszánsz építészet, olyannyira, hogy amikor majd lehetősége nyílik rá, neki is Itáliában tanult orvosai lesznek (például Kőrös Gáspár, Qadrio) és építkezéseket indít el váraiban Leon Battista Alberti és Andrea Palladio szellemiségében (kapcsolatuk révén az sem kizárt, hogy ez utóbbi személyes terveivel).⁷⁵ Szellemiségére, s véleményem szerint vallásosságára is nagy hatással volt Erasmus és Melancthon. Bencze József szerint Nádasdy Padovában is tanult, s itt kötött barátságot Révay Lőrincsel, sőt azt sem lehet teljesen kizárni, hogy már ekkor megismerte Kőrös Gáspárt, akit 1552-ben majd meghív udvari orvosának.⁷⁶

Annyi azonban bizonyos, hogy már ekkor kibontakozott kellemes társasági alakja, és jól tudta érvényesíteni érdekeit. Máskülönben kevés lett volna pusztán az, hogy jól beszélt nyelveket ahhoz, hogy 1523-ban Tommaso Cajetan de Vio bíboros, X. Leo pápa követének tolmácsaként térjen haza II. Lajos udvarába, ahol királyi titkári rangra emelkedett, Szalkay László váci püspök (később esztergomi érsek), kancellár és Bornemissza János királyi kincstartó, budai várnagy támogatását élvezve.⁷⁷ A pápai szolgálat idején természetesen római katolikus volt, de pontosan ennek a szolgálatnak a révén lehettek elsőrendű információi a reformációról, hiszen a bíboros folytatta az első tárgyalásokat Luther ügyében. Fontos azonban, hogy ekkor még a szimpatizánsok is csak belső reformként tekintettek Luther tevékenységére, nem mint új felekezet alapítójára.

⁷² 1522-ben hagyta el Bolognát, hogy Rómában folytassa tanulmányait, titkára, Szentgyörgyi Gábor szerint nagybátyja, Terjék István támogatta. In: *Veress* 1941. 83.

⁷³ 1522 folyamán jutott Bolognából Rómába, ahol jogi tanulmányait végezte. „De azok kellemetlen félbeszakítást szenvedtek rövid idő múlva (1523 nyarán) amikor haza kellett indulnia, tolmácsként Vio Tamás Cajetán bíbornok-érsek mellé rendeltetvén.” In: *Veress* 1941. 260.

⁷⁴ Külföldről hazatérve már öt is megillette a „magister” cím. In: *Fogel* 1917. 43.

⁷⁵ *Koppány* 1987. 222.

⁷⁶ *Bencze* (1964) 69.; *Bencze* (1963) 1902.

⁷⁷ *Horváth* 1938. 13.

A másik nagy haszna a pápai diplomáciának Nádasdyra nézve az volt, hogy megtanulhatta magát a legfelsőbb szintű diplomáciai gyakorlatot és mivel a bíborosnak a törökkel és Magyarország legfontosabb ügyeivel kapcsolatos híreket ő tolmácsolta, lassan mindezekkel tisztába került, megismerkedett a politikai elittel, miközben bejárt a királyi udvarba is. Ez az időszak felbecsülhetetlen kapcsolati tőkét jelentett neki. 1524-ben királyi titkár lett (Cajetan kérésére), s ezzel elindult szereplése a magyarországi politika színpadán, mely haláláig tartott. Barátsága innen szövődik egyre szorosabbá Majláth Istvánnal (udvari főasztalnok) és Szalay Jánossal (Bornemissza János szolgálatában állt), ami később politikai szövetséggé fog kovácsolódni.⁷⁸ E hármásban joggal feltételezhető, hogy a hangadó és irányító Nádasdy volt.⁷⁹ Szellemi tőkéjét tehát politikaivá tudta átalakítani, ami időről időre pénzügyi tőkévé is vált. Nádasdy életútját szemlélve láthatjuk, hogy igen szerette vagyonát, és a legkülönbözőbb lehetőségeket megragadta, hogy gyarapítsa (majorsági gazdálkodásba kezdett, kereskedett, stb.), nem kizárt, hogy egyes esetekben a törvényt is áthágta, és az erőszaktól sem riadt vissza. A legelső nagy anyagi sikere a zalavári apátság kommandátori tisztségének megszerzése volt, melynek igazgatását 1530-tól apjára bízta, majd 1534 után az uralkodó átengedte neki a jogot az apát kinevezésére is.⁸⁰

Ő lesz az, akit a király Speyerbe küld a német birodalmi gyűlésre, hogy anyagi és katonai segítséget szerezzen a Magyar Királyság határaihoz tartó hatalmas török seregek ellen. A küldetés súlya bizonyítja, hogy mennyire felkészültnek és tehetségesnek tartották, hiszen az ország sorsa függött e küldetés sikerétől. Azonban hiába volt kiváló diplomata és írtak neki otthonról is további érveket, mellyel a külföldi támogatást kellett volna elnyernie, csak ígéreteket kapott, valós segítséget nem sikerült elérnie.⁸¹

⁷⁸ Majláth István nagyon fontos személy lesz Nádasdy kapcsolati hálójában szociális szempontból közvetlen közel elhelyezkedő segítők között. Forgách Ferenc, a korabeli történések megírója sem róla, sem magáról Nádasdyról nem ír pozitívan, de mindkettőjük esetében elismeri eszükét és szorgalmukat. Majláthról úgy nyilatkozik, mint alacsony származású, fogarasi oláh, akinek apja még juhokat terelgetett, de ő már Lajos király konyhafőnöke lett. In: *Forgách* 1982. 193.

⁷⁹ *Hóman Bálint-Szegfű Gyula: Magyar történet* 3. Budapest, 1935. 187.

⁸⁰ *Boros* 2001. 55-82. Valószínű, hogy nem véletlen, hogy a zalavári apátságot kérte, egyik őse már védte Zalavár falait, és ha a Terjék családdal rokon, tudvalevő, hogy az ottaniak bérelték is az apátság jövedelmeit, melyek igen jelentős bevételt jelentettek és nem elhanyagolható szerepe volt a borexportban sem. In: *Füssy* 1902. 114.

⁸¹ *Brodarics* 1983. 28.

S talán lépésről lépésre haladt volna tovább, nagyobb zökkenők nélkül a karrierje, ha nem jön közbe a mohácsi katasztrófa. Az is lehet azonban, hogy éppen ez a katasztrófa volt az, ami által teremtett politikai űrben (mivel sok fontos politikai személyiség odavész) a fiatal Nádasdy még nagyobb esélyekkel indulhatott. A politikai zűrzavar, mely a király halálával és az ország oly sok vezetőjének elestével előállt, olyan helyzet volt, mely lehetőségeket kínált az érvényesülésre, de csak a legszerencsésebbeknek és legtehetségesebbeknek. Úgy látszik, Nádasdy ezek közé tartozott, bár nehéz döntést kellett hoznia. A megüresedett trón várományosaként jelent meg Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd, minden fontos politikai tényezőnek állást kellett foglalnia, hogy kit támogat, Nádasdy az utóbbit választotta. Amikor hazatért a speyeri birodalmi gyűlésről, a mohácsi katasztrófa utáni állapotok fogadták, s a hír, hogy a harctéren odaveszett támogatója, Szalkai érsek is. Csatlakozott az özvegy Mária királynéhez Komáromban, majd innen őt kísérve Pozsonyba ment, hogy az életben maradt Majláth Istvánnal és Szalayval találkozzon.⁸²

1526-ban egyelőre még minden hazafi abban reménykedik, hogy valamelyik király képes lesz olyan egységet létrehozni, amely a török kiűzését lehetővé teszi. Nádasdy birtokai közelebb feküdtek a Habsburgok birodalmához, mint Erdélyhez, s talán itt többet is remélhetett, mind saját politikai karrierje szempontjából, mind az ország felszabadítását tekintve, ezért csatlakozhatott a Mária királynéhez és Ferdinándot pártoló urakhoz. Mária királyné, aki nagyon nyitott szellemiségű, még a reformációval is szimpatizáló és tehetséges politikus, jól szót érthetett a humanista műveltségű Nádasdyval, mert az bizalmasa lett és a Habsburg-párt legfőbb szervezője. Az özvegy hamar felmérte a helyzetet, hogy a koronát öccsének kell felajánlani, s hogy mennyire megbízott Nádasdyban azt mutatja, hogy a tárgyalásokra őt választotta. Hivatalosan a főherceget tájékoztatnia kellett II. Lajos haláláról, valójában a lehetőségeket és az eszközöket kellett felvázolnia, hogyan szerezheti meg a koronát.⁸³

Hogy Ferdinánd is fontosnak tartotta megnyerni a mindössze 28 éves Nádasdyt és képesnek ítélte arra, hogy más fontos urakat is megnyerjen számára (például Báthory Istvánt), azt jelzi, hogy még 1526 novemberében biztosította, ebből fakadó kárát neki és a hozzá csatlakozóknak megtéríti.

⁸² Horváth 1938. 25. és Söptei 1998. 4.

⁸³ Bessenyei 1999. 11.

A pártviszályok hosszú időre ránehezedtek a magyar politikára és ezen időszak alatt a pártállás eldöntésének súlyos anyagi következményei voltak. Fontos szempont lett, hogy melyik király fennhatósága alá tartoznak a családok fő birtoktестeі, ki az, aki jobban tudja biztosítani a területek töröktől való megóvását illetve Nádasdy számára az is, hogy kitől remélhető az ország egy fő alatt való egyesítése. Élete utolsó éveiben fog rájönni, hogy nagy álmának, az országegyesítésnek nincs politikai realitása. Ekkor azonban még korántsem volt hiú ábránd. Sorra nyerte meg a fontos magyar urakat Ferdinándnak, mint például Török Bálintot, Móre Lászlót, Perényi Pétert, s ez utóbbi őrizte a Szent Koronát, mellyel Ferdinándot 1527. november 3-án meg tudták koronázni.⁸⁴ Ennek rendkívül nagy jelentősége volt, hiszen ekkor több főúr támogatta Szapolyait, aki magyar volta miatt is nagyobb népszerűségnek örvendett, mint az „idegen” Ferdinánd.

Nádasdy életében árnyaltabbá vált a helyzet azonban, amikor (ugyancsak Ferdinándtól) megkapta Fogaras várát javaival. Az erdélyi érdekeltségének megóvása új szempont lesz politizálásában, hiszen valahogyan mindig biztosítania kell, hogy ez ne jusson János király kezébe. A vár igen jelentős tényező volt Erdély szempontjából is, mert potenciálisan egy új fejedelmi központ is válhatott volna belőle. (Fogaras vára egyre inkább több lesz a Nádasdy család, különösen Nádasdy Anna számára, mint jelentős vagyonszerzés, nem elhanyagolható érzelmi töltettel is bírt.) Ez a nagyon kényes probléma lehetett az egyik oka a továbbiakban annak, hogy nem mindig látszik egyértelműnek Nádasdy politikája, sőt nemegyszer nehezen értelmezhető. 1526 után azonban teljes mértékben Ferdinándot támogatja, nemcsak a „Habsburg-párt” kibővítésével, hanem katonaként is, így mindössze harmincévesen lesz a Magyar Kamara és a Helytartótanács tagja, királyi tanácsos.⁸⁵ Pozsony és a királyi kincsek átadása után méltán élvezhette Ferdinánd király bizalmát, bár a tett kivitelezése erkölcsileg igen vitatható, az uralkodó hálája azonban (a megholt Bornemissza János után maradt) újabb birtoktestek ígéretében nyilvánult meg.⁸⁶ Nemcsak Ferdinánd, Nádasdy is még gazdagabb lett. Vagyonon kívül újabb ranggal lett gazdagabb, ő lett a budai vár kapitánya. Ez utóbbira rászolgált katonai sikereivel is (például részt vett Győr, Esztergom,

⁸⁴ Tóth 2002. 11.

⁸⁵ Söptei 1998. 4.

⁸⁶ Forgács Ferenc szerint Bornemissza halálát, Nádasdy ötlete alapján eltitkolták, megszerezték annak pecsétjét, meghamisították végrendeletét, csellel átadták Ferdinándnak Pozsonyt, mellyel kapu nyílt Magyarországra. Ezen kívül a királyi kincseket, melyet Bornemissza itt őrzött és melyből finanszírozhatta Ferdinánd terveit. In: *Forgách* 1982. 193. Horváth Mihály szerint ez csak részben igaz, mert Bornemissza halálát nem lehetett eltitkolni, sőt valószínűbb, hogy át is adta a kincseket Nádasdynak azzal, hogy adja át Ferdinándnak. Horváth 1938. 32-33.

Visegrád, Óbuda bevételében).⁸⁷ Ha meggondoljuk, Ferdinánd neki köszönhető, hogy megfelelő információk birtokában fontos főurakat nyerhetett meg, így megszerezte a magyar Szent Koronát és a királyi kincseket. Nádasdy méltán remélhette, hogy Ferdinánd oldalán fényes karriert futhat be.

Életében a nagy fordulat egy évvel rá, 1528-ban következett be, amikor Buda elestekor török fogságba került. Nem tudhatjuk, hogy igaz-e a legenda, mely szerint olasz nyelvtudása mentette meg fogságba esésekor, mivel Ludovico Grittivel olaszul beszélgetve megnyerte annak rokonszenvét és így segítségével János királyét is. Életének ára az átállás volt Szapolyai oldalára. Hogy tényleg ez a teljes történet, az közel sem biztos, de az igen, hogy a pártváltásra sor került, s Nádasdy ebben a helyzetben is megtalálta az érvényesülés útját.⁸⁸ Diplomáciai érzékét dicséri és egyszersmind ravaszságát is (hiszen így nagyobb volt az esélye, hogy eddig megszerzett javait biztonságban tudja, továbbá így nem égette fel maga mögött a Habsburg királyhoz vezető hidakat), hogy Ferdinándtól kérte esküje feloldását, amely meg is történt.⁸⁹ Szapolyai János 1530 februárjában kincstárnokává tette, tagja a királyi tanácsnak is, sőt 1531 januárjában alkormányzó lett.⁹⁰ Azt sem tudhatjuk, hogy az új helyzettől vajon tényleg annyira szenvedett Nádasdy, mint azt egyik életrajzírója, Bessenyei József kifejtette. Nevezetesen, hogy csak élete megmentése bírta rá arra a kellemetlen helyzetre, hogy elvállalja a kalandor Gritti mellett az alkormányzóságot, és katonai vállalkozásokban vegyen rész Ferdinánd ellen, török szövetségben.⁹¹ A török szövetség azonban korántsem jelentette azt, hogy a Dunántúlon ne szálljon szembe velük, például Kőszegen és Sárváron, amikor a török 1532-es, Bécs ellen irányuló hadjáratakor az útjába eső birtokokat dúlta, tekintet nélkül arra, hogy a tulajdonos szövetségese-e vagy sem.

A Habsburg királyok szolgálatában eltelt időszak után a János király mellett töltött, azt a kiváló lehetőséget jelentette Nádasdynak, hogy mindkét felet és támogatóit úgy megismerte,

⁸⁷ Jelen dolgozat keretein túlmutatna Nádasdy katonaként való részletes bemutatása, erről részletesebben olvashatunk életrajzain túl, például Pálffy Gézától és Öze Sándortól. *Pálffy* 1999. 29-54.; *Söptei* 1998. 6-8.

⁸⁸ Istvánffy elmondása szerint a janicsárok vízbe akarták fojtani a fogságba esett Nádasdyt, aki hirtelen egy csónakba ugorva, melyet a folyó éppen arra sodort, átért a túlpartra, bár keservesen, mert evezők híján küzdött a folyóval. Így abba a táborba ért, ahol János király táborozott, s őt ott a sátrában találta, amint éppen Grittivel vacsorázott. Térdre borult előtte, miután a király megbocsátott neki és kegyébe fogadta. In: *Istvánffy* 1962. 127-128. Tulajdonképpen ugyanezt írta le Nádasdy is Chóron András sümegi várnagyhoz az év októberében kelt levelében, azon eltéréssel, hogy egy szót sem ejt az olasszal való találkozásról. In: *Szakály* 1986. 51-52.

⁸⁹ *Horváth* 1938. 40-41.

⁹⁰ *Söptei* 1998. 4. Apja, Nádasdy Ferenc féltette fiát, így írt neki: „szerettük volna, ha attól a gondtól, amit...az uralkodó reád rótt, mentes maradtál volna, de mivel bizonyos okokból semmiképpen nem tudtad annak a dolognak a terhét válladtól levetni, a jó Isten, akinek akarata kormányoz mindenedet, engedje meg, hogy neked és összes tiednek dicsőségére váljék.” In: *Sinkovics* 57 (1943) 52.

⁹¹ *Bessenyei* 2005. 23.

mint kevesek kortársai közül. Reálpolitikus volt, s így azt a lehetőséget is felmérte, hogy esetleg Szapolyai lehet az, akinek uralma alatt az ország egyesülhet. Azonban lassan, az országegyesítési tárgyalások és országgyűlések során rá kellett jönnie, hogy egyik király sem képvisel olyan erőt és befolyást, ami erre képes lenne. Az ország szempontjából másik fontos és tragikus tényező az volt, hogy az urak pártváltásai állandó kusza és megosztott helyzetet teremtettek. Érthető volt azonban ez a viselkedés vagy inkább stratégia, hiszen minden nemes a saját családját és javait igyekezett menteni, vagy gyarapítani, s a leghatásosabb fegyver kezükben a pártállásuk megválasztása volt. A nemeseknek biztos védelmet nem jelentett más, mint saját maguk és szövetségük, nem tudhatták, hogy melyik királlyal hosszú távon mi lesz és mennyiben lesz hajlandó vagy képes bármelyikük segíteni bajbajutott hívéen.

Nádasdy tehát 1530-tól 1533-ig, János király oldalán a fentiekkel mind egyértelműbben szembesült, miközben régi barátai, Majláth István és Szalay János Habsburg Ferdinánd oldalán ugyanezeket tapasztalták. 1530-ban Majláth elvette Nádasdy Annát feleségül, s Nádasdytól nászajándékba megkapta Fogaras várának felét (másik felét már korábban megkapta Ferdinándtól). Szövetségük Majláthtal rokonságuk révén még szorosabbá vált. Nádasdy, Majláth és Szalay János pozsonyi ispán kapcsolata erősebbnek bizonyult, mint aktuális pártállásuk, ezt mutatja, hogy már 1531-ben, megkötötték a berzencei egyezséget, mely tulajdonképpen egymás támogatását és védelmét jelentette, függetlenül attól, hogy milyen pártálláson voltak (ebben részt vett még enyingi Török Bálint főkapitány és erdélyi vajda, Sulyok György pécsi püspök és Sulyok Balázs is). 1532-ben még egy fontos lépésre szánta el magát, eljegyezte Kanizsai Orsolyát. Kettejük kapcsolatáról még bővebben lesz szó, most csak annyiban, hogy mit jelentett ez életútját tekintve.

Kanizsai Orsolya 1521-ben született, tehát mindössze tizenegy éves volt, amikor eljegyezte a harmincnégy éves Nádasdy. Kanizsai Orsolya az egyetlen örököse volt a hatalmas Kanizsai-vagyonnak, mely hét várból, mezővárosokból és a Dunántúlon elterülő négy vármegye területén található 150 jobbágyfaluból állt.⁹² Mindkét király fiúsította (1532-ben János király, 1534-ben Ferdinánd), így teljes egészében megtarthatta a hatalmas vagyont. Nádasdy ezzel az érdekházassággal az egyik legelőkelőbb nemesi családba nősült be, és hatalmas vagyont szerzett, a kérdés inkább az, hogy a lányt, kit bizonytalán bárki szívesen

⁹² Kanizsai Orsolya 1554. szeptember 6-án férjének írt levelét úgy írta alá, hogy „Az .k. med harmic’ három esztendőös Orsikaja”. Ebből következtethetünk születése idejére, s az is lehet, hogy ez 1521 őszén, sőt szeptemberében volt, mert egyébként nem volt szokása, hogy ily módon írja alá leveleit, tehát az is lehet, hogy erre a születésnapja adta az okot. Ezt azonban nem tudhatjuk biztosan, csak az évszámot. Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1554. szeptember 6. Sárvár MOL Mf. 6925. E 185. 147. cím 35.

elvelt volna kortársai közül, miért adták hozzá, hiszen sem társadalmilag, sem vagyoniilag nem álltak egy szinten. A választ nem tudjuk bizonyosan, csak sejteni lehet. A Kanizsaiak számára nem volt idegen Nádasdy Tamás, hiszen nagyapja és apja is nekik szolgált, s hatalmas vagyonuk megvédéséhez akár kereszténytől, akár pogánytól, olyan ember kellett, aki kiváló katona és politikus (például el tudta érni a lány fiúsítását János királynál), talán ezek lehettek a döntő okok, hogy neki adták feleségül. A házasságban talán szerepe lehetett annak is, hogy Batthyány Ferencnek (akit Kanizsai Dorottya, Orsolya nagynénje és szülei után nevelője gondviselőül kijelölt) szempont volt az is, hogy a lány olyan férfinak legyen a felesége, aki emberileg is megfelel elvárásaiknak, mégha társadalmi különbség (Orsolya javára) nagy is volt köztük. Forgách Ferenc, aki ellenséges érzülettel volt Nádasdy iránt, sokkal sötétebben látta e házasságnak a létrejöttét, s ezt is úgy örököltette meg az utókor, mint Nádasdy egy sötét és kapzsi tettét. Szerinte a kijelölt gyámok egyikét megölte, mást megvesztegetett, így sikerült elvennie a lányt, akihez „sem származásával, sem méltóságával nem volt méltó”.⁹³

A házasság kétség kívül Nádasdynak mind társadalmi, mind vagyoni szempontból felemelkedést jelentett, Magyarország egyik legnagyobb földesura lett.⁹⁴ Azonban felvetett egy újabb megoldandó problémát, a hatalmas vagyon Ferdinánd király területén terült el, így Nádasdynak az lett az érdeke, hogy pártot váltson, de egyúttal Erdélyben se maradjon a család képviselő nélkül, s ne kerüljön veszélybe Fogaras sem. Mivel ez utóbbi már ügyis Majláthé és Nádasdy Annáé volt, a két politikus gyakorlatilag helyet cserélt a politikai palettán. Nádasdy Habsburg Ferdinánd pártjához csatlakozott és Majláth János királyéhoz. Persze mindez a valóságban sokkal bonyolultabban és igen lassan zajlott. Nádasdynak szüksége volt rá, hogy Ferdinánd szintén elismerje Kanizsai Orsolyát és őt a Kanizsai-vagyon teljes jogú örökösének. Továbbá saját, rokonai és barátai biztonságáért biztosítékot kellett szereznie arra, hogy kegyelmet kap előző tetteiért Ferdinándtól, ha átáll. Fontos volt az is, hogy amennyire lehetséges, még ebben a helyzetben is lojális maradjon János királlyal szemben, hiszen családja egy része Erdélyben maradt, ahol Szapolyai hatalma érvényesült.

⁹³ Forgách 1982. 194.

⁹⁴ Dominkovits Péter, Pálffy Géza: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma 16-17. században (1.rész). Századok (2010)4. 773.

Nádasdy Tamásnak mindezt sikerült elérni, sőt még többet is. Ferdinánd még fizetést is adott neki 100 lovas tartására és ígéretét adta, hogy nem kell Szapolyai ellen harcolnia, amennyiben ő nincs jelen a csatában, és ha János király nem a törökökkel együtt tér vissza. Azonban a pártváltás veszélyes mivoltát és bizonytalanságát jelzi, hogy az 1534-ben jött létre, s Nádasdy 1536-ban is csak többszöri felszólításra jelent meg Ferdinánd előtt, s akkor is csak „salvus conductus” (szabad menlevél) birtokában volt hajlandó erre.⁹⁵ A király azonban tényleg megbocsátott, és tárnokmesterré nevezte ki, s katonai feladatokat is bízott rá, sőt ő maga is fegyvert fogott 1533-ban a török ellen.

Közben Majláth sorsa is szerencsésen alakult. Ez utóbbi az erdélyi rendekkel együtt felkelt Gritti ellen, aki addigra már a portán is kegyvesztett lett, s 1534-es halálával Majláthnak olyannyira nagyra nőtt a tekintélye, hogy János király a tordai országgyűlésen vajdává nevezte ki. Ezzel a halálessel Nádasdy is megszabadult, az addigra már ellenséggé vált kormányzótól. Viszonyuk megromlása még annak kinevezése idejére tehető, mivel Nádasdy (sok más magyar nemeshez hasonlóan) ellenezte azt, később ki is gúnyolta Grittit, aki már azt tervezte, hogy megöli őt, legalábbis, ahogyan Majláth és Gritti titkára Andronicus Tragurinus figyelmeztetésében állt.⁹⁶ Az erdélyi politikában valójában egy igen fontos versenytársa volt még Majláthnak, Fráter György, aki (bár elméletileg egy párton voltak) ellenfélből, lassan ellenséggé lett.

Közben Nádasdy Ferdinánd oldalán is megtalálta az érvényesülés útját, hiszen 1537-ben Keglevich Péterrel együtt Horvátország és Szlavónia bánjává lett, és megkapta Vas vármegye főispáni tisztét.⁹⁷ Fő feladatainak tekintette saját birtokainak megvédését (például a szövetségesből, ellenséggé lett Török Bálinttól) illetve a török terjeszkedés megállítását.

Közben azonban a legfontosabb szövetségese, Majláth rosszul mérte fel lehetőségeit, s túl kockázatos politikai lépésén rajtavesztett. (Talán sértődöttsége is közrejátszott, mert Szapolyai kinevezte mellé erdélyi vajdává Balassa Imrét, amely jele volt kegyvesztettségének. 1539-ben Nádasdyval és Thurzó Elekkel aláírták az ún. csallóközi megegyezést, amelynek értelmében Majláth az ő tudtával és beleegyezésükkel működik tovább Erdélyben.)⁹⁸ Megkísérelt létrehozni egy olyan politikai egyezséget, mely Szapolyai halála esetén garantálta volna, hogy az aláírók által támogatott személy lesz az erdélyi vajda. János király, a törökök és Fráter György is túl veszélyesnek találta e terveket, melyben a Habsburgok térnyerésének

⁹⁵ *Pray Georgius: Epistolae procerum regni Hungariae. Pars II. Complectens epistolas ab anno MDXXXI ad MDLIV. Posonii. 1799. N. 26. 60. és N. 29. 66-67. In: Bessenyei 1998. 18.*

⁹⁶ *Majláth 1889. 28. és Bethlen 2000. 129-130.*

⁹⁷ *Bánsága azt jelentette, hogy a Magyar Királyság 3. főméltósága lett. In: Dominkovits 2010.1. 774.*

⁹⁸ *Tóth 2002. 13.*

lehetőségét látták, s az aláírókat összeesküvőknek tekintve úgy gondolták, fegyveresen járnak el az ellen, aki nem hódol be. Szapolyai azonban – mielőtt a barát akaratát érvényesíthette volna – 1540. július 24-én meghalt.

S bár 1540. július 7-én Szapolyainak fia született, Ferdinánd számára felcsillant a lehetőség az 1538-as váradi béke értelmében, hogy uralma alatt egyesítse az országot. Nádasdy mind katonailag, mind diplomáciailag mindent megtett ennek érdekében, reménye az volt, hogy ez lesz az út, mely az országegyesítéshez és a török kiűzéséhez elvezet. Ferdinánd oldalára állított számos János-párti urat, az oláh és moldvai vezetőket is megnyerte, s nem is maradt el a hála sem, a király „Fogarasföld örökös ura és grófja” címmel ruházta fel őt. Azonban csalódnia kellett. Izabella királyné fiának, János Zsigmondnak szánta a trónt (még élete végén Szapolyai János is a váradi béke ellenében úgy szeretete volna, hogy fia vegye át tőle az uralmat), az ország megosztottsága maradt, a moldvai vajdák, akikben Nádasdy megbízott, sorra erőszakos halált haltak. 1541-ben a sors megismételte önmagát, ahogy 1526-ban, Nádasdy ismét elment a speyeri birodalmi gyűlésre, hogy segítséget szerezzen a szultán hadai ellen, de nem járt szerencsével, s Buda csellel török kézre került. Ismét tehetetlenül nézte az ország sorsának szerencsétlen alakulását. 1541 a magánéletében is tragikus éve volt, ekkor halt meg apja, akit ugyan messze túlszárnyalt, de akire mindig számíthatott, aki rajongással csüngött fián, simulékony természetével viszonyuk mindig igen jól alakult.⁹⁹ Mindazonáltal tisztelettel ugyan, de megmondta gyermekének véleményét, kívánságát, például, hogy fia a politikában és a magánéletben is egyaránt béküljön ki minden ellenfelével, „inkább ezren szeressék, mint egyetlen ellensége legyen.”¹⁰⁰ Nyilván ez megvalósíthatatlan lett volna, de érezhetjük belőle az idős katonanemes béke iránti vágyát.

Közben rosszul alakult Erdély sorsa is, belviszály tört ki Izabella és Majláth hívei között. Bár Majláthot védte Fogaras, ahová visszavonult és bezárkózott, Péter moldvai vajda (aki iránt Nádasdy mindig is bizalmatlan volt) árulása a török kezébe juttatta őt, s végül élete végéig Konstantinápolyban raboskodott, ahol nem sokkal utána Török Bálint is fogvatartott lett. Fogaras és a hozzá tartozó javak Nádasdy Anna kezében maradtak, aki testvére, Nádasdy Tamás pártfogását kérte. A pártfogását nemcsak testvéri szeretete tette indokolttá a fivérnek, hanem elemi érdeke is, ugyanis Fogaras stratégia szempontból kulcsfontosságú volt, s Nádasdy Anna által továbbra is rálátása maradt az erdélyi ügyekre. Az esemény

⁹⁹ „semmi menedékem és semmi reménységem és bizodalمام nincsen más, mint nagyságod” – írja fiának 1531. január 22-én. In: *Sinkovics* (1943) 52.

¹⁰⁰ *Sinkovics* (1943) 52.

következtében azonban Nádasdynak szinte még egy családja lett, akiről gondoskodnia kellett. Nádasdy Anna mindenben kikérte véleményét és hallgatott is rá, joggal félt attól, hogyha férjét árulónak bélyegzik meg, könnyen kisémmizhetik családjukat vagyonukból. Ezt próbálta kivédeni az is, hogy Nádasdy Fogaras várát magának adományoztatta, és felvette a Fogaras földjének örökös grófja címet. Az asszony mindent megtett, hogy férjét kiszabadítsa, de az túl veszélyes tényező volt a török és a Szapolyai-párt szemében, Nádasdy Anna pedig túl kevés Fráter György ellenséges politizálásához. (Nem véletlen, hogy évek múltán összefüggésbe hozták Nádasdy Tamás személyét a barát meggyilkolásával.)¹⁰¹ Férje kiszabadítására tett erőfeszítések nagy összegeket emésztettek fel, de teljesen eredménytelenek voltak. Nádasdy fontos szövetségesét veszítette el, míg annak családjának terhét magára kellett vennie. Bár az máig kérdés, hogy Majláth hatalmi ambícióinak Nádasdy értelmi szerzője vagy éppen ellenkezője és egyik elszenvedője volt-e.

1541-ben Buda elestével kézzelfogható valósággá vált az ország három részre szakadása. Nádasdy számára azonban más szempontból is előnytelenül változott meg a politikai helyzet. Elvesztette másik politikai szövetségesét is, Szalay Jánost, aki 1541-ben meghalt. Perényi Pétert a Habsburg uralkodó elfogatta, és hatéves rabságra számúzta.¹⁰² 1452-ben őt is súlyos vád érte a besztercei gyűlésen, ami könnyen kettébe törhette volna karrierjét, ahogy Forgách Ferenc írja, kegyetlenül, törvényes eljárás nélkül megöletett egy igen előkelő családból származó, kiváló katonát. Ő írja róla – már jóval halála után –, hogy Istvánffy Istvánra 1541-ben rátámadt, katonáival súlyosan megsebesítette azt, majd parancsára megkötözve a folyóba vetették.¹⁰³ Az nem derül ki, hogy mi volt ennek az oka, jogos büntetés volt-e vagy hatalmaskodás, esetleg hirtelen haragja vezette.¹⁰⁴ Mindenesetre ellene per indult, az elhúzódo ügyet végül Ferdinánd zárta le, felmentette Nádasdyt, azonban az is lehet, hogy közel sem azért, mert annak ártatlanságáról tökéletesen meggyőződött, hanem mert nem tudta

¹⁰¹ Istvánffy szerint, Nádasdy György baráttal való rossz viszonyának egyik oka Ulimán béggel függött össze, akit miután Castaldoval közösen legyőztek, a barát akaratából szabadon kellett bocsátani. Castaldo miután összekülönbözött György baráttal, azt írja, hogy amíg a barát él, békésen nem fogja Ferdinánd birtokolni Erdélyt. Ekkor táborukba megérkezett Sanazaro Gyula, a király istálló-mesterének helyettese, akit Ferdinánd azzal a paranccsal küldött, hogy ha Castaldo úgy látja, hogy a barát megölésével nyugalom lesz, tegye azt, amit az állam érdeke jónak lát. „Azt mondják, hogy terveiről tudott Nádasdy is, ezt azonban sem állítani, sem tagadni nem merem, minthogy úgy látom, hogy azt sokan inkább csak egyszerű hallomásból, semmint erről biztosan értesülve adják elő.” In: *Istvánffy* 1962. 212.

¹⁰² *Pálffy* 1999. 32.

¹⁰³ *Forgách* 1982. 194.

¹⁰⁴ Sinkovics István, aki Nádasdy Tamás családfáját kutatta, leírja, hogy apa és fia jelleme nagyon hasonló volt. Nádasdy Ferenc igazságos volt, jól megfért mindenkivel, jobbágyai sorsát a szíven viselte, de igen hirtelen haragú ember volt. Dühében ő maga mondta, hogy ha haragosai felindulásakor elé kerültek volna, tulajdon kezével fojtotta volna őket vízbe. In: *Sinkovics* (1943) 51.

nélkülözni a tehetséges politikust és katonát. S bár az ügy nagy port kavart és komolyan veszélyeztette Nádasdyt, csillaga mégis tovább emelkedhetett.

Ferdinánd 1542-ben kinevezte Nádasdyt országbírónak (horvát báni tisztségéről lemondott), mely igen nagy előrelépést jelentett a ranglétrán, hiszen a második legnagyobb közjogi méltóság volt, majd országos főkapitány is lett (1542. december 23).¹⁰⁵ Céljának tekintette az ország védelmi vonalának, végvárrendszerének kiépítését, ehhez a természeti adottságok kihasználását, kémek beszervezését, török elleni védelmet, a Dunántúl jelentős birtokosaival és Zrínyi Miklós bánnal való kapcsolattartást.¹⁰⁶ Ezek azonban hatalmas összegeket jelentettek, sokszor saját vagyonából is áldozott e célokra, az állandósuló pénzhiány miatt ellehetetlenült feladatáról azonban három év múlva lemondott (1546 tavaszán).¹⁰⁷ Ezt a tisztséget még egyszer, 1548-ban vállalta el ismét négy évre (1548. május 4-től), de már jobb feltételekkel és eredményesebben.¹⁰⁸ A törökkel kötött 1547-1552-ig tartó béke viszonylagos nyugalmat is biztosított a főkapitányi terveknek, például a Balatontól délre elterülő védelmi vonal kialakításának, melyhez szervesen kapcsolódott a további végvárrendszerek kiépítése, melyet már nádorsága alatt törekedett továbbfejleszteni.¹⁰⁹

Az ország lakosságának török portyáktól való védelme és a „pogányok” térnyerésének megakadályozása állandó tényező volt, a végső kiűzésük azonban az ország egységétől lett volna remélhető. Nádasdy életében még egy országegyesítő kísérletben vett részt 1551-ben, mikor sikerült elérnie (személyes tárgyalásoknak és Castaldo hadseregének jelenlétével), hogy Izabella királyné a kolozsvári országgyűlésen átruházza a hatalmat Ferdinándra. Tehetségét dicséri, hogy Petrovich Pétert, Szapolyai fiának egyik gyámját is sikerült megnyernie a békének. Azonban Fráter Györggyel nem sikerült közös álláspontra jutnia, nem tudott mit kezdeni azzal, hogy az néha a szultán felé, néha Ferdinánd iránt is hűséget mutatott, nem igazodott ki a barátán és szándékain. A királynak azt írta: „Már valóságos félbolond vagyok, s egyáltalán nem ismerem ki magamat. Mi itt mind a barát kezében vagyunk...”¹¹⁰ Nádasdy, Fráter György és Castaldo összehangolt munkájára lett volna szükség arra, hogy a

¹⁰⁵ Nádasdy Tamás és a dunántúli főkapitányi tisztségről bővebben Pálffy Gézától olvashatjuk a legújabb kutatási eredményeket. In: *Pálffy* 1999. 29-40.

¹⁰⁶ Nádasdy ekkor már I. Ferdinánd legfontosabb, legbefolyásosabb, sőt nélkülözhetetlen politikai híve. Egyben jó érdekérvényesítő és alkalmazkodó képességű. Képes volt összeegyeztetni a rendek, az uralkodó és persze a saját érdekeit. In: *Dominkovits* 2010.1. 774-775.

¹⁰⁷ *Pálffy* 1999. 33.

¹⁰⁸ *Pálffy* 1999. 37.

¹⁰⁹ A dél-dunántúli védelmi vonalról, főleg az 1550-es évektől bővebben Őze Sándortól olvashatunk. In: *Őze I.* 1996. 10-18.

¹¹⁰ *Hóman –Szegfű* 3. 1935. 58.

hatalom teljes átruházása a török Porta közvetlen közelében valósággá válják. Jól szimbolizálja a köztük lévő helyzetet az 1551 novemberében történt lippai eset, amikor Nádasdy és Castaldo által megvert Ulimán béget és seregét a barát nyomására szabadon kellett engedniük, és talán az „utolsó csepp” a pohárban az volt, amikor Fráter György hozzá nem értéssel vádolta Nádasdyt, mert az kifogásolta török politikáját. A magyar összefogás tehát nem valósult meg, vagy legalábbis nem eléggé. A Habsburgok nem tudták megtartani Erdélyt, Fráter Györgyöt meggyilkolták, Izabella vette át ismét a hatalmat a török „védelmét” élvezve, Nádasdy pedig visszatért Magyarországra, főkapitányi tisztének próbált eleget tenni, de az állandó pénzihiány és a sikeres török hadjárat hatására, 1552 decemberében lemondott.

Nádasdy jellemrajzához hozzátartozik az is, hogy nehezen elképzelhető, ő ne tudott volna Fráter György meggyilkolásáról. Az kérdéses, hogy mekkora szerepe volt benne. Mikor maga a bűncselekmény megtörtént, már nem volt a helyszínen, de gyanús az előzőleg onnan való sietős eltávazása, s tudvalevő, hogy rossz viszonyuk még Majláth kiszabadításának megghiúsulásához nyúlik vissza (a barát még akkor is visszautasította Majláth szabadon bocsátását, amikor azért már Fogarast is felajánlotta Nádasdy Anna),¹¹¹ s az a fentebb leírtak szerint a későbbi években csak tovább mérgesedett. Fráter György meggyilkolása tehát érdekében állt, érzelmileg is volt rá indítéka, de ami a legfontosabb, hogy úgy ítélhette meg, az országnak is érdeke. A gyilkosság után szentszéki vizsgálat indult, ahol Nádasdy így nyilatkozott: „Nem hiszem, hogy az egész világon lett volna két nagyobb ellenség, mint ez a barát és én..., mert ő üldözött engem, és az ország jelenlegi romlásának is ő az oka...”, de az érintett időszokról így nyilatkozott: „...félretettem minden ellenségességet, és azután jó lélekkel váltam el tőle...”¹¹² Mindenesetre az is tovább árnyalja a helyzetet, hogy Castaldo az egyik gyilkost szolgálataiba ajánlotta.¹¹³ A teljes igazság azonban nem derült ki. Nádasdy miután Erdélyből visszatért, szomorúan szembesült vele, hogy 1552-ben a török sorra győzelmet aratott, csupán Eger állt ellen.¹¹⁴

¹¹¹ Tóth 2002. 44.

¹¹² Barta Gábor: Vajon kié az ország? 1988. 88.

¹¹³ Horváth 1938. 94.

¹¹⁴ Nádasdy Tamás Kanizsai Orsolyának 1552. október 29. Győr In: *Károlyi –Szalay* 1882. 7.

1553-ban bárói címet kapott. 1554-ben elnyerte a nádori tiszteletet (április 15-én Oláh Miklós esztergomi érsek iktatta be). Feleségének így írta le: „Adom tudodra, hogy ez mai napon, délután öt és hat óra korba, király úfelsége egész országával, az mindenható Úristennek elvégzett akaratjából, nem az én érdemből, hanem csak az ő jóvoltából és nagy irgalmas voltából Magyarországnak nádorispánjává és kúnoknak bírójává tőnek, ki legyen ő szent, fölségének neve dicséretire, király úfelségének hívségére, az szegény országnak előmenetelére, nekem veled egyetembe üdvösségemre és tisztességemre, amen.”¹¹⁵ Úgy illette meg a nádori tisztség, mint az az 1555-ös pozsonyi országgyűlésről fennmaradt, a régi hatáskörrel (a király távollétében helytartó, a haderő főparancsnoka, főbíró, a magyar tanács feje, az uralkodó és a rendek között közvetítő), így bár gyakorlatilag nem, de közjogilag megvalósulhatott az országegyesítés. Tovább növelte hatalmát, hogy az itt tartózkodó külföldi kapitányok felettese is volt, a német kapitányoknál magasabb pozíciót foglalt el a haditanácsban, és így oldódni látszott az előző évtizedekben fennálló feszültség illetve összehangolatlanosság, mely a magyar és a külföldi hadvezetés közt állt fent, így sikeresebb lehetett a török elleni harc, és kevesebb a magyar lakosságot keresztény hadak felől ért inzultus. Érdekes, hogy a család örömmel, de legalább annyi aggodalommal fogadta a hírt. Valószínűleg féltették őt, mert már régóta betegeskedett, és a feladat egy fiatal, életerős embert is megpróbált volna.

E tisztséget 1562-ig, haláláig töltötte be.¹¹⁶ Életének e késői szakaszában tanúi lehetünk, hogy nem feledte el köznemesi származását, ugyanakkor ennek tudata sem eredményezte azt, hogy a királyi udvarban csak döntésvégrehajtó legyen.¹¹⁷ Bár uralkodójához mindvégig lojális maradt, nem feledte el, hogy a „király is ugyanolyan ember”, s öntudattal viselte pozícióját, az országban kiharcolt tekintélyével nem egyszer élt, sőt ha úgy ítélte meg, hogy az ország érdeke úgy kívánja meg, ellent is mondott királyának, például olyan fontos kérdésben is, mint az örökösödés. Ferdinánd bizonytalannal gyakran túl nagynak érezhette a nádori hatalmat, s talán meg is bánta a kinevezést, mindenestre Nádasdy halála után a Habsburgok majdnem fél évszázadig nem töltették be e pozíciót.

1562-ben halt meg Egervárott (június 2.), s bár hosszú ideje betegeskedett már, halálát pestis okozhatta (mindezekről bővebben esik szó az egészségügygel foglalkozó fejezetben).

¹¹⁵ *Vida* 1988. 74.

¹¹⁶ Nádorságával a világi elit első embere lett. A Dunántúlon csupán Batthyányval, Zrínyivel és Bánffy István királyi étékfogó mesterral (1554-1567) kellett a hatalmon és a befolyáson osztozkodnia. In: *Dominkovits* 2010.1. 776.

¹¹⁷ 1557-ben például így ír: „Mert enes noha Vasvár megye Ispánnya és irszágh Nádaorispánnya, azért ugyan csak egy Nemess ember gyermeke vagyok ez Vármegyében Nádasdy Ferenc fia, és nem hogy az vármegye véghezése ellen cselekednék valamith.” In: *Sinkovics* (1943) 55.

Nádasdy életét megítélni már többen próbálták, s igen nehéz. A legellentétebb állásfoglalások születtek vele kapcsolatban. A korabeli vélemények és megjegyzések alapján is nehéz bármit mondani. A tőle függők, akár még a legközvetlenebb családtagjai is a köteles tisztelet hangján írtak neki és szóltak róla. Életrajzírója Szentgyörgyi Gábor, mivel szolgálatában állt, nyilván Nádasdynak tetsző módon írt. Istvánffy Miklós, mivel rokonát szerinte Nádasdy megölette, haraggal viseltetett iránta és álnok embernek állította be. Forgách Ferenc is ellenszenvvel volt iránta, törekvő és kapzsi ember képét rajzolja elénk. A hatalmától független, de távolabb élők, például vele levelező humanisták, pedig aligha ismerhették őt behatóan. Ahhoz, hogy Nádasdy Tamást jobban megismerjük meg kell vizsgálnunk mecénási és kulturális tevékenységét is.

4.2. Nádasdy Tamás mecénási tevékenysége

Ha végigtekintjük azokat a kulturális szempontból fontos személyeket és a hozzájuk tartozó szellemiséget, akiket Nádasdy pártfogolt, illetve akikkel kapcsolatban állt, akkor jobban kibontakozik előttünk személyisége, világszemlélete és spiritualitása. Életrajzából kiderül, hogy nem egyöntetű már a kortársak ítéletalkotása sem róla. Volt, aki zsugori és kapzsi képet festett Nádasdyról, ennek ellenére egyet biztosan nem lehet elvitatni tőle, s ez a tudományokban és a kultúrában vitt szerepe. Még az amúgy róla keményen író Forgách is elismeri, hogy „főméltóságával a külső és belső gyűlölségek közepette bölcsen tudott élni, békében és háborúban kiváló férfi, a tisztas tudományok pártolója” volt.¹¹⁸ Szakály Ferenc egyenesen azt állította, hogy a sárvári udvar színvonalban semmiben sem maradt el a bécsi királyi udvartól.¹¹⁹ Tény, hogy a korabeli főúri udvaroknak a hiányzó magyarországi királyi udvart is pótolniuk kellett a szétszakított országban. Nádasdy a művészetekben, tudományban és az építkezésben is (hogy csak pár szempontot soroljunk fel) igyekezett követni a kor irányvonalát. Nagy kulturális tájékozottságra vall kapcsolatrendszere és az ügyek, melyeket felkarolt és levelezése, melyet az érintett személyekkel folytatott. Péter Katalin joggal mondhatta róla, hogy ha nem államférfi, akár tudós is lehetett volna, mert szellemi adottsága és képzettsége is megvolt hozzá.¹²⁰ Ő nemcsak mint egyfajta kincseket gyűjtötte udvarába ezeket a jeles embereket, hanem eleven kapcsolata volt gondolatiságukkal. Ő értette és

¹¹⁸ Forgách 1982. 192.

¹¹⁹ Szakály 1999. 87.

¹²⁰ Péter 1985. 13.

befogadta mondanivalójukat, nemcsak divatból nyitotta meg előttük udvarát, ez abból is látható, hogy a máshonnan futó üldözötteknek is menedéket nyújtott, és sokat költött rájuk. Ez azt jelenti, hogy amit mi utólag, több száz év távlatából könnyen látunk, hogy kik voltak a kor szellemi nagyjai, azt ő már akkor felismerte, amikor az közel sem volt egyértelmű, amikor más nem, sőt megértette azt, amit ezek az emberek hangoztattak, ez pedig igen nagy intelligenciára vall.

A teljesség igénye nélkül, tekintsük meg, kik azok a legfontosabb személyek, akiket e témában meg kell említenünk. A teljes névsor és a benne szereplők tevékenységének részletes ismertetése túlmutat e dolgozat keretein, most csak abból a szempontból nézzük meg őket, amennyiben Nádasdy személyiségéről árulkodnak. A megemlítendő nevek a következők: Erazmus, Melanchton Fülöp, Dévai Bíró Mátyás, Pesti Makarius József, Bornemisza Péter, Sibolti Demeter, Verancsics Antal, Tranquillo Andreis¹²¹, Szegedi Kőrös Gáspár, Tinódi Lantos Sebestyén, Sylvester János, Abádi Benedek.

Az európai kultúra két nagyjával Erasmussal és Melanchtonnal érdemes kezdenünk. Előbbinek szellemiségével már fiatal diákévei alatt megismerkedett, s oly nagy hatással volt rá, hogy hazatérve a királyi udvarban is résztvevője lett az ott szerveződő erasmista csoportnak.¹²² Az, hogy e szellemiség egész életében rányomta bélyegét gondolkodására, az véleményem szerint abból is látható, hogy ő az értelmiségieket munkájuk alapján ítélte meg, nem vallási vagy társadalmi hovatartozásuk alapján (lásd a fenti névsort). Sőt nemcsak az értelmiségieket, hiszen például a habán mesteremberek is menedéket elsőként nála kaptak. Persze ezt úgy is mondhatnánk, hogy utilitarista volt, bárkinek nyitva állt ajtaja, akitől valami hasznot remélhetett, lehetett az akár szellemi, akár anyagi (például a habán mesterek közül sokan értettek a várépítéshez). Azonban bármi is lehetett az „indíték”, ha az eredményt nézzük, akkor mondhatjuk, hogy a „fa melyet ültetett” bőséges és értékes gyümölcsöt hozott az utókor számára. Nagy vagyonát költhette volna saját szórakozására is, nem pedig a tudományok pártolására.

Úgy vélem eszmei közössége abban is megmutatkozik Erasmussal, hogy, mint az, ő sem hagyta, hogy szellemi szabadságát, függetlenségét feladja, bármilyen körülmények is

¹²¹ Humanista, író, diplomata kalandos élettörténettel. 1547-ben írt Nádasdy Tamásnak Velencéből, 1551 decemberében Sárváron bukkant fel. 1553-ban valami nehéz betegségből itt gyógyulgatott, majd Trauba mehetett, mert innen ír Perneszi Györgynek, de 1557 júliusában már ismét Sárvárról ír Lékára Nádasdynak. 1557 októberében Szentenyisnyákon tűnik fel, majd utazgat, mi közben eltöri karját, ezt ápolni Sárvárra ment 1559 márciusától májusáig újfent itt találhatjuk. Verancsicsal is jó viszonyban volt. In: *Barta – Zombori* 1988. 65.

¹²² *Szakály* 1999. 87.

adódtak. Erasmus az egyházi megújulást kereste, de úgy, hogy az egyház keretein belül tudott maradni. Nádasdy is nyitott volt az új szellemi mozgalmakra, melyek a reformokat ígérték, s személyesebb istenkapcsolatot. A reformáció későbbi szakaszában sem akart, s nem is kellett állást foglalnia. Kovács Sándor József egyenesen a Nádasdy-udvar Erasmus-kultuszáról beszél.¹²³ S ugyanitt leírja azt is: „Tudjuk, hogy a hajdan királyi kancelláriában szolgáló Nádasdy Tamás gyakran megfordult az Erasmust személyesen ismerő Piso Jakab budai házában, s a nádor egyik pártfogolt tanulója: Bánffy János pedig 1550-ben kelt levelében Erasmus *Colloguia* és *Apophtegmata* c. műveit kéri tőle tanulmányaihoz. Erasmista triászunk harmadik tagja: Komjáthi Benedek kapcsolatban állott Nádasdyval.”

A főúr nyitottságát mutatja még, hogy bár Erasmus gondolatait is befogadta, ugyanúgy levelezett Melanchtonnal is, akivel csaknem egyidősek voltak. Melanchton bár Luther munkatársa volt, humanista gondolkodásmód érződik érveléseiben (ugyanúgy igen kiterjedt levelezést folytatott, mint Erasmus) és bár sikertelenül, de tett kísérletet a katolikus és a protestáns fél kibékítésére. Talán az ő hatásának is köszönhető, hogy Nádasdy befogadta a protestantizmus első képviselőit, például Dévai Bíró Mátyást, aki a sárvári iskola (tégla építésű!) alapításáról elvitte a hírt Melanchtonnak.¹²⁴ Az pedig levelében így dicsérte: „Mert amikor ilyen időben törődsz a tudományokkal, megmutatod, hogy reményled a békét és Pannónia jobb sorsát.”¹²⁵ Továbbiakban kifejezte abbéli reménységét, hogy sikerül majd kiverni a törököt, és a haza szabadsága is eljön.¹²⁶ Figyelmébe ajánlotta ezen kívül egy tanítványát, Sylvester Jánost.

Sylvestert, a Krakkóban és Wittenbergben tanult humanistát, a sárvári iskolájának első tanítómasterét bízta meg Nádasdy, hogy rendezzen be egy nyomdát.¹²⁷ Sylvester és Nádasdy közt igen bensőséges volt a viszony, folyamatosan leveleztek, s tájékoztatta urát, mikor, hogy haladnak a munkával. Sokkal kevésbé jött ki viszont Sylvester az első nyomdásszal Strutiussal, aki maga is igen rosszul érezte magát Sárváron, aminek szépítése még az 1530-as

¹²³ Kovács (1962) 87.

¹²⁴ *Söptei* 1998. 9.

¹²⁵ *Szakály* 1999. 88. ill. Philipp Melanchton Nádasdy Tamásnak 1537.okt.7. Lipcse <http://mek.niif.hu/06200/06208/html/rml1004.html>

¹²⁶ Dévai volt az, aki Conrad Cordatus után talán első magyarként fejté ki, hogy a törökkel bűneinkért mérte ránk az Isten büntetéséért. Melanchton pedig már úgy írta, hogy a pápizmus bűnei és az evangéliumtól való elfordulás miatt, ez lesz ami majd hat Dévaira, és végül ő maga is a török sikerek okának a reformáció üldözését látja. In: *Katona* (1963) 240-241.

¹²⁷ *Péter* 1995. 56-57.

években megkezdődött, de az áhított Bécstől még 1540-ben is messze elmaradt, amikor Kanizsai Orsolya és Nádasdy odaköltözött. 1540-ben Strutiust egy másik nyomdász, Abádi Benedek evangélikus lelkész és nyomdász váltja fel, aki sokkal szebben dolgozik elődjénél, az *Új Testamentum* már az ő munkája.¹²⁸ Így lett Sylvester a nyomda első vezetője Sárvár-Újszigeten, ahol három könyvet nyomtatott:¹²⁹ Donatus *Rudimentáját*, a *Grammatica Hungarolatinát*¹³⁰ és 1541-ben az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyvet, az *Új Testamentumot*, amelyet, Erasmust követve görögből fordított.¹³¹ Nagyságát mutatja, hogy szerző, fordító és nyomdász volt egyszerre (bár itt nyomdai munkákat nem végzett, csak szellemi irányítója volt annak). Nem véletlen, hogy épp ezeknek a műveknek megjelenésére áldozott oly sokat Nádasdy. A *Grammatica Hungarolatina* lapjain Sylvester a magyar nyelv írásáról is elmélkedett, s tudvalevő, hogy a több nyelvet is kiválóan beszélő főúr milyen fontosnak tartotta anyanyelvét, számos familiárisától megkövetelte, hogy magyarul írjon.¹³² S az is nagyon jelentős, hogy magát az írni-olvasni tanulást támogatta. Erre szép példa, hogy feleségét is ő tanította a betűvetésre.¹³³ Ő már akkor ráértett a későbbi sorok igazságára, hogy „nyelvében él a nemzet”. Szólnunk kell az *Új Testamentumról* is, melynek célja volt, hogy a magyar nép keresztény épülését szolgálja.¹³⁴ Nádasdy ennek gyakorlati, igazi lehetőségét valósította meg, hiszen Sárváron meg lehetett tanulni olvasni, és olvasnivaló könyvek is voltak. Dévai Bíró Mátyás, Sylvester barátja és iskolai helyettese is a kommunikáció egyik lehetőségének megnyílását látta ezekben.

Dévai Bíró Mátyás, a „magyar Luther” már az 1530-as évek elején két szín alatt áldoztatott, és magyar nyelven mondta az istentiszteletet.¹³⁵ 1535-től találhatjuk Nádasdy sárvári udvarában, ahonnan Szegedi Gergely ferences rendi szerzetessel váltottak vitairatokat. Wittenbergbe és Bazalbe is elutazott, ahonnan már az említett Melanchtontól kapott

¹²⁸ Abádi és Dévai Bíró Mátyás jó barátok voltak.

¹²⁹ Horváth János szerint még megjelent itt egy Cantio címet viselő Genesis összefoglalás, amiben énekgyűjtemény is volt. In: *Horváth* 1957. 147.

¹³⁰ Horváth János egyenesen azt írja, hogy olykor szinte meg is feledkezett Sylvester, hogy latin nyelvtant akart írni, annyira sokat szentelt művében a magyar nyelvtannak, és joggal nevezte hungaro-latinának. „A nyelvi hungarisztika első úttörője, nemzeti nyelvkultúra útnak indítója volt az.” In: *Horváth* 1957. 149.

¹³¹ *Szakály* 1999. 88

¹³² *Horváth* 1957. 137.

¹³³ *Tóth* 1996. 141.

¹³⁴ Bár Sylvester Jánost és Dévai Bíró Mátyást is Melanchton ajánlotta figyelmébe Nádasdynak, s sokszor emlegetik e két nevet együtt, mégis vallási hovatartozásuk közel sem biztos, hogy azonos. Sylvester felekezeti hovatartozása máig vitatott, bár többen a reformátusok közé sorolják. Azonban 1527-ben kiadott Rosarium celeste virginis Marie patrone regni Ungariae katolikus szellemű könyvét Simon egri püspöknek ajánlja, és a Rudimenta Grammatices Donati végén a Miatyánkot és az Üdvözlégyet is közli, sőt 1550-ben Ferdinánd király erősíti meg birtokaiban. In: *Horváth* 1957. 139-143.

¹³⁵ Önmagában a két szín alatt való áldozást akkoriban még nemtekintették a katolikus egyháztól való elpártolásnak. In: *Karácsonyi* 1985. 112.

ajánlólevéllel tért vissza 1537-ben Sárvár-Újszigetre, ahol 1539-ig működött. A sárvári iskola rektorait és iskolamestereit 1534-1550 között ismerjük, így tudjuk, hogy még egy iskolamester volt, aki Nádasdy körül szerveződő humanista kör tagja volt, András deák. Neki 1545-ben kelt egyik levelét Szakály Ferenc úgy értékeli, mint a „humanista levélírás csúcsteljesítményét, negédes, eredetieskedő...”, s hosszasan elemzi.¹³⁶ Mindazonáltal igen értékes forrásunk a magyar nyelv használatára és a vallásosságra vonatkozóan is. Hosszasan bírálja a dúsgazdagokat, akik a „kísértő hurkákból, alig-alig képesek magukat kibogozni”, a vagyonukkal visszaélő fényűző életmódot folytatókat és legfőképpen a szerzeteseket, akikről egyenesen azt írja: „immár a végpusztulás fenyegeti őket, amelyet rámér az Igaz Bíró [értsd: az Isten] mindazokra, akik szemben állnak az evangéliummal és ellenségei a keresztnek.”¹³⁷ Majd az általánosról rátér a konkrétára: „Itt, nálunk és különösképpen a köznép körében Krisztus eléri már diadalát, és immár az igazság uralkodik. Legkegyesebb úrasszonyunk már arra készlet, hogy naponta honi nyelven énekeljem a misét, mert azt az egész papsággal együtt önként és szívesebben hallgatja, mint a latint. És urunk sem tiltakozik ellene.” András deák tehát szimpatizál a reformáció nyújtotta lehetőségekkel, sőt az is kiderül, hogy Kanizsai Orsolya is, amit férje nem ellenez. Ebből az tűnik ki, hogy ebben a kérdésben a feleség lépett előbb, ő volt buzgóbb és nem Nádasdy, aki bizonyosra tudott és értett a teológiai dolgokhoz. András diák nem azt írja, hogy a férj is csatlakozik, hanem azt, hogy nem ellenzi, tehát ebben az időszakban még azt tarthatta volna természetesnek, ha fontosnak tartotta ezt így megfogalmazni. Továbbá hangsúlyoznunk kell, nem is azt írta, hogy pártolja, csak nagyon visszafogott magatartásra utal, mely szerint nem tesz ellene a főúr. Kiderül továbbá az is, hogy a köznép körében is befogadásra találnak az új tanok nyújtotta lehetőségek. Itt is visszaköszön a magyar nyelv pártolása, illetve az a spirituális igény, hogy ne csak hallgassák, hanem meg is értsék a *Szentírást*. Tudjuk azt is, hogy Kanizsai Orsolya nem beszélt idegen nyelveket, sem németül, sem latinul nem értett, tehát ugyanúgy igényelte a magyar nyelvű istentiszteletet, mint a köznép.¹³⁸

András deák levele azonban még tartogat nekünk ritka információkat. Szó esik benne egy egerszegi plébánossal, Mátéval, folytatott tárgyalásról, melyet *Pellicanus-kódexek* megvásárlásáról folytattak. A plébános elutasítja az ajánlatot, ahogy írja „semmi módon sem

¹³⁶ Szakály 1993. 83-96.

¹³⁷ Szakály 1993. 86.

¹³⁸ „ha német nem tudok vele szólnom”-írja Kanizsai Orsolya urának 1552. október 4-én Lékán kelt levelében, figyelmeztetve őt, hogy nem tud németül, s ha német asszony jön hozzájuk vendégségbe, akár csak fél napra is jöjjön haza, hogy tudjon valaki beszélni vele. In: *Vida* 1988. 35.

lehet megfosztani tőlük, hanem még az elveszettet is vissza akarja szerezni”.¹³⁹ Ezek szerint ismerték és komolyan forgathatták (vagy forgatták volna) Pellicanus Zürichben 1533–39 között megjelent hétkötetes bibliai kommentárját, s az amúgy szegénységét hangoztató Tolnai Pál deák hajlandó lett volna ezért anyagi áldozatot hozni.¹⁴⁰ A tudományok iránti odaadásának megett a jutalma, mert később Nádasdy tanulmányútra küldte, méghozzá Wittenbergbe.

E levél is említi még Perneszith Györgyöt, aki Schulek Tibor szavaival Nádasdy „komája volt és hűséges főszolgája”, akit rokonként szeretett, és aki legbizalmasabb belső embere volt.¹⁴¹ Valóban nagyon bensőséges hangulatot árul el levelezésük, és azt is tudjuk, hogy művelt és gazdasághoz-gazdálkodáshoz értő ember volt, bécsi utazásait felhasználta egy-egy új könyv beszerzésére, érdekes lenne tudni, vajon a reformáció híveként meghalt főemberszolgának könyvtárában megvolt-e a Pellicanus-kódex? A fennmaradt könyvjegyzékében nem szerepel, de mivel az nem teljes, biztosat nem tudhatunk. Annyi bizonyos, hogy ő is mindent megtett a tudományok és művészetek pártolására. Az akkor még csak 23 éves Bornemissza Péter, aki szintén Wittenbergben tanult Philipp Melanchtonnál, majd később evangélikus lelkész lett, neki ajánlotta Bécsben 1558-ban megjelenő *Magyar Elektráját*.¹⁴² Ez utóbbi könyv sem szerepel a könyvtárjegyzékében, ebből is látszik, hogy az hiányos. Perneszith egyébként nemcsak a humán tudományok, ókori irodalom, történelem, földrajz és orvostudomány témakörébe tartozó könyvekkel gazdagította könyvtárát, hanem teológiai könyvekkel is, sőt arányaiban ezek teszik ki a fennmaradt jegyzék nagy részét. Zwinglitől 5, Kálvintól 4, Bullingertől 2, Musculustól 1 kötetet jegyzünk.¹⁴³ Ugyanitt olvashatjuk, hogy Perneszith egyik alumnusa, Makarius József személyesen tette tiszteletét Bucernél és Bullingernél, sőt ez utóbbival levelet is váltott görögül. Biztos, hogy Nádasdy tudott a hozzá ily közel állók szellemi érdeklődéséről és ilyen irányú kapcsolatairól. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy Nádasdy Ferenc születésekor Dr. Fabricius Pállal

¹³⁹ Szakály 1993. 86.

¹⁴⁰ Szende (2007) 3.

¹⁴¹ Szakály 1993. 87.

Botta István írja továbbá róla, hogy nagy tekintélyű, köztiszteletben álló férfi volt. "Ő gondoskodott a sárvári iskolában tanuló gyermekekről, az udvarban nevelkedő ifjakról." Korában számottevő és komoly könyvtára volt. *Botta István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete.* Budapest, 1978. (Humanizmus és reformáció) 50-51.

¹⁴² „Az egyik nemes és vitézlő Perneszich György, az nagyságos Nádasdi Tamás uramnak, Magyar országnak nádrispánja és római királ ő felsége hely tartója fő szolgája és tanácsosa, nekem bizott uram és Istenben szerelmes atyám.” In: *Heltai* 1980. 541-599.

¹⁴³ Kovács (1962) 87. Perneszith vallási hovatartozását taglaló vitájával jelen dolgozat nem foglalkozik.

csillagjósást készíttetnek el.¹⁴⁴ Továbbá nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy könyvtárában a főleg gyakorlati munkák között, tehát például orvosi könyvek, kalendáriumok között, jóskönyveket tarthatunk számon.¹⁴⁵

Perneszyth kapcsán meg kell említenünk irodalmunk és magyar nyelvű történetírásunk első fontos képviselőjét is, Tinódi Lantos Sebestyént, akinek haláláról nagy érzékenységet tükröző sorokkal számol be Nádasdynak, akinek 1545-től állt szolgálatában.¹⁴⁶ De még Istvánffy Miklós is dicsérte őt, pedig Tinódi énekköltészete Nádasdy-párti volt, hiszen annak hősiességét írja le úgy, hogy „bátor szíve vala Nádasdy Tamásnak”, s annak politikai „programját” adja vissza költészetének alapgondolata, a pogány elleni összefogást és az országegyesítést, ennek csak egy töredéke Fráter György ellenessége. Horváth János feltételezi, hogy nemcsak Nádasdy, hanem Oláh Miklós is irányítólag hatott Tinódira, bár Acsády szerint Nádasdy íratta meg vele az *Erdéli Historiát*, és adatokkal is ő látta el, sőt megengedte neki, hogy betekintsen hivatalos iratokba, és valójában ő volt a közvetítő, aki kapcsolatokkal látta el Bécs felé. Nem lehetetlen, hiszen Tinódi mai szóval Nádasdy propagandistája volt.

Egy másik jeles történetírónkról is meg kell emlékeznünk, Verancsics Antalról, aki miután átállt Ferdinánd oldalára, 1550-1553 között Sárváron élt, és Tours-i Szent Márton szülőhelyének felkutatásán túl, Bonfini nagy történeti művének és Brodarics Istvánnak, Nádasdy barátjának mohácsi vésről szóló emlékiratához is gyűjtött anyagot.¹⁴⁷ Közös volt benne és Nádasdyban, hogy egyikük sem jött ki Fráter Györggyel, ezért valószínűleg ez lehetett az egyik oka, hogy Ferdinánd pártjára állt ő is, igénybe véve ebben barátja segítségét. Humanista főpapként igen foglalkoztatta átfogó történelmi mű írása, és már leveleiben is ez érződik. Oláh Miklós után ő lett a következő esztergomi érsek, így Nádasdynak a legmagasabb szintű katolikus papsággal is jó kapcsolata lett.

Verancsics Antalt a humanistákra jellemző baráti viszony fűzte Tranquillus Andronicushoz (Franjo Andrijević). A dalmát humanista elismeréssel írt Nádasdy új

¹⁴⁴ *Károlyi - Szalay* 1882, 226-231. Nem volt ez egyedülálló a korban. A 16. században például Kolozsváron nyomtatott formában, Cisioban jelentek meg a gyermekekre vonatkozó jóslatok a csillagok állását tekintve. In: *Heltai* 1592. 126

¹⁴⁵ *Sinkovics* 2000. 145.

¹⁴⁶ Perneszyth így ír urának: „Tinódi Sebestyén már megvetvén e halandó zenét, elment az odafönt valókhöz, hogy ott az angyalok között sokkal jobbat tanuljon; őt e hó utolsó előtti napján helyeztem a sári atyák hamvai mellé”. 1556. január 30. *Vida* 1988. 140.

¹⁴⁷ *Bessenyei* 2005. 35.

otthonáról, Sárvárról; s áttételesen Perneszithről is, hiszen annak lelkiismeretes munkájának volt köszönhető Sárvár otthonossá tétele szép kerttel.¹⁴⁸

Sibolti Demeterről nem itt, hanem majd Nádasdy Ferenc kapcsán szólunk, mivel az ő tanítója volt. Szegedi Kőrös Gáspárról is a későbbiekben lesz bővebben szó, az egészségüggyel foglalkozó részben.

4.3. Nádasdy Tamás spiritualitása

A szakirodalomban már régóta lángol az a vita, hogy protestáns vagy katolikus volt-e Nádasdy? Amennyiben célunk Nádasdy személyének megismerése, véleményem szerint a kérdést célravezető úgy is feltenni, hogy mit tudunk Nádasdy spiritualitásáról, mint csak azt vizsgálni, hogy milyen felekezetű volt. Szakály Ferenc ezt úgy fogalmazza meg, hogy fölösleges vitatkozni azon, katolikus vagy lutheránus volt-e? „Véleményem szerint a kérdésfeltevés is hibás, hiszen még az 1560-as években sem különült el élesen a két irányzat.”¹⁴⁹

Mindazonáltal nem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül azt, hogy miként viszonyult a különböző vallási irányzatokhoz és a kibontakozó felekezetiességhez. Már a fentebb említett mecénatúra is sokat elárul erről, de mielőtt jobban belemerülnénk a spiritualitás kérdésébe, néhány gondolatot szentelnünk kell a korabeli vallási viszonyoknak, hogy megérthessük Nádasdy viselkedését e témában.

Az első ilyen témakör a felekezetiesség eldöntésének nehézsége, mellyel ugyan foglalkoznunk kell, de nem fedi le a spiritualitást, mely a legtöbbet elárul egy ember Istenhez való viszonyáról és annak megéléséről. Ma eldönteni, hogy több száz évvel ezelőtt valaki katolikus vagy protestáns volt-e, számos esetben nehézségekbe ütközik.

Egyrészt azért, mert a reformáció elterjedésekor még az amúgy buzgó laikusok sem voltak tisztában azzal, hogy pontosan mi a tanítások között a különbség. Egyetértek Péter Katalinnal abban, hogy nem is várható el tőlük, hiszen még a szakértő püspökök is eltérően nyilatkoztak.¹⁵⁰ Amennyiben azonban az érintett személyek tudatosan nem döntöttek felekezetiességük felől, s ők maguk sem tudták, vagy akarták definiálni magukat, nekünk sem

¹⁴⁸ *Söptei* 1998. 11.

¹⁴⁹ *Szakály* 1999. 88.

¹⁵⁰ *Péter* 2004. 65.

biztos, hogy vallásos viselkedésük alapján sikerülhet. Abból, hogy valahol megjelent egy személy, és az elkezdte a keresztény hit megtisztítását hangoztatni, nem lehetett (nem lehet) biztosra venni, hogy lutheránus, mert eleinte azok is sok helyen megtartják a katolikus papi ruhát, a magános gyónást, a kovásztalan kenyeret, így az egyszerű nép számára nem volt érzékelhető, hogy más felekezet lenne jelen.¹⁵¹ Az ellenkezőre is láthatunk példát, hogy amúgy a lutheránusokra jellemzőt katolikusok alkalmaztak.

A vallásos magatartás sem ad biztos támpontot a kutató számára. Például Mályusz Elemér említi, hogy a reformációt megelőző időben volt olyan gyakorlat Magyarországon, hogy hivatalos római szertartásokon is két szín alatt áldoztak.¹⁵² Vagyis, ha valakiről azt olvashatjuk egy forrásban, hogy két szín alatt áldozott, még nem biztos, hogy protestáns. Sőt volt, hogy a pap a római katolikus vallást őrizte, de a vizitátorok ellenében is két szín alatt áldoztatott.

Harmadrészt a terjesztő személye is megtévesztő lehetett a hívő számára, mivel sok esetben az első hittérítők ferences szerzetesek voltak. Továbbá nem szabad elfeledkeznünk arról a tényről, hogy a sokat nyomorgatott ország lakosságában talán nagyobb igény volt a spiritualitása kielégítésére, mint bármikor, miközben egyre fokozódott a paphiány a római katolikus egyház részéről.¹⁵³ Elképzelhetjük, hogy a lakosság (aki talán nem is volt tájékozott a teológiai kérdésekben, bár bizonyosan beszédtemája volt) bármilyen embernek örült, aki Isten igéjéről beszélt, és erőt, illetve reményt adott neki. Amikor több képzett és jól prédikáló, az élet egzisztenciális kérdéseire és török csapásra magyarázatot adó lutheránus vagy akár kálvinista prédikátor tűnt fel a nép között, érthető módon befogadásra találtak. Még a főúri udvar is küszködhetett paphiánnyal. Például Kanizsai Orsolya 1548-ban libával, borral, gyümölcscsel kedveskedik Várday Pál esztergomi érseknek, s így kér tőle prédikáló papot (concionator). De a prímás felelete szerint „csudálatosan kevés” az olyan, aki a katolikus tan szerint prédikál. Így tehát a Nádasdyakat is rávihette a szükség, hogy protestáns lelkészeket hívjanak prédikálni.¹⁵⁴

Péter Katalin több művében is leírja, hogy a reformáció elterjedését Magyarországon érdemes szakaszokra osztanunk. Három fő szakaszt különböztet meg: az 1520 évek elejétől az

¹⁵¹ *Karácsonyi* 1985. 108.

¹⁵² *Péter* 2004. 82.

¹⁵³ A paphiány, a képzés hiánya, a püspökségek romlása, a kolostorok pusztulása együttesen tragikus állapotokat eredményeztek. A katolikus vezetőség nem tudott papot küldeni az adott helyekre, s az alkalmatlan papokat nem tudta eltávolítani, hiszen helyettük nem volt kit odahelyezzen.

¹⁵⁴ *Payr* 1924. 61.

1540-es évek végéig a bizonytalanság, átmenet időszakát; az 1550-es évek elejétől az 1570-es esztendőik közepéig a szerveződés időszakát és az 1570-es évek közepétől a kialakult viszonyok stabilizálódásának korát.¹⁵⁵ Kifejti, hogy az első időszakban még maguk a hitújítók sem gondoltak arra, hogy új felekezetek alakulnak ki munkájuk hatására, akik értették a bonyolult teológiai fejtegetéseket, azok is azt hitték, hogy a megújulás az egyház keretein belül fog megvalósulni, mint már annyiszor. Bizonytalanság volt mindenkiben, mert az új hit még nem körvonalazódott, sem a tanítás, sem a szervezet szintjén. A szakítás az 1550-es évekre fogalmazódik meg, s ekkor kezdenek az új egyházak megszerveződni, és lassan kialakul Magyarországon a protestáns főlény, de maguk a protestánsok is több táborra oszlanak, közülük a legdominánsabb kettő a lutheri és a kálvini.¹⁵⁶ Az 1570-es évek közepére hazánk lakosságának 75-80%-a protestáns lesz, s 20-25% lesz a katolikusok és az egyéb vallások aránya, vagyis megfordulnak az arányok a Jagellók korához képest, amikor a lakosság 80-85%-a római katolikus volt, s a többi része a népességnek görög keleti ortodox vagy zsidó.¹⁵⁷

Meg kell említenünk továbbá, a legújabb németországi kutatásokat és azokat taglaló publikációkat, amik új szemléletet és interdiszciplináris megközelítési utakat hoztak létre a felekezeti kutatása terén.¹⁵⁸ Bár elsősorban Németországra érvényesek a bennük olvasható megállapítások, bizonyos tekintetben a magyarországi viszonyokra vonatkoztatva is elgondolkoztatóak és interpretálásra érdemesek. Szerintük a felekezeti kialakulása igen lassú folyamat, nem értelmezhető egy emberöltőn belül, hanem legalább két generációváltás szükséges, hogy letisztult tankövetésről és életformaváltásról beszélhessünk. A legkorábban érintett területeken is a 17. század végére beszélhetünk ezek kialakulásáról. A kutató számára pedig kiderülhet, hogy sokkal inkább életmódváltásról volt szó, mint teológiai tanok terén való mozgásról.¹⁵⁹ Valójában a reformáció három új életformát eredményezett (böjt

¹⁵⁵ Péter 1985. 475-604.; Péter 2004.

¹⁵⁶ Ennek fényében meglehetősen eltúlzottnak tűnik, Brodaries István szerémi püspöknek 1533. augusztus 1-jén VII. Kelemen pápához írt jelentése, miszerint, Luthernek és követőinek tana, már majdnem egész Magyarországon elterjedtek. In: Payr 1917. 70.

¹⁵⁷ Pásztor 1940.

¹⁵⁸ A legfontosabb közlések, összefoglalások: Balche - Strohmayer 1999.; Schilling 1988.; Schilling 2002.

¹⁵⁹ A magyar szakirodalomban is fellelhetjük a hatását a németországi legújabb kutatásoknak. Böven szól erről Óze Sándor saját kutatásaiba integrálva A határ és a határtalan című könyvében. I: Óze 2006.

De ezt a gondolatiságot érezhetjük Tusor Péter sorai mögött az ellenreformációt taglaló könyvében is. A szerző a külföldi szakirodalmakat elemző és véleményező írásában kifejti, hogy a kora újkorban kialakult egy új kihívás, a laikusok minden addiginál erősebb szándéka a személyes spiritualitásra. S ez jelen volt a korszak eseményeiben: vallási, politikai, társadalmi, intellektuális és gazdasági viszonylatban egyaránt. Így a kora újkor világ változásaira új válaszok születtek, a konfessziók. Ezek körüljárták a legfontosabb kérdéseket és saját választ adtak rá. (Az összes konfesszió összefonódik az állammal.) Eleinte tehát, ezekhez a kérdésekhez viszonyítva határozták meg magukat, nem pedig a másik konfesszióhoz képest, ez csak saját öntudatra ébredésük után lett lehetséges. Akkor, amikor már meg tudták fogalmazni, miért egyedül az ő tanuk az üdvözítő. Tusor

elhagyása, megszabott ruházatok, más ünneprend, stb.), s ezzel párhuzamosan megszűnt az önálló egyház, ami inkább az adott államhatalomhoz fog kötődni. Dióhéjban azt mondhatjuk, hogy a fent említett kutatók szerint nincs értelme a 16. században egyes történelmi szereplőknél arról vitatkozni, hogy milyen felekezethez tartoztak, mivel akkor még nem alakultak ki e téren a tiszta erővonalak. Jelen dolgozatnak nem lehet feladata az e körüli viták részletes taglalása, de mindezeket saját témánkra vonatkoztatva, igen elgondolkodtatónak tartom, hogy ha Németországban (ahonnan az egész folyamat elindult, s leghamarabb letisztult) a legújabb elismert kutatások nem tartják érdemesnek vitatkozni a 16. századi személyek felkezettségéről, akkor mennyiben van értelme ezt megtenni Nádasdy Tamás esetén, aki saját maga sem foglalt állást?

Nádasdy 1562-ig élt, tehát megélte a reformáció előtti vallásosság és a reformáció harmadik szakaszáig terjedő időszakok spiritualitásának mindennapjait. Mint az a mecenatúrája kapcsán kiderül, a reformáció kialakulásában legjelentékenyebb szerepet játszó személyekkel volt jó kapcsolata, de ugyanúgy a legjelentősebb katolikusokkal is, sőt az ellenreformáció első képviselőjével, Oláh Miklóssal mondhatni már-már baráti volt viszonya.¹⁶⁰ A humanista főpap kéziratban jutatta el Nádasdyhoz a legújabb pasquillusokat (csúfolódó verseket), hogy azokon ő is felviduljon. Továbbá a megszépített Sárváron pihent meg a fáradt főpap és az életében legfontosabb életben maradt családtagja, unokaöccse, Oláh Császár Miklós Nádasdy nevelt lányát Szlúny Annát vette feleségül.¹⁶¹ Az esküvőt nagy költségen és rengeteg munkával szervezte meg a nádor és felesége. A meghívottak listája jól példázza a nádor személyes és reprezentatív szociális hálóját.¹⁶² Csak néhány nevet kiragadva köszön elénk a korabeli uralkodói réteg és a legfontosabb méltóságok: Báthory András országbíró, Erdődy Péter horvát bán, Dobó István erdélyi vajda, Zrínyi Miklós tárnokmester, Macedonisi Péter főkamrás, Dessewfy János főudvarmester, Bánffy István étkefogó mester,

hivatkozik is *Schilling Heinz Hrsg.: Die Katholische Konfessionalisierung (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 198). Heidelberg 1995.* című műre, melyet méltán nevezhetünk a konfessziós modellek alapművének. l: *Tusor* 2008. 11-16.

¹⁶⁰ Az egész kor vallási árnyaltságát mutatja, hogy Oláh Miklós húga, Ilona, aki 1562-ben Sopronban házat szerzett, maga is áttért, és az evangéliumi hit követője lett. In: *Payr* 1917. 97.

¹⁶¹ Ezek szerint a viszony jó volt Oláh és Nádasdy között. Fontos ez, mivel Payr azt állítja, hogy Nádasdy evangélikus hitére legfőbb bizonyíték az, hogy a primás 1557-ben sürgeti őt és Batthyány Ferencet, hogy térjenek vissza a katolikus egyház kebelébe. Vagyis 1560-ban, amikor az esküvő zajlott, nem volt Oláhnak különösebb ellenérzése Nádasdyékkal szemben, tehát vagy megbékélt Nádasdy vallásosságával vagy felülírta családi érdeke előző véleményét. In: *Payr* (1914) 481.

¹⁶² Az esküvőről bővebben l. *Beke* 2006.

Bánffy László főajtónállómester, Batthyány Kristóf főpohárnok, Thurzó Ferenc a magyar kamara elnöke, királyi tanácsosok, főispánok, főkapitányok, s ami most nekünk fontos, a nyitrai, egri, győri, veszprémi, váci, pécsi, zágrábi, tilini és csanádi püspök, továbbá apátok és prépostok, például a szentmártoni, zalavári.¹⁶³

Ezeket a neveket nézve, illetve tudva, hogy Nádasdy 1554-től nádori tisztet töltött be, gondolhatnánk, hogy katolikus volt. Urbán László egyenesen azt állítja, hogy élete utolsó percéig katolikus maradt.¹⁶⁴ Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a zalavári apátság kommandátori tisztét vitte éveken át (1534-ig). Valójában ezt úgy kezelte, mint családi birtokot, elsősorban jövedelemforrást látott benne, mindazonáltal, ez nem jelenti, hogy a szerzetesi életet elítélte volna, s amikor ott járt, akkor felkelt a hajnali zsoltosmához.¹⁶⁵ Káldy Katalin asszony, szarvaskendi Sybrik Osváld neje 1531. szeptember 28-án írta, hogy „Nádasdy Tamás vallásos, istenfélő ember, ki éjjel a *matutinum és horák elmondására föl szokott kelni.*”¹⁶⁶ Azonban ezek nem bizonyítják azt, hogy nem vált protestánsná, és ugyanúgy nincs bizonyíték arra, hogy azzá vált. A kegyurak vagy törődtek a reformációval vagy nem, s mire a reformációról körvonalazódott, hogy kilép a katolikus egyház keretei közül, addigra már Nádasdy volt annyira hatalmas, hogy nem kellett állást foglalnia, ha ő maga nem akart, s láthatjuk, hogy nem tette.¹⁶⁷ Biztos, hogy ha ez kardinális tényezőként jelentkezett volna életében, találnánk rá utalást történetíróknál, levelezésekben egyaránt. A legintimebb érzésekről árulkodó családi levelezésben, azonban alig akad erre vonatkozó egy-egy elejtett mondat. A legközvetlenebb utalást erre akkor találjuk, amikor a betegeskedő nádort 1560-ban meglátogatja a pápai követ, a főúr erről így számolt be feleségének:

„Meglátogatott továbbá a pápa követe, és ede hozzám jött. Hitire, tisztességére azt mondja, hogy pápa énnékem ezt s ezt izente. Tudja ő szent atyasága, hogy nem vagyok én luther, de meglátja üszentsége, hogy lutherök ellen szolgálni akarok neki.”¹⁶⁸ Horváth János ezt a következőképpen értelmezi: „A levélbeli hiányos mondatkötés az idézet kétféle értelmezését engedi meg, vagy a pápa üzente azt neki, s minthogy Nádasdy minden észrevétel nélkül közli Orsolyával, akkor nyilván egyetért a pápai üzenettel, vagy pedig a maga nevében szól e helyen, s akkor katolikus volta mellett ez a legerősebb tanúságtétel.”¹⁶⁹ Egészen

¹⁶³ Vida 1988. 245.

¹⁶⁴ Urbán 2000. 191.

¹⁶⁵ Óze 2006. 71.

¹⁶⁶ Füssy1902. 115.

¹⁶⁷ Katolikus kegyurak földjén működött prédikátor, élt lutheránus népesség, s tartott fenn iskolát. Fordítva is előfordult ugyanez.

¹⁶⁸ Vida 1988. 264.

¹⁶⁹ Horváth 1957. 139.

másképp látja e sorokat Payr Sándor, aki külön tanulmányban foglalkozik azzal, hogy protestáns volt-e Nádasdy Tamás?¹⁷⁰ Szerinte fölösleges lett volna a férjnek megírnia meggyőződését feleségének, hiszen az asszony azt pontosan tudhatta. Valószínűbb az, hogy a betegen fekvő férj diktálta e levelet és a félreérthetően leírt gondolatok a pápa „számító, okos üzenete” volt: „tudja, hogy a nádor nem lutheránus, de elvárja tőle, hogy ezután a pápa érdekében nyíltan is fellép a lutheránusok ellen.”¹⁷¹

Sokkal többet árul el Kanizsai Orsolya felekezetiéről (férjéről is) Kőrös Gáspár 1554-ben Nádasdy Tamásnak írt levele: „Ma mint keresztény nő, Krisztus testét és vérének az ő meghagyása szerint magához vette, úgy hinném, ugyanígy tett nagyságos Uraságtok is. Ne lépj vissza a megismert Igétől, ne feszítessék meg Krisztus ismét.”¹⁷² Ezeket a sorokat a református orvostól úgy értelmezhetjük, mint nyílt kijelentést arról, hogy a házaspár is az új hitre tért, de ez mégsem lehetett így teljes mértékben, hiszen a pápai követ látogatásánál a nádortól származó kijelentések öt évvel később kelteztek és az említett esküvő is 1560-ban volt.

Azonban talán érdemes különválasztanunk a külvilág felé való vallásos viselkedést és a személyes istenkapcsolatra való törekvés lépéseit. Elképzelhető ugyanis, hogy miközben a római katolikus egyháznak nem fordítottak hátat, a reformáció nyújtotta lehetőségeket és újításokat, melyek a személyesebb istenkapcsolatot segítették, nem zárták ki életükből. Így például a magyar nyelvű istentiszteletet és a két szín alatt való áldozást. (Ez azonban nem perdöntő, mivel két szín alatt katolikusok is áldoztak.) Még Payr is elismeri, hogy az egyházi szokásokban átmeneti állapotokat találunk. A levelek említik az utolsó kenetet, böjtöt is.¹⁷³ Ezek kapcsán érdemes megtekintenünk Kanizsai Orsolya egy levelét, mely Kőrös említett levele után kelt, s valóságos kis hiszekegyet találhatunk benne. „...üdvözlöm először Kdet lélekbe, azután ez világ szerint is, hogy az örök mindenható Úristen először lélekbe erősítsen meg az ő szent hűtinek és igéjének általa az igaz hitbe, hogy minden tévelygések távol legyenek mitőlünk, és legyünk mi szegény kis keresztyén anyaszentegyház egyesek mind lélekbe, mind testbe, hogy az mi urunkat igaz hitbe, atyafiúi szeretetbe szolgálhassuk”.¹⁷⁴ Itt tehát az anyaszentegyház gondolatát érzi magáénak, s a törekvést, hogy mindenféle

¹⁷⁰ Payr állítja, hogy kétség nem férhet ahhoz, hogy protestánssá vált Nádasdy. *Payr* (1914) 26. 475-489.

¹⁷¹ *Payr* (1914) 26. 478.

¹⁷² *Vida* 1988. 63.

¹⁷³ *Payr* 1924. 61.

¹⁷⁴ *Vida* 1988. 80.

tévelygéstől távol tudjon maradni, e szerint tehát arra gondolhatnánk, hogy katolikus volt és maradt.¹⁷⁵

Az igazán fontosnak azonban azt tartom, hogy az asszonynak a hite erőforrásként szolgált a fényes, de sokszor igen magányos és férfiakat is megpróbáló feladatokkal teli életében, ezt így fogalmazta meg 1556-ban: „...de az Úristen távoztassa el az ú szent fiának érdemének általa te Kegyelmedtől minden szerencsétlenséget, ím, mind fejenként azzal tartozunk, hogy könyörögjünk ú szent felségének, kibe nincs kétségem, hogy az ú szerelmes egyetlen fiáért minket meghallgat.”¹⁷⁶ S erőt adott neki a gyakori misehallgatás, ezt így gondolta férje is, aki azt tanácsolja neki 1560 karácsonya előtt, hogy az ünnepet megelőző mind a négy napon „szolgálj Istenednek és halj prédikációt”.¹⁷⁷ Payr Sándor ezen sorokban is azt látja bizonyítottnak, hogy a házaspár ekkor már lutheránus volt, mivel Orsolya nem misét, hanem prédikációt hallgatott. További érvként hozza fel, hogy Dévai és a többi reformátor nemcsak Nádasdyt, hanem Orsolyát is köszöntik leveleikben, s kéri pártfogását, s özvegyként fia mellé prédikátorokat rendelt, sőt nevelőjét, Sibolti Demetert is ő választotta. Azonban megjegyzendő, hogy katolikusok is kérték a nádor illetve felesége pártfogását, például Pacha János soproni plébános a városiakkal szemben egy vitás beneficium kapcsán, ahol Nádasdy közbenjárására dőlt el a vita a plébános javára. Egy másik esetben, pedig egy ferences szerzetest és szolgáját vett pártfogásába.¹⁷⁸ Sőt Kanizsai Orsolya egész életében, özvegysege idején is támogatta a pálosokat – még a Nádasdy-tisztviselők ellenében is, főleg az örményesi kolostort, ahol a család súlyát jelentő ősök hamvai nyugodtak.¹⁷⁹ Azonban az utókor többsége mégis úgy emlékezik rá, mint a reformáció egyik első képviselőjére a főúri asszonyok körében, aki élete folyamán lelkesen támogatta a sárvári és csepregi református iskolát, és Dobronoky György jezsuita házfőnök száz évvel később őt vádolja (és nem a férjét) a reformáció miatt.¹⁸⁰

Payr további bizonyítékot lát abban, hogy a legfontosabb embereik, akik körbeveszik őket, szintén a reformáció útján jártak, mint a már említett Perneszith, a lutheránus nevelő

¹⁷⁵ Egy másik levelében, melyet 1556-ban írt férjének hasonlóan tömör hitvallást találunk tőle, melyben kifejti, hogy semmi másban nem hisz, mint „Jézus Krisztusba, ki miérettünk megholt, feltámadott, mennybe ment, az ú szent atyjának előtte esedezik a mi bűneinkért, hogy minden jó szerencsét ad ti Kdteknek.” In: *Vida* 1988 169.

¹⁷⁶ *Vida* 1988. 172.

¹⁷⁷ *Vida* 1988. 267. A nagy ünnepek alkalmával való prédikációhallgatás az udvar népének is szinte kötelező volt. In: *Őze* 2006. 53.

¹⁷⁸ *Payr* 1917. 71-75.

¹⁷⁹ *Őze* 2006. 77-78.

¹⁸⁰ *Payr* 1908. 20.

Makarius József, Kőrös Gáspár doktor, Ákosházi Sárkány Antal a sáfárja, Szentgyörgyi Gábor rokon-titkár, Tinódi Sebestyén, Berzeviczy Márton, Csányi Ákos, Horváth Márk, Zoltán Imre.¹⁸¹ S ami a legfontosabb, a közvetlen családtagok is a reformáció tanait fogadják be, Payr szerint Nádasdy Kristóf, Nádasdy Anna, Nádasdy Márton mind lutheránusok voltak, sőt még az öreg Nádasdy Ferenc is érdeklődött Dévai és Sylvester munkái iránt, és fiától Újtestamentumot kér 1530 januárjában. Azt azonban már nem említi meg, hogy Nádasdy Ferencet mennyire bántotta, hogy a Hassághyak durva bánásmódjukkal elkergették a szerzeteseket Egervárról, és mennyire örült, hogy fia az ő kedvéért utánajárt, hogy újra visszatérjenek.¹⁸² Egy biztos, hogy az egész család igen komolyan vette hitét, és törekedett az Igét minél jobban megérteni. De nemcsak a lutheri tanokkal szimpatizáló, vagy azokat átvevő rokonaik voltak, hiszen például Kecheti Márton, veszprémi püspök is Nádasdy Tamás rokona volt.¹⁸³ Sőt Nádasdy Sylvester és Dévay mellett római katolikus papokat is tartott udvarában.¹⁸⁴

Azonban azt hiszem, talán a legtöbbet az árul el egy házaspárról, hogy szeretett, óvott egyetlen gyermeküket hogyan vezetik az istenhitre. A kis csecsemő Ferencet Nádasdy által régi barátjának nevezett váradi püspök küldötte áldotta meg, de később a gyermeket a reformáció elszánt harcosai veszik körül és nevelik.¹⁸⁵ Miután Nádasdy meghal, és a gyermek felnő, már nyíltan lutheránus lesz a sárvári udvar. Ferenc azonban már korántsem lesz olyan türelmes, mint apja, a szentháromságtagadással és Blandratával kapcsolatban azt írja, hogy „degletes” tudományokat terjesztenek.¹⁸⁶ Nádasdy Ferenc lutheránusságában döntő szerepe kellett, hogy legyen Kanizsai Orsolyának, aki ezek szerint nyíltabban az újítások felé fordult, mint férje.¹⁸⁷ Azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk egy momentumot, ami a

¹⁸¹ A sort folytathatnánk még a barátokkal és bizalmas embereivel: Gersei Pethő János soproni főispánnal, Ostffy Jakab Sopron megyei alispánnal, Batthyányakkal, Bánffyakkal, Zrínyi Miklóssal, Erdődy Péterrel. In: *Payr* (1914) 26. 487-488.

¹⁸² *Sinkovics* 57 (1943) 52.

¹⁸³ *Payr* 1917. 65.

¹⁸⁴ Például Mihály, Illés és Imre papokat. In: *Payr* 1924. 60-61.

¹⁸⁵ *Vida* 1988. 132.

¹⁸⁶ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyához 1568. április 12. Bécs, MOL E 185. Mf. 6926. 149. cím 180.

¹⁸⁷ Azonban nem annyira fogadták be az új tanokat, hogy az Isten akarata vagy az eleve elrendelés gyakorlati vonatkozásban tetteikben megnyilvánulna, például, hogy ne ugyanúgy viszonyuljanak férjével a török iránt. E kérdésben semmi nyomát nem fedezhetjük fel a predestináció tételéből fakadó beletörődésnek. Nádasdy soha nem várta tétlenül a törököt, mindig nagyon hathatós és praktikus intézkedéseket hozott a védelem érdekében, s minden erejével azon volt, hogy megállítsa a szultán előrenyomulását. Ebben a hozzáállásban semmiféle eleve elrendelésbe való belesimulást nem fedezhetünk fel, hiába is olvasunk például ilyen és ehhez hasonló megjegyzéseket Kanizsai Orsolyától: „...ez elmúlt hetfén az törökök ismét rablának ide mifelénk, közelbe nem voltak, ... A Balaton mellett mentek alá, az Úristennek neve dicsértessék, úgy legyen, mint ú akarja, amen.” In: *Vida* 1988. 22.

fennmaradt levelekben talán az asszonynál jelenik meg legszebben, s ezek a Szűz Máriára való utalások, akinek tisztelete férjénél is megjelenik.¹⁸⁸

Nádasdy Tamást azonban a szakirodalom számos művelője úgy látja, mint a protestánsokkal szimpatizáló katolikus, olyan humanistát, akinek birtokain békében élhettek katolikusok, lutheránusok, sőt anabaptisták is.¹⁸⁹ Katona Imre azt állítja, a világ felé nem lehetett nyíltan lutheránus, mivel azzal derékba törte volna karrierjét az udvarnál. „Talán éppen a protestantizmushoz való egyértelmű kötődése következtében késik egyre jobban a király Kanizsai-birtokra vonatkozó adománya. Nádasdy Tamásnak le kellett vonni a tanulságot, ha nem akar végleg lemondani a Kanizsaiak birtokairól, a Habsburgokkal is rendeznie kell kapcsolatát, vagyis adott esetben az udvar és a pápa felé katolikusnak kellett magát feltüntetnie.”¹⁹⁰ Talán a nádorsága idejéig valóban számított, számíthatott karrierjében az, hogy katolikusnak lássa a világ, utána azonban számos dologban ellentmondott a Habsburgoknak, még a trónutódlás kérdésében is, tehát, ha akart volna, nyíltan lutheránus lehetett volna. Valószínűbb, hogy vallásosságát igyekezett inkább a magánszférájában megtartani, s igazi humanista módjára nyitott lenni és kivárni, hogy mi lesz a kifejelete a vallási megújulásnak. A protestantizmushoz való vonzódása, de egyben a katolicizmusának megtartása, a reneszánsz és a humanizmus életérzése Nádasdynál Katona szavaival élve eszmei eklekticizmust eredményezett, mai szóval úgy mondhatnánk a maga módján vallásos.

Őze Sándor szerint nem mondható egyértelműen protestánsnak Nádasdy, gondoljunk csak a katolikus Ferdinándhoz való hűségére, a protestáns érzelmű Miksával való ellenszenvére, tridenti zsinat iránti érdeklődésére, arra, hogy patrónussága alatt az említett örményesi pálos kolostor felvirágzott, de persze arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy miközben befogadta a menekülő protestánsokat, igyekezett jó viszonyt fenntartani a püspökökkel.¹⁹¹

Nádasdyné maga is, ha kellett nem tétovázott fegyvert ragadni a végek védelmében, ha férje távol volt. A felekezetiesség eldöntésében, pedig az sem visz előre, hogy akár Kanizsai Orsolya, akár Nádasdy egy-egy csapást úgy visel, hogy Isten akaratába belenyugszanak és imádkoznak. Ilyen például, amikor hozzájuk közel állók halnak meg, akár gyermekek is. Isten akaratának elfogadása ugyanis a katolikusoknál ugyanúgy jelen levő gondolat. Mindkettőjük cselekedetei azt sugallják, hogy lehet, hogy bűnös emberek vagyunk, de tennünk kell sorsunk jobbra fordulásáért és imádkoznunk Istenhez.

¹⁸⁸ *Vida* 1988. 261.

¹⁸⁹ Az anabaptistákat illetően az sem zavarta őt, hogy a Habsburgok már 1548-ban előírták az anabaptisták kiűzését, s kikelt ellenük Melancthon is.

¹⁹⁰ *Katona* (1963) 248-249. Ugyanitt leírja Katona, hogy 1558-ban királyi leirat alapján megtörtént Nádasdy beiktatása a Kanizsaiak egykori birtokába, s ezután változhatott volna meg a nádor vallási magatartása, de arra már nem volt idő, mert 1562-ben meghalt.

¹⁹¹ *Őze* 2006. 54.

Schrödl József állítását azonban fenntartásokkal kell fogadnunk. Ő ugyanis azt írja, hogy „szokás Nádasdy Tamást, Perényi Pétert, Zrínyi Miklóst a protestánsokhoz számítani, holott Nádasdy élete végén úgy nyilatkozott, hogy a lutheranizmust ki kell irtani”¹⁹² Sajnos Schrödl nem írja le, hogy pontosan hol olvasta ezt Nádasdy Tamástól, jómagam pedig nem leltem fel, de nehezen hihető el, hogy ilyet mondott volna az, aki egész életében vallási türelméről tett tanúbizonyságot.

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy feleségével számos elemet megőriztek vallásosságukban a katolikus egyház szokásaiból (Szűz Mária tisztelete, böjt, szentek szerinti naptárhasználat, zsoltos, egyházi ünnepek), de nyitottá váltak az újításokra (két szín alatt áldozás, magyar nyelvű igeolvasás és hallgatás), illetve megjelennek náluk protestáns elemek is (udvarában a hitújítás fontos szereplői élnek, s gyermekük már e szellemben nő fel). De a csillagjósolás is megjelenik.

Véleményem szerint nem eldönthető, hogy Nádasdy Tamás katolikus vagy protestáns volt-e. Személyének megismeréséhez szerencsésebb a kérdést úgy megközelíteni, hogy milyen volt spiritualitása. Ez annál is érdekesebb, mert élete első szakaszában még a katolikus egyház uralmának vagyunk tanúi, s élete végére a reformáció jut többségre, ami egy emberöltő alatt hatalmas változás. Ilyen értelemben elmondható róla, hogy a hit kérdései iránt élénken érdeklődő humanista volt, aki igen tudatosan kereste az utat saját istenkapcsolatában. Nem esett egyik oldalon sem szélsőségekbe, és rendkívül nyitott volt. Fő jellemzője a befogadás volt és a kapcsolatok, melyeket mindkét oldalon bővített és nemcsak a nála egyforma vagy magasabb társadalmi rétegekben. Folyamatos igényt látni nála a lelki gondozásra, Bécsbe hivat magához prédikátort, de a szerzetesekkel is együtt zsoltosmázik. Számomra valódi keresőnek tűnik, aki bár élete egyes szakaszaiban nem egyforma intenzitással, de igyekszik bővíteni spirituális lehetőségeit (az eddigi gyakorlatait nem elvetve!), de ezt mindig csak a katolicizmus keretein belül, s a nemzete javát szolgálva. Talán vélhetünk benne tudatosságot is, hogy nem hozott nyílt felekezeti döntést életében, mintha tudta volna, hogy az ország egységét veszélyezteti az, ha a katolikusok felekezetre oszolva támadnak egymásra, ahelyett, hogy összefognának egy közös ideológia alatt a török ellen. Birtokain megvalósult az, hogy különböző felekezethez tartozó emberek élhettek egymással békében, s vitás kérdésekben bizalommal fordulhattak hozzá. Udvarában pedig a

¹⁹² Schrödl 1906. 54.

tudomány képviselői találhattak menedékre, katolikus értelmiség híján akár a tehetséges protestánsok is alkothattak, anabaptisták dolgozhattak, de a katolikusok előtt is ugyanúgy nyitva állt ajtaja

5. SZOCIÁLIS HÁLÓ

Érdemes lenne megrajzolni Nádasdy szociális hálóját, de ez a feladat túlmutat e dolgozat keretein, bár néhány tényezője itt is olvasható. Végigjárta a politikai ramplétrát, ráadásul mind a két királyi tábornokot behatóan ismerte, külföldi kapcsolatai és humanista érdeklődése még tovább növelte kiterjedt kapcsolatrendszerét, ráadásul házassága révén, nemcsak egy megye, hanem egy teljes régió főnemesi elitjébe került. Azonban egyet kell értenünk Pálffy Gézával, miszerint egy régió, esetünkben a történeti Nyugat-Dunántúl egyik meghatározó főnemesi családjának és szervitori-familiárisi körének, továbbá a régióban fekvő történeti megyék birtokos nemesi társadalmának egymással összefüggő vizsgálata a társadalom-, kormányzat-, köz- és hadügyigazgatás történet, valamint a főúri udvar- és birtokigazgatás párhuzamos kutatásainak összetett feladata kell, hogy legyen.¹⁹³ S az adatgyűjtésnek a familiárisi körök több csoportjára ki kell terjednie. Ez azonban túlmutat már e dolgozat keretein. Mindazonáltal ízelítőt kaphatunk kapcsolatrendszerének kiterjedtségére, például az életútjával, a mecénási tevékenységével, az orvosával és a gyermekneveléssel foglalkozó fejezeteken keresztül.

Egy ember azonban biztosan kihagyhatatlan lenne belőle, s ez a felesége. Kell néhány gondolatot szentelnünk ezért Kanizsai Orsolyának, aki meghatározó szerepet játszott Nádasdy életében.

5.1. Kanizsai Orsolya

Kanizsai Orsolya tizennégy éves volt, amikor hozzáment a nádorhoz, ezt megelőző éveiről keveset tudunk. Az Osl, illetve ahogy később nevezték Ostffy ágból származott a Kanizsai család utolsó sarja. Apja VI. Kanizsai László, Vas vármegye főispánja, anyja Drágfi Anna. Mindketten buzgó katolikusok, olyannyira, hogy elzarándokoltak gyermekeikkel Lorettóba, s felvetették magukat azokkal együtt a bencés rendbe világi tagként.¹⁹⁴ Drágfi Anna, aki udvari papot tartott, az örményesi remetéknek birtokot hagyományozott. Kanizsai László azonban nem sokkal Orsolya születése után meghalt, és anyja másodszor Frangepán

¹⁹³ *Dominkovits* 2010. 1087.

¹⁹⁴ A zarándoklat szokása volt a mohács előtti katolikusoknak, s a tehetősebbek szívesen választották célpontnak Lorettót.

Kristófhhoz ment feleségül, de ő sem élt sokkal tovább, 1528-ban végrendelkezett, s meghalt.¹⁹⁵

Anyja még halála előtt gyámokat jelölt ki gyermeke mellé, Várday Pál prímást, Szalaházi Tamás egri püspök kancellárt, Thurzó Elek országbíró és Batthyány Ferenc horvát bánt. Azonban ők igen elfoglaltak lettek voltak valóban törődni a gyermekekkel, ezért a nevelést és gondozást Hasságh Dénes kanizsai és Wathay Ferenc kapuvári várnagyokra és Gruba Tamás udvari papra bízta.¹⁹⁶ Így mindössze hét éves volt, amikor elvesztette már mindkét szülőjét, egyedül bátyja, Ferenc élt még mint közvetlen családtagja, de 1532-ben ő is meghalt, így tizenegy évesen teljesen egyedül maradt. Nő lévén a hatalmas vagyonnak csak egyharmada illette volna meg, ezért volt nagy jelentősége, hogy később fiúsították, mert így ő is tovább tudta örökíteni a teljes birtokegyüttest gyermekeire. A korban nem volt ismeretlen az árvaság, még főúri családoknál sem, a hatalmas vagyon és a jómód ellenére azonban meghatározó lehetett egész életre, s talán ezért bukkan elő a későbbi levelezésekben is, akár évtizedekkel később is egy-egy utalás arra, milyen nehéz az árvák sorsa, s bizony nincs más Orsolyának e világon csak férje. (Ez főleg akkor erősödött fel, amikor a vele egy háztartásban élő öreg Nádasdy Ferenc is meghalt, de gyermekük még nem született meg.) Bár a korban szokás, hogy a nagyúr az árvaságra jutott rokon gyerekeket befogadja, felneveli és kiházásítja, talán Orsolya személyes tapasztalatainak is köszönhető, hogy a Nádasdy udvar ebben is előljárt, és bárki szívesen tudta ott gyermekét.

Kanizsai Orsolya árvaságban töltött gyermekéveinek volt még egy meghatározó alakja, aki nevelésében is szerepet kapott Kanizsai Dorottya.¹⁹⁷ „Mint óriási uradalmak gazdáját és két egymás után következő nádor özvegyét, a XVI. század elején mindenki őt tekintette első asszonynak Magyarországon.”¹⁹⁸ Rendkívül művelt volt, több nyelven beszélt, és kiváló szellemi adottságaihoz remek egyéniség járult, mecénásként, adományozóként is kiemelkedett. Jártas volt a politikában, és ő volt az, aki a mohácsi csatamezőn halott fiát keresve, az elesett tömegek méltó temetéséről gondoskodott, aki csak ismerte őt tisztelte és tanácsát kérte. Világi tagja volt a pálos szerzetesrendnek, érdekes, hogy egyik fia nagyváradi püspök, másik buzgó protestáns volt, aki a sárospataki iskolát alapította.¹⁹⁹ Ilyen asszony mellett egy életre szóló útravalót kaphatott a kis Kanizsai Orsolya. Kanizsai Dorottya férje halála után meglehetősen visszavonultságban élt, s testvére gyermekeinek nevelésén fáradozott.

¹⁹⁵ Payr 1908. 6.

¹⁹⁶ Payr 1908. 7.

¹⁹⁷ Első férje Geréb Péter nádor, második Perényi Imre, így mostohaanyja Perényi Ferenc püspöknek.

¹⁹⁸ Péter 1985. 21.

¹⁹⁹ Payr 1908.4.

Mellette nagy szerepet kaphatott a „fő vénasszony”, akit még Drágfy Anna említ, mint Káldyné úri asszonyt.²⁰⁰ Ez az élteőbb nemes udvarhölgy okíthatta a serdülő lányt a háztartás dolgaira, szövésre, fonásra, főzésre, kertészkedésre.

Össességében, tehát Orsolya tapasztalt és a kor színvonalának megfelelő művelt nők között sajátíthatta el mindazt, amit egy nemesasszonynak tudnia illett, ezek a következők voltak:²⁰¹

– Az udvartartás ügyeit kellett vinnie (akár a férj hosszabb távollétében is), hiszen egy főúri udvar gazdasági, politikai, közigazgatási és információs központ volt, a reprezentáció helyszíne, a helyi adminisztráció kulcsa. „Hagyomány, hogy a földesúrasszony köteles ellátni uradalmának háza népét.”²⁰²

– A főúri udvarokban sok különböző rangú nép élt együtt, nemes kissasszonyok és úrfik nevelődtek, akiket akár saját kiszolgáló személyzet is körülvelt. A felelősség, hogy ők megfelelő ellátást kapjanak, és beváltsák a hozzájuk fűzött reményeket, az úrnő felelőssége volt. Természetesen ehhez járult saját gyermekeinek a felnevelése is. Ő tanította meg a nemes kisasszonyokat a háztartás teendőinek ellátására illetve inkább megszervezésére, s olyan tevékenységekre is, mint a hímzés.

– A főúri udvarok háttérében nagy birtoktestek, várak álltak, melyek fenntartása, gazdasági és irányítási feladatai jó esetben a főúr és főemberei dolga volt, de a Mohács utáni zavaros és háborúktól tarkított időszakban ez is az otthon maradt asszonyokra hárult. (Még a jobbágyok között is volt egyedül gazdálkodó asszony.) A nemesasszonyokhoz fordultak a serviensek és jobbágyok egyaránt.

– Külön problémaként jelentkezik a végek védelme, a katonaság megszervezése, mely éppúgy társulhat a nemesasszonyok és özvegyek teendői közé.

– Speciális feladatként jelentkezhettek a gyógyítás. Némely udvarokban különböző szintű és elég tarka gyógyító személyzetet találhatunk, az orvostól a borbélyon át a javasasszonyig, de gyógyító könyveket, recepteket hagyományoztak az anyák leányaikra, melyeket, ha a várnép közül valaki beteg lett, alkalmaztak is.

– Az udvarok a kultúra és a szórakozás helyszínei is voltak. A reprezentációhoz és műveltséghez egyaránt hozzátartoztak a művészek, egyházi emberek, oktatók jelenléte.

²⁰⁰ Payr 1908. 9.

²⁰¹ Meg kell említenünk, hogy írni nem tanították meg Orsolyát, erre már nem terjedt ki nevelése, bár olvasni már lány korában is tudott.

²⁰² R. Várkonyi 1984. 322.

Ezekhez is értenie kellett az úrnőnek, hiszen ő határozta meg férjével az udvaruk hangulatát, irányvonalát, stílusát és összetételét. A nemesasszonyok így nem egyszer mecénás szerepkörben is feltűnnek előttünk.²⁰³

– Végül, de nem utolsó sorban döntő szerepeük volt az udvar és a hozzájuk tartozó területek vallásosságában. Támogatásuk vagy éppen ellenszenvük befolyásolta a területeiken élők hitét és felekezetiességét.

Kanizsai Orsolyának ezen feladatok mindegyikében része volt élete folyamán. Férje mindenben számíthatott rá. A levelekből olyan asszony képe tárul elénk, aki nem volt látványosan kezdeményező, inkább csendes végrehajtó, de minden feladattal boldogult, sőt férje halála után a család minden dolga (például a gazdálkodás ügyei, fia taníttatása) nagyobb zökkenők nélkül ment tovább. Még a végek védelmét is rá tudta bízni Nádasdy, egy alkalommal például ezt írta Orsolya asszonynak: „Továbbá mastan egyéb újságot nem írhatok, hanem hogy az törökök, amint értők, igin gyülekeznek oda tifeletők, és rablani akarnak. Tudod, hogy egyszer is, mikoron Erdélybe mentem vala, tereád és Batthyányiné asszonyomra bízam vala az végeket, és akkoron Beszprémnél igin megvertitök volt az törököket. Most is azért vigyáztass és emberkedjél, és az végöknek viseld szorgalmatos gondját.”²⁰⁴ Utólag tudjuk, hogy ennek kitűnően eleget tett a feleség, s míg az érem egyik oldalán egy beteges, érzékeny, melankóliára hajlamos nő képe tűnik elénk, a másikon több, férfit is megpróbáló feladattal is sikeresen megküzdő asszonyé. A feleségnek nem okozott problémát a család ügyeinek intézése (segítette őt a megfelelően kiválasztott, megbízható személyzet), hanem az, hogy az ország dolgaiban járó férje állandóan távol volt, s így magányosnak érezte magát. Ez érződik ki abból a leveléből is, melyet 1542-ben írt Nádasdynak, egy év múlva is keseregve apósa halála miatt: „Tudje-e Kd, hogy megholt szegény öregbik uram, és én magam maradtam, mint mezőbe egy szál fa,...”²⁰⁵

Az asszonyt többen is próbálták felvidítani, például Gáspár doktor szép kerttel, színdarabok eljátszásával. A férje támogatta szórakozásait, például Nádasdyné szeretett szép galambokat gyűjteni, amit még olasz földről is küldtek neki. Ez nem lehetett egyedülálló, mert a császár arra kéri egy alkalommal a nádort, hogy ha felesége madarai megfialnak, akkor

²⁰³ Például 1551-ben Kanizsai Orsolyát kereste fel Kovács Márton diák, elvitte neki magyarul írt könyvecskéjének kéziratát és további segítséget kért tőle tanulmányaihoz. In: *Horváth* 1978. 435.

²⁰⁴ *Vida* 1988. 219.

²⁰⁵ *Vida* 1988. 11.

adjon párat belőle neki is. Persze erre Nádasdy elküldte az eredeti madarakat, miközben igen vigasztalta Orsolyát, hogy ha majd a császárnál lesznek fiókák, szerez neki, de ha nem, akkor hozat újabbakat Itáliából.²⁰⁶ Az asszony nem tehetett mást, engedelmeskedett és beletörődött, a császár pedig erre kedvesen érdeklődött az asszony és fia iránt. Jól tudták a szülők, a galambok majd fiuknak készítik elő jó sorát az udvarban.

Orsolya asszony szerethette a zenét is, talán ő maga is játszott hangszeren, mert a nádor küldött neki lantot és hozzá húrokat.²⁰⁷ A kisleány pedig a lantozó mellett tanult meg járni.²⁰⁸ A hegedűszó sem lehetett idegen nekik.²⁰⁹

A valódi vigaszt azonban két dologban találta meg az asszony, s mindkettőben társa lett férje is. A kertészkedésben és a hitben.

5.2. Férj és feleség viszonya

Az eljegyzés 1532-ben történt (ezután ruházza Szapolyai Nádasdyra, a leendő férjre a Kanizsaiak összes uradalmait, s költözik Nádasdy Ferenc, a tapasztalt idős katona Sárvárra, hogy vigyázzon a menyasszonyra és a javakra), a házasságkötésre (a háborús idők miatt) 1535 elején került sor Hódmezővásárhelyen.²¹⁰ Kétség kívül rangban felette állt Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, de, hogy igaz-e, amit Forgách Ferencről fentebb már olvashattunk, hogy azért sikerült e házasságot megvalósítani, mert Nádasdy addig ármánykodott, amíg akár gyilkossággal is, kiharcolta azt, nem tudni.²¹¹

Mindenesetre Kanizsai Orsolya tudatában lehetett férje és közte lévő társadalmi különbségnek, s például Péter Katalin úgy látja, hogy ennek hangot is adott férjének küldött leveleiben, úgy, hogy a befejező formulában rendszeresen nem azt írta „kegyelmed ... várából”, hanem „...várunkból”. Ez az évek folyamán megváltozott, s erre is érdekes elméletet tár elénk.

²⁰⁶ Vida 1988. 210., 213-214.

²⁰⁷ Vida 1988. 214.

²⁰⁸ Beke 2006. 54.

²⁰⁹ Beke 2006. 54.

²¹⁰ Payr 1908. 11.

²¹¹ Azt utólag nem tudjuk, hogy Nádasdy milyen szálakat mozdított meg, hogy Kanizsai Orsolyát feleségül vehesse, de a lány felsorolt gyámjai és nevelői tovább éltek, mint a házasságkötés dátuma, így az biztos, hogy őket nem ölette meg. Egyedül Gruba papról nem tudjuk életének dátumait, de nem valószínű, hogy olyan nagy befolyása lehetett volna Orsolya kiházásában, hogy megérte volna őt örökre elhallgattatni. Ezért inkább rosszindulatú feltételezésnek, mint valóságnak kell felfognunk e vádak.

Ugyanis felállít egy hipotézist, arra, miért telepített nyomdát Nádasdy Sárvárra, ami az 1530-as években inkább volt poros mezőváros, mint értelmiségieknek való hely, mint anno Buda, Bécs vagy Szeben.²¹² Két okot hoz fel. Az egyik az, hogy Nádasdy rosszul érezte magát Kanizsán, ahol minden arra emlékeztetethette, hogy ő felesége előkelő családjába csak beházasodott, az Orsolyát körülvevő környezet is ellenségesen viszonyult hozzá. Orsolya neki írt leveleit időnként ellopták, s azt terjesztették róla, amit Forgáchnál olvashattunk, hogy meggyilkoltatta a lány egyik gyámját, hogy könnyebben létrejöhessen a házasság. Valószínű, hogy valóban jobban örültek volna a Kanizsai rokonok egy kevésbé erőskezü és intelligens férjnek, mivel így többet tudtak volna megkaparintani a hatalmas vagyonból. Nádasdy tehát el akart jönni Kanizsáról, és Sárvárt választotta ki, hogy családi központja legyen. Ezt egyébként más történészek is így látják.

A másik ok, azonban sokkal meglepőbb és meghatóbb, nevezetesen, hogy Nádasdy el akarta csábítani feleségét. Azt szerette volna, ha Orsolya maga is szívesebben él Sárváron, mint Kanizsán, és különböző vonzó dolgokkal szeretett volna felesége kedvébe járni, például nyomdával, ahol neki Újszövetséget nyomtatnak, ami kielégíti szellemi és lelki igényeit. Ezért építtette át a várat, szépítette, parkosította, és kezdett el feleségével együtt egy új időtöltést és kedvtelést, a gyümölcstermesztést. Ha ez valóban így volt, kevés hasonló szerelmi vallomásról tudunk a korban. Tény az, hogy amikor már valóban Sárváron élt Orsolya és megszerette azt, a nyomdát felszámolták, ami addig is nagyon sok költséget és gondot okozott a főúrnak.²¹³ Szakály Ferenc ennél sokkal prózaibb okot fogalmaz meg, szerinte azért tette Sárvárt Nádasdy korának egyik legfontosabb kulturális központjává, mert felismerte, hogy az ország egységének a megteremtése a közeljövőben nem lehetséges.²¹⁴

Visszatérve a házastársak viszonyára levelezésükben, ahogy teltek az évek (s Orsolya is megtanult írni) valóban egyre több a kedves élcelődés és gyengédség.

A sok elfoglaltság és utazás mellett kevés idejük jutott együtt kikapcsolódni, pedig szerettek együtt „halászni”. Nádasdy Bécsből hazavágyakozva részletesen megírta feleségének, hogyan tervezte el a legközelebbi pisztrángozásukat, milyen elemózsiát vigyenek a kirándulásukra. „Az halászatot es igen köszönöm, de kérlek, hogy a pisztrángos patakokba

²¹² Péter 1995. 56-65.

²¹³ A nyomda körül dolgozó értelmiségiek és állandó lakosú udvarbeliek, például Strutius és Sylvester, Sárkány Antal és Abádi Benedek között állandó volt a feszültség. A nézeteltérésekről és vádaskodásokról állandóan levelek érkeztek az elfoglalt főúrnak, aki az országos gondokkal küzdve bizonyosan megelégedte a nem feltétlenül szükséges koloncot.

²¹⁴ Szakály 1999. 88.

hagyj meg neköm es egyet, kit halásznak osztán együtt meg; írót es vigyünk magunkkal az halászóhelyre, ée ugyanottan hányjok űket az meleg tejbe, és úgy lakjunk jól vélök.”²¹⁵ Nádasdy másik nagy szenvedélye a madarászás volt.²¹⁶ Kérte is feleségét, hogy a karvalyokat, amiket küldött, szépen tartsa és őriztesse. „hogy mikoron Istennek kegyelmességéből innejd hazaszabadulok, lehessenek mindkettőnknek használatunkra és multságunkra.”²¹⁷ Téli multságukról pedig 1552-ben Kanizsai Orsolya így ír: „...csak hogy júne meg Kd, mert immár alég várnám, hogy szánkázhatnék.”²¹⁸ Szerettek továbbá táncolni, de a nádor arra biztatja feleségét, akkor is menjen táncolni, ha ő nincs ott.²¹⁹

Házasságuk a források tanúsága szerint csendes egységben zajlott, érdekes, hogy a nádor halála után Kanizsai Orsolya nem házasodott újra, pedig a korban az özvegység nem volt gyakorlat.²²⁰

²¹⁵ *Vida* 1988. 254-255.

²¹⁶ *Vida* 1988. 16.

²¹⁷ *Vida* 1988. 207.

²¹⁸ *Vida* 1988. 39.

²¹⁹ *Vida* 1988. 205.

²²⁰ *Péter* 2008. 51.

6. ÉTKEZÉS

A mai korban egyre többet hangoztatják, hogy mennyire fontos életünkben az étkezés. Olyan komplex jelenségről van szó, melynek funkcióit, életünk különböző területeivel való kapcsolatát nehéz felsorolni, sokkal több, mint a létfenntartás elengedhetetlen nyúgja. Sőt bizonyos fokig a mindennapi örömszerzés egyik forrása lehet. Befolyásolja kondícionkat, hogy mit és hogyan eszünk. Egészség és betegség esetén változik étrendünk, ezért az étrend mindig árulkodik az adott kor orvoslásáról is. Fontosak az elkészítés módjai és a fogyasztás körülményei. Sok minden kiderül rólunk ételeink alapján az életfelfogásunkról, világban való tájékozottságunkról is.

Másfelől távolabbra mutat a magánszféránál, mert a társadalmi érintkezés, a kapcsolatok fenntartásának egyik alapköve, legyen szó akár házastársi, gyermeki, baráti vagy familiáris viszonyról. Nem volt ez másképpen a 16. században sem, s mindezekkel az akkori emberek is tisztában voltak. Ez annak ellenére kiderülhet számunkra, hogy nem dicsekedhetünk a források ilyen témájú tömegével, s csupán csak néhány szakácskönyv, étlap, gazdasági irat, levél áll rendelkezésünkre.

A Nádasdy család esetében a levelezéseken túl, gazdasági iratok, számadások segíthetik munkánkat, amelyekből részek már megjelentek nyomtatásban.²²¹ A számadások, élelmiszer-limitációk és praebendás listák fontos adatokat őriznek meg számunkra, mivel ezekben maradtak fent olyan részletes feljegyzések, vásárlási listák, melyek tartalmazzák milyen élelmiszerek beszerzésére szorultak rá, olvashatunk mennyiségekről is, például, hogy mennyi praebenda jellegű élelmiszer volt a járandóság. Ismert még továbbá 1547-ből három nap ételeink feljegyzése húsvét napjával kezdődően, mely Zoltán Imre (Nádasdy Tamás sáfárja) „Kapwy Mihál”-tól kapott levelének hátoldalán olvasható, mint saját feljegyzés.²²²

Ezeket a közvetlen Nádasdy Tamás udvarával kapcsolatos forrásokon túl, segítséget nyújthatnak nekünk a 16-17. század egyéb étrendjei is. Egyet Belényesi Márta is közzétett, amit Nádasdy Tamás főúri étrendjeként azonosítottak, de később Kisbán Eszter és Benda Borbála is cáfolta ezt.²²³ Belényesi Márta: *Egy XVI. századi főúri étrend kultúrtörténeti és*

²²¹ Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamar Archivuma, Nádasdy család levéltára (E185) illetve *Kumorovicz - Kállai Erzsébet* I-II. 1959.

²²² *Szalay* 1861.43-44.

²²³ 1: *Belényesi Márta: Egy XVI. századi főúri étrend kultúrtörténeti és néprajzi tanulságai*, A Nádasdyak 1550-ből származó számadási alapján, In: *Néprajzi Értesítő*, Budapest, 1958 (Nemzeti Múzeum – Néprajzi Múzeum Évkönyve, 40.) illetve: *Kisbán Eszter: Egy 16. századi hazai étlap értelmezéséhez*. Társadalmi közéletregbeliek

néprajzi tanulságai (A Nádasdyak 1550-ből származó számadásai alapján) címen publikált egy nyugat-dunántúli Nádasdy-birtokról származó étlapot, mely szerinte 1550-ből származik, és a főúr asztalára került étkeket reprezentálja. Ezt Kisbán Eszter megkérdőjelezi, szerinte az étlap 1553-ból származik, mivel az absztinens²²⁴ és böjti napok ekkor esnek szerdára és péntekre, másrészt az étlap alapján azt állítja, hogy az nem főúri, hanem középrétegbelieké.²²⁵ Ez utóbbival Benda Borbála is egyetértett, miután a fogások számát, a húsmennyiségeket és az asztalra kerülő tézstanemüket vizsgálta. Szerinte azonban az étrend nem 1550-ből, nemis 1556-ból származik, hanem majdnem egy évszázaddal későbből (1650). Több érvet is felhoz, egyrészt az íráskép alapján 17. századra gondol, másrészt a böjti napok szerdára és péntekre kell, hogy essenek, harmadrészt a rá feljegyzett nevek vizsgálatával és több étrenddel való összehasonlításával érvel. Szerinte az 1643-ban rekatolizált Nádasdy Ferenc udvarából kell, hogy származzon, mert a protestánsok csak heti egy böjti napot tartottak.²²⁶

Ha a fentieket elfogadjuk is, témánkhoz mégis több szempontból segítségül hívható ez a húsvéti étrend, természetesen tekintetbe véve azt, hogy mennyiségi és minőségi különbségek álltak fent egy főúri és egy familiáris étrend között. Érdekes, hogy a 17. századi magyar főúri étrendeket vizsgálva Benda Borbála az általa feldolgozott négy étrend közül hármat Nádasdy-udvarokban talált. A már fent említett Nádasdy III. Ferenc familiárisai által elfogyasztott ételek feljegyzésén túl (1650. október 1-december 31), egy szintén az ő udvarából, Kapuvárról (1661. augusztus 1-november 19.) való illetve a harmadik, időben a legkorábbi, Nádasdy Pál csejtei udvarából (1623. november 1–1625. augusztus 31.) származik.²²⁷ Bár ezek a Nádasdy–Kanizsai időszaknál jóval későbbiek, azt láthatjuk, hogy az ételek fajtáiban, s az alapanyagokban nem sok változás következett be a száz évvel korábbihoz képest, így témánk kibontásában ezek is támpontokat nyújthatnak. Tehát ezek a későbbi források is fontosak számunkra, mivel egyes ételek azonosítása a 16. századból fennmaradt adatok kis száma miatt, teljes biztonsággal nem végezhető, de segítségül hívva a 17. századbelieket is, vissza lehet következtetni, hogy az egyes kifejezéseken, eljárásokon mit is érthettek.

asztala egy nyugat-dunántúli Nádasdy-birtokon 1553-ban. In: Arrabona 31-33. (1994) 165-171. és *Benda Borbála*: 17. század közepi étrend a Nádasdi-levéltárból. Századok 4 (2004) 931-956. és *Benda Borbála*: Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, 2004. In: <http://.archivum.piar.hu/batthyany/benda>; 2010.02.14. 7:00

²²⁴ Absztinens napokon a korszakban nem az alkoholfogyasztástól való tartózkodást, hanem bizonyos ételek mellőzését kell értenünk, melyről a továbbiakban bőven lesz szó.

²²⁵ *Kisbán* (1994) 165-170.

²²⁶ *Benda* (2004) 931-957.

Forrásaink harmadik fő csoportját képezik a korabeli szakácskönyvek, illetve a korabeli, de nyomtatásban csak később napvilágot látott szakácskönyvek. Az első ismert kéziratos szakácskönyv, mely a 16. század végéről való Erdélyből származik,²²⁸ csakúgy, mint *Bornemissza Anna szakácskönyve*.²²⁹ Ez utóbbinál meg kell említeni, hogy a könyv 1680-ban született, s így első látásra úgy tűnhet, hogy száz évnél is későbbi adatokkal van dolgunk, azonban tudjuk, hogy ez csupán egy Keszei János által készített fordítás. Keszei ezt a Max Rumpolt által írt, 1604-ben kiadott *Ein new Kochbuch*-ból fordította, amelynek ez nem is az első kiadása volt. Rumpolt magát magyar születésűnek vallotta a könyve bevezetőjében, s gyűjteményében is a legtöbb külföldi étel magyar.²³⁰ Könyve első kiadása 1581-ben látott napvilágot, tehát a benne szereplő magyar ételek a 16. századból valók. Ebből a szempontból tehát félretehetjük aggodalmainkat. Másfelől óvatosságra inthet az, hogy az eredeti és a fordítás között ugyan kevés, de azért van eltérés, és néhány recepten tipikusan erdélyi vonásokat is felfedezhetünk. Azonban az sem kizárt, hogy a Nádasdyak éltek az erdélyi konyha sajátosságaival, hiszen a családnak sok erdélyi vonatkozása is volt.

További szakácskönyv még, mely a 16. századi étkezést őrzi Szentbenedeki Mihály 1601-ből való a szakácskönyve, aki Thököly Sebestyén udvari szakácsa volt.²³¹ Ismerjük még az erdélyi fejedelmi udvar szakácskönyvét a 16. századból.²³² Illetve egy ismeretlen szerzőtől származó 16. századi szakácskönyvet.²³³ „XVI. századi nyomtatott magyar szakácskönyvet nem ismerünk – legalábbis nem maradt ránk –, s mi adataink szerint még a XVII. századnak is csak az utolsó évtizedében nyomtatja ki Kolozsvárott Tótfalusi Kis Miklós a *Szakácmesterségek könyvecskéjé-t*.”²³⁴ Mivel ez második, bővített változat volt, kellett lennie egy korábbinak, egyszerűbb embereknek való receptekkel, kevesebb vadhússal.

²²⁷ Benda 2004. 5-6.

²²⁸ Radvánszky 1893. Ebben: Az erdélyi fejedelmi udvar szakácskönyve a XVI. századból.

²²⁹ Lakó 1983.

²³⁰ Kisbán 1997. 428.

²³¹ Kovács 1959. 1.

²³² Az erdélyi fejedelmi udvar szakácskönyve a 16. századból. In: Szántó 1986. 17-71.

²³³ Szakácskönyv a 16. század végéről. Szántó 1986. 72-81.

²³⁴ Kovács 1988. 37. A könyv megtalálható: OSZK RMK I. 1474 a. jelzet alatt. Illetve: <http://mek.oszk.hu/08300/08343/08343>

6.1. Étkezés a 16. századi Magyarországon

A 16. századi magyarországi étkezéssel kapcsolatban azokra a tényezőkre térnek ki, melyek a legfontosabbak, hogy megérthessük eredeti témánkat, azt, hogy miként alakult ez a Nádasdy-udvarban, így jobban megismerve az ott élőket. 2000-tól, amikor megjelentek a témában első publikációim, még csak két meghatározó, átfogó munka állt rendelkezésünkre Kisbán Eszteré és Radvánszky Béláé.²³⁵ Azóta, 2004-ben megjelent Benda Borbáláé is, akinek doktori disszertációja a 17. századi magyar főúri udvarokban vizsgálta az étkezési szokásokat, elhelyezve azokat térben és időben, s a kutatási eredményeit összevetette európai jellemzőkkel, illetve a megelőző évszázadokkal is.²³⁶ További értéke dolgozatának, hogy a külföldi szakirodalmat is ismerteti, segítve ezzel a téma tágabb megismerését.

Jelen fejezet középpontjában kizárólag Nádasdy Tamás udvarának étkezése áll, részletes vizsgálat alá vetve. Itt, mint ahogyan a korabeli többi főúri udvarban is, az étkezés a reprezentáció egyik eszköze volt, a feltálat ételek, tekintve akár alapanyagbeli sokféleségüket, akár elkészítési módjukat, a gazdagságot voltak hivatva kifejezni, ahogyan a tálalás is. Az étkezések alkalmával az udvarban elfoglalt hierarchiát, elismertséget és fontosságot olvashatjuk ki az ültetés rendjéből, az ételek minőségéből.²³⁷ Általában külön terítettek az úrnak, illetve úrnőnek, más asztalnál ültek a familiárisok és a női szolgálók, például a dajkák, a vénasszony, az úrnő és az udvarban nevelkedő lányok fraucimmerei, sőt a gyerekek is.²³⁸ Ahogyan a Nádasdy-levelezésből is láthatjuk, a dajkáknak és a gyerekeknek külön főztek, egészségi állapotuknak és koruknak megfelelően. Amennyiben voltak, a muzsikusoknak is külön terítettek.

A Magyarországon a középkorban csúcsosodó olasz hatások a kora újkorban is folytatódtak, és társultak hozzá német nyelvterületről jövők, sőt szlávok is. Itáliai hatást tükröznek a főtt tészták és a saláták (nyersen való) különböző elkészítése, a villa, mint evőeszköz elterjedése, illetve német hatást mutat a tésztagombócok megjelenése.²³⁹

²³⁵ Kisbán 1997., Radvánszky 1879-1896.

²³⁶ Benda 2004.

²³⁷ Ebben egyébként a Nádasdy udvar is követi a kor szokásait. Biztos, hogy hatottak rájuk a királyi lakomákon látottak, főleg, miután Nádasdy karrierje egyre feljebb ívelt és ő maga is egyre több ilyen udvari alkalmon vett részt. Azonban, mivel a magyar urakra való tekintettel az osztrák udvari protokoll is enyhült (például a spanyolhoz képest) valószínű, hogy a magyar urak asztali protokollja is számos változatot tartott követendőnek. Vö: Pálffy 2004. 1008-1020.

²³⁸ Benda 2004. 35., 188.

²³⁹ A villa, csakúgy mint az önálló tányér használata Itáliából terjedt el, de míg az utóbbi zökkenőmentesen zajlott, addig a villát használókat sokáig kigúnyolták. In: Kisbán Eszter: Korszakok és fordulópontok a

A korban jellemző volt még, hogy eltérő a fogyasztott ételek minősége és mennyisége is. Az uraság asztalára s a familiárisai asztalára például, ha ugyanúgy marhahúsos étel került, az úrnak a marha legjavából és nagyobb mennyiség, az utána következőknek pedig az egyre silányabb részeiből készült és kevesebb.

Meg kell említenünk a levelekben szereplő „uraimék” kifejezést.²⁴⁰ Főleg az úr névnapjához kötődő vendégség kapcsán bukkan fel. Szokás volt ugyanis, hogy a védőszent névnapján (Szent Tamás, Szent Orsolya, Szent Ferenc) lakomát tartottak, annak ünnepére.²⁴¹ A korra oly jellemző szíves vendéglátási szokások alól a nádori udvar akkor sem lehetett kivétel, ha maga a nádor távol is volt. Az asszonyoknak általában illett a mulatságoktól távol tartania magukat, ha férjük nem volt otthon, de úgy látszik, ez alól kivételt képezett Kanizsai Orsolya, akinek eleget kellett tennie a nádori udvarral szemben támasztott társadalmi elvárásoknak, a szíves és bőséges vendéglátás kötelezettségének. Nádasdyné meg is írta férjének, hogy „az szent thamás paharával jól tartám az nemes uraimat.”²⁴² Ugyanígy megünnepelték az ő névnapját is Szent Orsolya bélesével, jóllakatván az uraimékat.²⁴³ A kora újkori udvaraink társadalmának szerkezetében ugyanis elkülönült az „udvar népe” és annak kiszolgáló személyzete és a „vár népe”. Az előbbibe tartoztak az úr familiárisai, az „uraimék”, akik egy része állandóan az úr mellett volt, illetve a másik, akik csak hívásra jöttek, ez utóbbiak is csatlakoztak az ilyen nagyobb ünnepségekkor. Közöttük is még további rétegződés figyelhető meg a szerint, hogy hány lóval tartoznak szolgálni, a legelőkelőbbek a „főuraim”. Az uraimék közé emelkedhettek fel a rangban azonos szinten levő, de még kiskorú jómódú családokból származó inas, illetve apródszolgálatot ellátó gyermekek. Ezért az ő ételeik is jobb minőségű alapanyagokból készültek, csakúgy, mint a nemesi ranggal nem rendelkező, de folyamatosan az úr mellett szolgálatot betöltő „udvar népe”, mint például a lelkész, az orvos.²⁴⁴

Az úrnő körül „udvarló” hölgyek az udvarlóleányok és a vénasszony ugyanilyen, kivételezett ellátásban részesültek. Előbbiek, előkelő családok leányai, akiket nevelés

táplálkozási szokások történetében Európában. In: *Ethnographia* 3 (1984) 391. Gombócot legjobban vajjal szerették. A számadásokban többször is olvashatjuk, hogy beszerezték. In: *Kumorovicz -M. Kállai* I. 1959. 249.

²⁴⁰ Mohács tragédiájával a familiáris szolgálat rendeződése is ellentétes irányú folyamatként zajlott le Magyarországon és Európában. Hazánkban ugyanis a főúri udvarok előtérbe kerültek és militarizálódtak, nem úgy mint nyugaton, ahol éppen háttérbe szorultak és a fókusz, a reprezentatív gyűjtőpont az uralkodó udvara lett. Hazánkban a főrendek közül kiszorult nemesség a főurak szolgálatában keresett menedéket és előrejutást, latinul familiaris, sevitor, magyarul szolgál, főember szolgál, uraim, atyafi, szolgáló atyafi lett. In: *Koltai* 2001. 10-11.

²⁴¹ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1542. december 19. Sárvár, MOL E185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 14.

²⁴² Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1545. december 22. MOL E 185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 31.

²⁴³ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1550. október 14. Sárvár MOL E 185. Mf. 6900. B1531. 70. cím.

²⁴⁴ *Benda* 2004. 34.

befejezése végett küldtek nemes udvarokhoz. A lányok az időt kézimunkával, varrással, hímzéssel töltötték, illetve elkísérték asszonyukat, ha az útra kelt. Ellátásukról, öltözkükről, ékszereikről az úrnő gondoskodott, sőt hozományt is adott férjhezmenetelükkor, néha saját házánál tartotta a lakodalmi ünnepségüket, külön lakosztályuk volt, és külön asztalnál is étkeztek. A vénasszonynak részben társalkodónő szerepe volt, részben a kisebb gyermekeket gondozta, vagy pedig a nagyobb leányok nevelésével foglalkozott. Nevével ellentétben nem feltétlenül volt öreg. Általában őt is magával vitte az úrnő, ha útra kelt.²⁴⁵

A Nádasdy-levelezésben Csányi Ákostól maradt fent egy levél, melyben hosszasan írt arról, hogy kiket javasol vénasszonynak Kanizsai Orsolya mellé, s azokról miket tud vagy hallott, például Zele Jakabtól. Utóbbi kettőt meg is nevezi, Kántor Györgynét és Bajori Benedeknét. Ő maga pedig Ormándi Istvánnét és Imrefi Ferencnét ajánlotta. Végül ez utóbbit választották, mint írja „Engedje az Úristen, legyen azonyember ez az én azonyomnak kedves nyukalmát zolgálja.”²⁴⁶

Az étkezésnél is megjelenő hierarchián túl jellemző az egész korszakra az erős fűszerezés és a húsfogyasztás magas aránya. Legjelentősebb változása a gabonákból készült ételek megtöbbszöröződése, s a belőlük készült új ételfajták elterjedése.²⁴⁷ A húsos ételek nagy mennyiségű fogyasztásában eltért Magyarország Európától, ahol a 16. század közepétől már érezhető volt a húsevés drasztikus csökkenése. Ezzel megszűnik a „húsevők” Európája.²⁴⁸ Azonban a húsvétel fogyasztásának pótlására előretörnek a gabonafélék és a belőlük készült tészták, bár a fehér kenyér, még mindig fényűzésnek tekinthető. S bár nálunk a húsevés drasztikus csökkenése nem következik be, megjelennek új tésztafélék, főleg főtt tészták formájában. A másik nyugati divat, a fűszerezés csökkenése hazánk esetében nem lesz jellemző.²⁴⁹

További sajátosság volt a magas halfogyasztás, mely nemcsak a bőséges fogásoknak volt köszönhető, hanem annak is, hogy Magyarország igen bővelkedett halakban, és előszeretettel hoztak létre a főurak halastavakat is (Nádasdy Sárváron, Lékán, Keresztúrott).²⁵⁰ Ha a tél hideg és elhúzódó volt, akkor később ugrott meg a halfogyasztás, és később csökkent a

²⁴⁵ Radvánszky 1896. 432-433.

²⁴⁶ *Óze* 2. 1996. 231.

²⁴⁷ Zimányi 319-353.

²⁴⁸ Braudel 2004. 194-195.

²⁴⁹ Montanari: 1999. 142-143.

²⁵⁰ Csányi Ákos kanizsai tisztartó például tőmesterekkel felügyeltette a Nádasdyak keresztúri, kerecsényi halastavait. In: *Óze* 1. 1996. 39. A keresztúri halastó munkálatait Kanizsai Orsolya is megnézte. Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1557. október 7. Keresztúr, MOL Mf. 6900. B 1531. 70. cím 120.

marhahús fogyasztás az éven belül.²⁵¹ A tél természetesen kihathatott a zöldségekérésére is, így a nagyarányú húsfogyasztás kitolódása ennek is betudható volt.

A legközönségesebb húsnak a marha számított, sokszor olvashatunk tehát és valamivel ritkábban borjúhúsról, egyes juhtartó vidékeken a birkahús is a leghétköznapibb ételnek számított, illetve általános volt a kecskehús fogyasztása is.²⁵² Disznót szinte csak télen ettek, illetve a legbecsesebb belőle a szalonnája volt, nem is a húsa, s előszeretettel fogyasztották a belsőségeket is.²⁵³ A szalonnát egy darabban hagyták, sózták néha füstölték is, s ha zsírra volt szükség, ebből olvasztották ki. Ilyen módon való tartósítása és tárolása igen praktikus volt, utazások alkalmával is így vitték magukkal, nem kiolvasztva. A főzéshez már olajat is használtak, bikkmakkolajat (a bükkfa makkterméséből nyerték).²⁵⁴ Kocsonyát is ettek néha, ecettel fogyasztották.²⁵⁵

Természetesen használták az állatok tejét is. Általában ezt fazekakban tárolták, melyet volt, hogy Bécsben szereztek be.²⁵⁶ „Továbbá az napokban itt fazéksokadalom lén. Nem tudék azért egyebet mit vennem, hanem ím, mindenféle fazekakat és korsókat vettem, kiket ím, neked küldtem, kiknek számát az bekötött lajstromból megértöd.”²⁵⁷ A nádor igen kedvelhette az írot, a sós tejet, felesége gyakran küldött neki egy-egy fazékkal.²⁵⁸ Ő pedig le is írta, hogyan szereti: „Továbbá az Szent Orsola asszony bélesét megvárom túled, Szent Orsolának vagyon sós teje is, hideg kásája is, de az ű sós teje nem híg, hanem sőrű...”²⁵⁹ A tejet és a belőle nyert vaját, sajtot, túrót magába is ették, de a főzéshez is felhasználták.²⁶⁰ Juh és kecsketejből készítettek sajtot, ordát, brindzát (berzence).²⁶¹

A baromfi, ami ma a legáltalánosabban fogyasztott húsféle, a 16. században rangjelző volt, tyúkon, lúdon,²⁶² kappanon kívül fogyasztottak galambot, császármadarat, fürjet, fajdot, foglyot, de például pávát is, ami tényleg királyi ételnek számított, és még a legelőkelőbbek

²⁵¹ Ilyen kemény tél volt például 1561-ben, mikor a nagy hó miatt a halászok nem halászhatnak. In: *Őze* 2. 1996. 234.

²⁵² *Kisbán* 1997. 427.

²⁵³ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1544. június, MOL E185. Mf. 6900. B1531. 70. cím. 21.

²⁵⁴ *Fülöp* (1983) 24.

²⁵⁵ *Kumorovicz - M. Kállai* II. 1959. 253.

²⁵⁶ A következő fazékfajtákkal találkozunk: apró, bécsi, föld, mázos, rész, vas. Illetve külön rá való földövel. Olvashatunk még serpenyőről is, ennek egyszer van csak megkülönböztetése, mint föld serpenyő. In: *Kumorovicz - M. Kállai* I. 1959. 339., 350.

²⁵⁷ *Vida* 1988. 255.

²⁵⁸ *Vida* 1988. 220., 226., 254.

²⁵⁹ *Vida* 1988. 239.

²⁶⁰ Sajt, parmezánsajt, sajtlé beszerzéséről olvashatunk. In: *Kumorovicz - M. I.* 1959. 348., 349.

²⁶¹ *Fülöp* (1983) 24.

²⁶² Aykay Mihály ludat, tyúkot és vaját küld ura asztalára. Aykay Mihály Nádasdy Tamásnak 1557. október 16. Kapu MOL E 185. Mf. 6876. 3. cím 37.

asztalára is csak nagy ünnepekkor került.²⁶³ Egyébként elmondhatjuk, hogy a főurak mindent ettek, amit a köznép, például kásaféléket, a különbség csak abban állt, hogy az ő fogásaik jobb minőségűek, változatosabban elkészítettek, fűszeresebbek voltak, és az újítások, a luxusételek náluk jelentek meg először. A nemes úr asztalára ritkán került már romlásnak induló húsból készült étel, viszont annál gyakrabban akár keleti fűszerekben és jó minőségű édes borban főzött. Előkelőink között igen kedvelt volt a vadhús, előszeretettel ejtették el ők maguk az erdeit (vaddisznót), szarvast, nyulat és különféle madarakat, sőt küldtek is egymásnak belőle.²⁶⁴

A húsevés kapcsán meg kell említenünk, hogy a napi menü összeállításánál egyik alapvető szempont volt, hogy böjti, absztinens nap van-e vagy sem. Megkülönböztettek húsevő és húsmentes napokat és az utóbbin belül absztinens és böjti napokat. A katolikus húsmentes napjai voltak a hétfő, szerda, péntek, szombat és a húsevő napok a kedd, csütörtök, vasárnap. A húsmentes napok közül szigorúbb szabályok vonatkoztak a böjti napokra, amikor még meghatározott tej vagy tojás étel sem szerepelt a menüben. A szombati absztinens napokon például fogyaszthattak tejterméket és tojást. Ez a Nádasdy-udvarra is jellemző volt.²⁶⁵ Absztinens napokon ettek túrót (meleg ételként, például főtt tésztán), igaz, hogy máskor nem, és csak ekkor főztek vajjal. Ekkor tejben főzték ki a tésztát. Ettek továbbá tojást sütve vagy rántva, önálló fogásként.

A böjti napok a húsvéti időszakot megelőző nagyböjtben illetve a karácsonyt megelőző kisböjtben (adventböjtben) voltak. A legszigorúbb a nagyböjt első szerdája és a nagypéntek volt, amikor az étkezések száma is meghatározott volt. Korai szakaszában a reformáció támadta a hosszú nagyböjtöt, a korban már csak nagypénteken tartották, de a 16. században a legtöbb protestáns megtartotta még a pénteki és szombati absztinenciát.

Ezért is lettek fontosak a főtt tészták, melyek fogyaszthatók voltak az absztinens napokon, és mivel a fogások száma hústalan és húsevő napokon is megegyező volt, ezen új ételfajták visszaszorították a halfogyasztást, mely addig a legfontosabb, böjti napokon is fogyasztható étel volt.²⁶⁶

²⁶³ *Kumorovicz -M. Kállai* I. 1959. 338., 339., 340.

²⁶⁴ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1556. november 22. Léka, MOL E185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 102.

²⁶⁵ A XVI. század közepén megjelent új katekizmus megkülönböztet absztinens és böjti napokat. Ez utóbbiak: minden péntek, a húsvét előtti 40 napos böjt, az évi négy kántorhéten szerda, péntek, szombat, valamint bizonyos vigíliák. Böjtben húst fogyasztani tilos volt, de vajjas és tojásos ételt lehetett enni Magyarországon. Szombatra absztinenciát hirdetett. In: *Kisbán* (1984) 389.

²⁶⁶ *Kisbán* 1997. 428.

A kora újkorban még a főúri udvarok is főleg önellátóak voltak, többek között ezért is maradt fent olyan kevés adatunk az élelmiszerekkel kapcsolatban. A Nádasdy-források talán azért különlegesek, mert elől jártak a majorsági gazdálkodás kialakításában, s messze földön híresek voltak a gyümölcsstermesztésükről, így több említés is található ezekkel kapcsolatban. Felvetődhet bennünk a kérdés, hogy ezzel kapcsolatban pontosan mire gondoljunk, hiszen a forrásainkban kertről és gyümölcsökről olvashatunk, illetve vadaskertről, de kifejezetten a gyümölcsöskert csak Kávásy Jóbnál szerepel, melyről később bővebben esik szó.

A gyümölcsök nemesítése ebben az időszakban még ritkának számított, mint a kifejezett gyümölcsöskert létesítése is. Ha valahol jó minőségű vagy a szokásostól előbb beérő gyümölcsfákra bukkantak, akkor azt akár külön őriztették, mint például egy alkalommal Csányi írta urának, cseresznyefákkal kapcsolatban.²⁶⁷ Nem csoda hát, hogy a nádor külön részletezve is megírta feleségének, hogy hol található finom körtefa, s viseljen rá külön gondot. Arra is volt gondja, hogy észben tartsa, kitől lehetne kérni finom gyümölcsöket, amikor nekik nem termelt elég.²⁶⁸ Mindenesetre ők maguk is kísérleteztek, mint azt gondolhatjuk az oltványok és dugványok időről időre való küldéséből és cseréiből.²⁶⁹ A körte, alma, barack, meggy, cseresznye, szilva, eper, dinnye, dió mellett (hogy csak a Nádasdy-kertészet legkülönlegesebb fajtáit említsük) zöldségeket is termesztettek, borsót, lencsét, répát, tököt, káposztát, salátát, spenótot, uborkát, illetve a gombát vadon szedték.²⁷⁰ Mindezek nagy előrelépést jelentettek a korabeli kertkultúrában. A terményeket is küldték egymásnak kedveskedésképpen, csakúgy dugványokat, oltványokat, fácskákat, sőt a császári udvarban versenye volt annak, hogy egyes gyümölcsöket ki küld legelőbb, és kié a legízletesebb. Kanizsai Orsolya nem egyszer nyerte el a pálmát, illetve ahogyan a férje büszkén megfogalmazta a „dinnye vagy körtepályát”.²⁷¹

Érdeemes itt megemlítenünk egyik familiárisuk nevét, Kávásy Jóbét. Kávásy Jób egyszerű köznemes volt, birtoka Zalában, Boncsodföldén feküdt. Nádasdy Tamás jargaló vitéze volt, majd visszavonulva gyümölcs és szőlő termesztésbe fogott, és igen sikeres lett. Gyümölcsöse igen híres volt, oltványokat, csemetéket, gyümölcsöket küldött mind

²⁶⁷ *Őze* 1. 1996. 312.

²⁶⁸ Nádasdy Tamás levele Wichy Mihályné Zichy Margithoz 1559. október 4. Bécs MOL E185. B1530 68. cím

²⁶⁹ Például egy Sárvári Pál nevű pap Erdélyből hozott oltóágakat. In: *Páyr* 1924. 62.

²⁷⁰ Például a szömöröcsököt, más néven kucsmagombát is számtalanszor vadon szedték (*Phallus impudicus*), de vásárolták is. In: *Kumorovicz -M.Kállai* 1. 1959. 352. Uő. II: 247.

²⁷¹ *Károlyi - Szalay* 1882. XI.

Nádasdynak, mind Batthyánynak (amik közül nem egy végül a királyi udvarban kötött ki).²⁷² Ellátta őket kertészeti tanácsokkal is. Kertjében termett: muskotálykörte, telelő alma, lószemű szilva, Kozma-, Zelenka-, Makaria-, Zalaura-körte. Levelében olvashatjuk, hogy 1553 decemberében falevél közé csomagolva küldte a gyümölcsöt. Dinnyemagot is tőle kértek a nádorék.²⁷³

A fentiek alapján tehát többféle lehetőség is megjelenhet előttünk a gyümölcsök beszerzése és a kertkultúra kapcsán. A kert szó értelmezését tovább nehezíti, hogy érthetünk rajta gyümölcsöskertet, zöldségeskertet, gyógynövénykertet, díszkertet (arborétumot), vadaskertetet, s ezeknek bármilyen kombinációját. Először a gyümölcsök kérdéskörét vizsgáljuk. Az egyik változat, amikor a vadon termő gyümölcsfákat számontartották, ha kellett még őriztették is. Andrásfalvy Bertalan megemlíti, hogy évszázadokon keresztül gyümölcsfák az erdőkben és az árterekben kaphattak helyet.²⁷⁴ Az erdőkben azért, mert a szőlőt és egyéb fényt igénylő növényeket a hasznos talajterületeken leárnyékolták volna, ezekről a fákról a gyümölcsöt csak gyűjtögették, nem oltották. Ilyenek voltak a következő vadfák: vadalma, vadkörte, som, berkenye, dió, mogyoró, vadcserezsnye, meggy, gesztenye.²⁷⁵ Illetve ez utóbbi esetben előfordult, hogy ősgesztenyések területén kiirtották a többi fát, így nagyobb területen összefüggő gesztenyéskertet alakítottak ki. Az ártereken pedig azért szerették a gyümölcsfákat, mert a nedves talajon jobban termettek és finomabb volt a gyümölcsük, szántóföldként pedig amúgy sem lettek volna alkalmas területek, ezek gyümölcsének betakarítása a mezei munkákkal egybeesett és nehézkes volt, ezért lassan kiszorították a külföldi nemesített fajták, melyeket egy területen, gyümölcsöskertekben ültettek. A kifejezett gyümölcsöskert kifejlődése tehát lassú folyamat eredménye.

Stirling János szerint ebben a korban szokás volt, hogy az utak szegélyezésére „persiai és duranczi” barackot ültettek, külön gyümölcsöskertbe szilvákat, meggyfákat és cseresznyefákat. A dió-, körte-, almafákat árnyékolásuk miatt sok esetben inkább a kastély köré építették.²⁷⁶ Ennek kapcsán ugyanitt leírja, hogy szokás volt a „magyar módra készült kert”, ami eltért a nyugati példától, a hasznosságra törekedett inkább, mint a fényűzésre, és

²⁷² Kanizsai Orsolya nem felejt el tájékoztatni urát, mit intézett a gyümölcsök beszerzése ügyében, többek között Kávásyval. Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1559. április 28. Sárvár, MOL E185. Mf. 6900 B1531. 70. cím 132.

²⁷³ *Takáts* 1963. 128-131.

²⁷⁴ *Andrásfalvy* 1964. 272-273.

²⁷⁵ Ilyen eset lehetett, amikor Aykai Mihály cseresznyét küld Nádasdynak. Mint írja májusi cseresznyét csak ennyit talált, de később érik majd, abból bővebben is fog küldeni. Aykai Mihály Nádasdy Tamásnak 1562. május 2. Léka MOL E185. Mf. 6876. 3. cím 18.

²⁷⁶ *Stirling János*: Magyar reneszánsz kertek a XVI-XVII. században. Budapest, 2008. 72-73.

itt a zöldségek a dísznövényekkel együtt növekedtek. Máshol utal arra, hogy a korban jellemző volt az a mentalitás, hogy a zöldségeskert gondozása az úrnő feladata, aki udvartartását is erre kell, hogy nevelje, s ennek szép példája Kanizsai Orsolya.²⁷⁷ Tudjuk azonban, hogy Nádasdyéknak volt kertészük (hozzá kell tennünk, hogy ez a korban nem volt általános), és nem valószínű, hogy az oly sokat betegeskedő és sok ügyet intéző asszony látta el volna rendszeresen e feladatot, hacsak nem kikapcsolódásképpen.

Arról is van tudomásunk, hogy oltóágakat is beszereztek, illetve küldtek Nádasdyék, tehát valamilyen nemesítés folyhatott udvarukban. Szó van egy „nagy kert”-ről, amit az említett kertész Kerty István gondozott, s amelybe Brassón és Velencén keresztül 104 narancsfa és 50 citromfa érkezett Fekethe Lukács küldeményeként.²⁷⁸ Ezen adat alapján a kert nagysága valóban nem lehetett kicsiny, bár az említett fák nem nagyon teremhettek a vásárlásaikat tekintve, hiszen továbbra is beszereztek narancsot és citromot. Inkább díszkert jellege lehetett, amit alátámaszt az is, hogy tó volt ott aranyhalakkal, melybe hattyúkat is telepítettek. Az európai kertművészetben különös jelentőséget kap a víz, mely tó vagy kút létesítésében ölt alakot. Tudjuk, hogy Lékán is lehetett valamilyen kis pihenőkert, (melyről majd később még lesz szó), hiszen itt dolgozta kezét sebesre Kőrös Gáspár, amin Kanizsai Orsolya oly jól derült, s depresszióját máskor is itt enyhítette. Kőrös arra is hangsúlyt fektetett, hogy a régen használt forrás környékét kitisztítsa és csinosítsa, ahonnan majd úrnője tiszta ivóvizet nyerhetett.

Visszatérve a sárvári kertre, a kialakítása jól sikerülhetett, mert 1555-ben ide jött Oláh Miklós is felfrissülni Nádasdy Tamás meghívására, sőt az sem kizárt, hogy Mélius Juhász Péter is itt szerezte első inspirációit.²⁷⁹ Talán a sárvári tanító, Beythe István is innen táplálkozott, amikor később munkatársa lett Clusiusnak, aki megírta Pannónia flóraművét. A sárvári vár atmoszférája megnyerte Tranquillo Andreis humanista tetszését is, legszebb bokrokról, legmegkapóbb fákról, sokszínű virágokról ír, ahol a víz fodrozódik, az illatok és lágy szellők pedig felüdítik a fáradt lelket. Perneszciországnak hívta, mivel Perneszith György, Nádasdy tisztartója gondoskodott minderről, aki Boldogok Szigetéhez hasonlította a várat.²⁸⁰ Szakály Ferenc Nádasdy Tamás és Perneszith levelezésében előforduló *regnum meum* kifejezést a sárvári „mintakertészettel” azonosítja, s szerinte innen került ki barack, cseresznye, dinnye, káposzta, lencse, retek, sőt virág is.²⁸¹ Ezek szerint egy „magyar módra”

²⁷⁷ Stirling 2008. 133.

²⁷⁸ Stirling 2008. 24.

²⁷⁹ Stirling 2008. 24-25.

²⁸⁰ Söptei 1998. 11.

²⁸¹ Szakály 1999. 95.

telepített kert lehetett. A továbbiakban leírja, hogy: „Perneszich tréfásan adónak (*tributum*) vagy vámnak (*vectigal*) nevezi az időnként kincstárának (*thesaurus*) is becézett gyümölcsösből, veteményesből, füveskertből származó küldeményket.”²⁸² Saját magát, pedig királynak, kertészét vicekirálynak hívta.

És bár fentebb illatos virágokról olvashatunk, érdekes, hogy kuriózumként gyűjtött divatnövényekről, dísznövényekről, például tulipánról, jácintról, semmilyen adatunk nem maradt fenn tőlük, ami valószínűleg nem így lenne, ha ezek számukra jelentősek, vagy fontosak lettek volna. Valamilyen mértékű gyógynövénykertjük is lehetett, melyről a későbbi fejezetekben lesz szó, az egészségügy kapcsán.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a Nádasdy–Kanizsai időszakban, a korban előremutató kertkultúra indult meg, akár a gyümölcs-, akár díszkert kialakításra gondolunk, miközben a hagyományos, addig élő kereteket is megtartották, lásd például vadon termő gyümölcsök begyűjtése.

Zöldségeket, gyümölcsöket nagy arányban ettek, sokkal többet, mint a mai átlagember. A zöldségeket önmagukban, húsok mellé főzve, illetve savanyítva is, ez utóbbira főleg a káposztát és répát használták. Savanyúságszámba ment a télire eltett sózott uborka is. A gyümölcsöket természetesen frissen, idényjellegűen tudták fogyasztani, de aszalták is (aszalt szilva), és főztek belőlük liktáriumot (amit leginkább a mai sűrű lekvár és gyümölcssajt átmenetének mondhatnánk), illetve készítettek például birsalmasajtot is.²⁸³ Tudjuk, hogy külön aszalóházzal rendelkeztek.²⁸⁴ Mivel a Nádasdyak jóval a dinnyeszezon lejártá után is ettek dinnyét, arra kell gondolnunk, hogy valami módon egészen sokáig el tudták vermelni úgy, hogy nem romlottak meg.²⁸⁵ Amit csak a hozzájuk hasonló nemesurak tehettek meg, az a külföldről behozott gyümölcsök fogyasztása volt, ilyen volt például a gránátalma (amit a kis Nádasdy Ferkó igen kedvelt), a narancs (melyet Nádasdy Anna igen szeretett, általában török vagy velencei importból szereztek be),²⁸⁶ citrom, gesztenye, mandula, ribizli.²⁸⁷ Illetve félig-meddig gyógyszerszámba ment a pisztácia, s hogy milyen is a

²⁸² Így alakult ki közöttük egyfajta „tolvajnyelv”. In: *Szakály* 1999. 95.

²⁸³ *Vida* 1988. 239., 276., 277. Korabeli szakácskönyvekből tudjuk, hogy liktáriumot virágból is készítettek, rózsából, vagy violából. In: *Radvánszky* 1879. 37. Nyersen is küldték egymásnak a birsalmát. Például: Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1559. október 17. Sárvár, MOL E 185. 1531. 70.cím 136.

²⁸⁴ *Beke* 2006. 33.

²⁸⁵ Oláh Miklós korabeli, külföldieknek készített leírásában így foglalja össze a lehetőségeket: „A dinnyét és tököt számtalan válfajban a szántóföldeken tenyésztik; nyáron a bor, víz és gyümölcs behütésére – a hol hideg pinczék nincsenek – jégveremben tartott jeget használnak.” In: *Oláh* 1891. 551.

²⁸⁶ *Vida* 1988. 188.

²⁸⁷ *Vida* 1988. 29. illetve *Kumorovicz - M. Kállai* I. 1959. 345., 353. Uő. II: 256.

jó fajta, arról Kőrös Gáspár levelében olvashatunk. „Küldjenek új, nagy pisztáciamogyorókat, amelyek kívül pirosak, belül fű- vagy zöldesebb színűek, a régiek és aszottak rosszak a gyermek használatára.”²⁸⁸ Szintén nála olvashatunk még kaprikról és olajbogyóról, ez utóbbit sós vízben áztatták, az azonban nem derül ki, hogy milyen gyakran ették, s hogy ez milyen elterjedt volt, lehet, hogy az orvos csak az olasz diákévek hatásának köszönhetően csemegézte.²⁸⁹

Gyakran utaztak, s érdekes, hogy több említés is van arról, hogy magukkal vitték a főzéshez és étkezéshez kötődő eszközeiket. 1559-ben például így ír a nádor: „...ez hónap vagy tizönkilenced napján vagy huszad napján Sárvára indulok. De miérthogy itt két társszekerem vagyok, egyikre az konyhaszerszámot, az másikra az morhámot rakotom fel. Pohárszék alá kocsit fogadok,...”²⁹⁰ Itt nem fejt ki bővebben, hogy milyen konyhaszerszámokról van szó, de máshol, amikor hadba vonul, két középméretű tepsit visz magával.²⁹¹ Megjegyzendő, hogy a pohárszék 16-17. században az ebédlőpalota legjellegzetesebb reprezentációs bútordarabja volt, melyre arany-ezüst edényeket, poharakat, dísztalakat tettek ki. Ez az az időszak, amikor tálalóasztali funkcióját lassan elveszti, és inkább csak az lesz a szerepe, hogy a lakomák alkalmával a tulajdonos gazdagságát hirdesse.²⁹²

Utazások alkalmával készültek vásárlási listák, hiszen, amit nem vittek magukkal, mert bonyolult lett volna, vagy be lehet szerezni máshol is, azt inkább megvásárolták. A levelekben szereplő ide vonatkozó részek másik csoportjában főleg olyan ételek küldéséről van szó, amit helyben nem lehet beszerezni, drága, nehézkes vagy rossz minőségű volt helyben, s ezért otthonról kérték. A harmadik tényező, hogy a kor kedvelt bevásárlóhelye volt Bécs, ahol a nádor sokat megfordult, s az otthon maradt felsége innen kért helyben fel nem lelhető különlegességeket, hiánycikkeket.

Viszonylag kevés említés maradt, inkább csak elszórtan találhatunk adatokat az étkezéshez kapcsolódó tárgyi anyagokról, mint például főzőedények, tányérok, evőeszközök, fűszertartók. A levelezéseken túl még a hagyatéki vagy hozományleltárak lehetnek segítségünkre, de itt (hacsak az összeíró nem volt az átlagosnál aprólékosabb és lelkiismeretesebb) csak a legértékesebb és legkülönlegesebb darabokat sorolták fel. Ezért

²⁸⁸ Vida 1988. 275.

²⁸⁹ Kapri beszerzéséről olvashatunk a számadásokban. In: *Kumorovicz - M. Kállai II.* 1959.251.

²⁹⁰ Vida 1988. 249.

²⁹¹ *Kumorovicz - M. Kállai I.* 1959. 199.

²⁹² Benda 2004. 86-87.

becses az a feljegyzés, ami a sárvári tárház inventáriumából maradt fent (1680 körül), ahol „három ezüstnyelű forsnajder kést” őriztek, melyből az egyik az írást készítő szerint „Szegény Nádasdy Tamás palatinusé vala”.²⁹³ Ebből tudhatjuk meg azt, hogy a nádori udvarban alkalmaztak úgynevezett frisnaidert vagy vorschneidert, azaz szeletelőt, aki kés, villa és kanál segítségével a húsokat felszelte, az ételeket megkóstolta, hogy kívánság szerint tálalja azokat. Valószínűleg azért írták össze külön ezeket a késeket és villákat, mert értékesek voltak, eltértek az evésre szolgálóktól, mivel nyelük vastagabb, egész kiképzésük masszívabb volt. Amikor jobb minőségű, de nem ilyen speciális késeket szereztek be (például amikor a nádor Prágában vásárolt kést, ami nagyon kedvelt volt, akár csak a stájerok vagy a regensburgiak), akkor nincs egyéb jelző: „Az nap vöttem három tok pragai kést 4 hiuel kest eg’ forint kilenscuen ket penzen”²⁹⁴ Általában kicsi, olcsó késeket szereztek be, melyeknél csak a mennyiség vagy csak az ár szerepelt, abból gondolhatjuk, hogy a fentiek említésre méltók, különleges darabok lehettek funkciójuk, anyaguk vagy minőségük tekintetében. Előfordulhatott azonban, hogy helyben készítették a késeket.

Az 1540-50-es években már feltűnnek a Nádasdy-birtokokon is habán, azaz újkeresztény mesteremberek, akik között a legtöbb gerencsér, azaz fazekas volt, de kések is voltak.²⁹⁵ Az előbbieket kerámiáit, később majolikáit előszeretettel használták a konyhákban és gyógyszerházakban, de díszedényeik nem képviseltek akkora értéket, hogy részletesen feljegyezték volna, esetleg a pohárszékre kitegyék, vagy azzal terítsenek a főúri asztalon.²⁹⁶ A késkészítők termékei már nagyobb értéket képviseltek, egész Európában keresték termékeiket. A 17. században tudjuk, hogy éltek újkeresztény kések a Nádasdy-udvarban, a 16. századra csak valószínűsíthetjük.

A korban még gyakrabban használatos evőeszközzel, a kanálról csak kevés feljegyzést találtam, de ez nem jelenti azt, hogy ne használták volna.²⁹⁷ Leginkább ebből is a legértékesebbeket, az ezüsből készültet volt szokás feljegyezni, de a kora újkorban is általában mindenki a sajátjával evett, külön nem terítették. Oka ennek valószínűleg az, hogy a levelek csak később terjednek el külön fogásként, a hasonló folyékony ételnemüket egyszerűen megitták, legfeljebb a húsok mártásait kanalazták ki a közös tálból.

²⁹³ Sárvári Tárháznak Inventárium. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Takáts Sándor hagyatéka V387/17. Évszám és lelőhely megjelölés nélkül. In: *Benda* 2004. 57.

²⁹⁴ *Kumorovicz - M. Kállai* I. 1959. 191.

²⁹⁵ Habánnak az anabaptistákat és készítményeiket nevezik, de a Nyugat-Magyarországon, a Nádasdy-birtokokon 1540-155-es években feltűntek a korabeli írások kalugyerként említik. Legáltalánosabban azonban újkeresztényeknek hívták őket. A várépítésekénél is nagy szerepet játszottak. In: *Katona* 2001. 5.

²⁹⁶ *Benda* 2004. 139-140.

²⁹⁷ Rostás és ezüst kanál beszerzéséről olvashatunk a számadások közt. In: *Kumorovicz - M. Kállai* II. 1959. 251.

A korban villát igen ritkán használtak az étkezésnél, főleg csak tálalóvillát, az asztalnál legfeljebb csak főúri udvarokban tartottak nagyobb számban általában kétvillájú ezüstöt. Ez már képezett akkora értéket, hogy érdemesnek tartásák feljegyezni, így maradhatott fent a Nádasdy Tamással kapcsolatban, hat ezüstkanálról és hat ezüstvilláról való feljegyzés, tehát a nádori asztalra már terítettek velük.²⁹⁸ A magyarországi előkelőknél egyébként csak a 16. század végétől hódít a saját villa.²⁹⁹

Ha tehát a Nádasdy-udvar asztalát szeretnénk elképzelni, akkor magunk előtt abroszokkal letakart asztalokat kell látnunk, rajta mindenkinek saját lapostányérral, de csak az úr illetve úrnő asztalán terített ezüstvillával és kanállal.³⁰⁰ Maga az egyéni tányér használata is a 16. században terjed el hazánkban, maga a szó olasz eredetű. A lapostányér azonban megelőzte a mélyet, mivel a leves ételek is később terjedtek csak el, előtte az asztalon elhelyezett nagy közös tálból étkeztek, esetleg a felszolgáló helyezte a fogást a vendég elé tett kenyérműre, aki onnan kézzel vagy a saját, hozott késével ette meg.³⁰¹

Az egész Európában szokásos napi két főétkezés, az ebéd és vacsora nálunk is jellemző volt. A kora újkorban az első főétkezés, az ebéd 10 óra körül történt, míg a vacsora körülbelül 17 órakor, bár a 17. században már megindult az időpontok későbbre tolódása és a reggeli megjelenése.³⁰² Nádasdy Tamás udvarában azonban még a kettős étkezési rend volt az általános, sőt még a 17. században élt Nádasdy III. Ferencnél is.³⁰³ Mindkét alkalommal meleg ételeket szolgáltak fel, és azonos súlyú volt a két étkezés.³⁰⁴ Átlagosan hat-hét fogásból álló ebédeket és vacsorákat ettek.

Ez persze nem jelentette azt, hogy nem fordult elő, hogy reggeliztek volna. A reggeli főleg különleges alkalmakkor volt szokványos, például ha korán indultak útnak, bizonytalan volt az ebéd, vagy háborús idők tették beláthatatlanná a nap további alakulását. Előfordult felsőbb társadalmi rétegeknél, hogy a serdülő gyerekeknek hideg reggelit adtak, és kivételes esetben uzsonnára kaphattak bort.³⁰⁵ A Nádasdy-számadásokban ebéd és vacsora szerepel, tehát e kettős rend szerint étkeztek, de két alkalommal szerepel flestekem, és egyik esetben az

²⁹⁸ Benda 2004. 161.

²⁹⁹ Tóth 2000. 159.

³⁰⁰ „A kést, kanalat, villát, ha utaztak vagy vendégségbe mentek, egy hüvelyben vagy a tarsolyban majd mindenki magával hordta.” In: *Radvánszky* 1. 1896. 344.

³⁰¹ Tóth 2000. 159.

³⁰² *Kisbán* 1997. 544-552.

³⁰³ *Koltai* 2001. 107

³⁰⁴ *Kisbán* (1975) 180-181.

³⁰⁵ *Kisbán* 1997. 553.

uzsonnával együtt említik.³⁰⁶ Nádasdy Tamásnál is olvashatjuk a „flestekem”, vagyis felestököm, fölöstököm kifejezést.³⁰⁷ Sőt a század végi Nádasdy-birtokon már osztottak a személyzetnek reggelit. A reggeli akkor is előfordult, ha valaki beteg volt. A zalavári apátról írja Csányi, hogy amikor betegségéből jobban lett, már egy kis reggelit is tudott enni.³⁰⁸

Az ételek összeállításánál fontos szempont volt még az illető egészségi állapota. Az orvos a gyógyításnál mindenekelőtt a páciens ételeit rendelte el, egyrészt, mert úgy hitte, így a káros anyagoktól megszabadíthatja betegét, másrészt pedig mert egyes ételeknek, vagy összetevőiknek gyógyító hatást tulajdonított.³⁰⁹ A kezelésnél mindig ez az első szempont, legyen szó férfiről, terhes nőről, vagy csecsemőről. Arról pedig, hogy milyen szoros összefüggést hittek a táplálkozás és az egészségi állapot között, az egészségüggyel foglalkozó fejezetben több szó is esik.

6.2. Húsételek

Mint már említettük Nyugat-Európában a 16. század közepétől egyre kevesebb húst fogyasztottak, s ez egészen 1850-ig tart, bár voltak kivételek.³¹⁰ Magyarországon más volt a helyzet, a gabona évszázados árszínvonala sokkal alacsonyabb maradt, és nem szorult olyan nagymértékben vissza a húsfogyasztás, mint nyugaton.³¹¹ A húsmentes napokat leszámítva, szinte minden feltálat fogás tartalmazott húst. Sült húst általában csak a magasabb társadalmi rétegek fogyasztottak, általánosak a főtt húsok voltak.

Mivel csak később terjedt el, hogy az étkezéseket levessel indították, a kora újkor első fogása általában marhahús tormával, vagy valamely káposztaétel volt. Az elkészítési módok rendkívül változatosak voltak, és erre szükség is volt, hiszen a fogásoknál hús húst követett. A fogyasztott húsfajták közül a leggyakoribb a tehénhús volt. Ezt „petresilomal”, „kapozta” körettel, „kukreittel”, mockonnal, répával, „borsal” fogyasztották.³¹² A kukreit vagy kukrejt fűszeres mártás volt, melyet a fent említett szakácskönyvek is leírnak: zsálya, tárkony, ecet,

³⁰⁶ *Kisbán* (1975) 181.

³⁰⁷ *Kumorovicz -M. Kállai* II. 1959. 67.

³⁰⁸ *Óze* 1.1996. 171.

³⁰⁹ *Vida* 1988. 50., 142.

³¹⁰ *Braudel* 1985. 198-199.

³¹¹ *Zimányi* 1994. 9.

³¹² *Belényesi* 1958. 136. A mockonnal kapcsolatban nem található feljegyzés, hogy pontosan milyen étel lehetett.

boróka levében főzték a húst.³¹³ Hasonlóan kedvelt volt még a tisztabors mártás, amikor bors, petrezselyem, vereshagyma, fokhagyma, szerecsendióvirág, gyömbér keverékét adták a húshoz főzés közben.³¹⁴ Talán ennél bizarrabbnak hangzik a fekete lé elkészítése, amikor az állatot, általában baromfit vagy disznót a saját vérében főzték, ecetet, bort hozzáadva, esetleg kenyérral sűrítve, majd elkészültével, a levet leszűrve a sűrűjével tálalták, ízesítve még borssal, sáfránnyal, szegfűszeggel, néha mézzel.³¹⁵ Előfordult, hogy az íz fokozása érdekében néha hagymát és szalonnát is tettek bele.

Szerepel még a tehén lába, veséje, nyelve. Nádasdy Tamás sáfárja, vitézlő Zoltán Imre 1547-ben egy levél hátára feljegyzi a húsvéti ebéd pontjaiként a „Szentelt borjúhús susával” valamint a „Borjú spékkel” fogásokat.³¹⁶

A másik nagy mennyiségben fogyasztott húsfajta a szárnyas volt. Az étrendben szerepel tyúk, lúd, réce, galamb, melyet Zoltán Imre is említ, valamint a levelekben a kappan és a hizlalt páva.³¹⁷ Az otthon „mellyesztett” szárnyasokkal gyakran elhalmozta férjét Nádasdy Tamásné, melyeket sütve, főzve, töltve ettek.³¹⁸ Amikor az asszony tisztító kúrját állította össze Gáspár doktor, mindig meghatározta, hogy milyen húsokat ehet, így például a zsíros és nehéz húsok, „csontvelők” helyett, csirke, galamb, borjú, bárány és kecske kellett, hogy menüjében szerepeljen.³¹⁹

A baromfi értékes húsnak számított, ugyanúgy küldözgették egymásnak, mint a különleges gyümölcsöket, legalábbis ez derül ki a nádor feleségének írt soraiból: „de a lúdfiba sem én, sem te nem eszel, mert királyné asszonynak kelly küldened.”³²⁰ Úgy látszik a nádorné szerethette a lúdpecsenyét, mert Nádasdy Tamás később is felhívta rá a figyelmét, hogy „az két lúdfira ne vássék az fogad, mert az királyné asszonynak kell küldened.”³²¹ Fizetőeszközként is használták, hiszen Gáspár doktor járandóságát egy helyütt a nádor így határozza meg: „Az doktornak add meg immár tikját, lúdját.”³²²

³¹³ Az erdélyi fejedelmi udvar szakácskönyve a 16. századból. In: *Szántó* 1986. 17-71. 22.

³¹⁴ A korabeli szakácskönyvekből láthatjuk a fokhagyma, veres- és lilahagyma között különbséget tettek. Például: Az erdélyi fejedelmi udvar szakácskönyve a 16. századból. In: *Szántó* 1986. 22. A számadások is gyakran külön megjelölik, hogy foghagymáról vagy vöröshagymáról van-e szó. In: *Kumorovicz -M. Kállai*. I. 1959. 340-341.

³¹⁵ *Kovács* (1959) 5.

³¹⁶ *Radvánszky* 1. 1879-1896. 481.

³¹⁷ Pl. Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamáshoz, 1542. december 19., Sárvár E 185. B 1531. 70. cím, 14., Ludat, pávát is küldött: Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1552. október 29. Léka MOL E185. B1531. 70. cím 73.

³¹⁸ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1559. január 9. Sárvár MOL E185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 126.

³¹⁹ *Vida* 1988. 82.

³²⁰ *Vida* 1988. 105.

³²¹ *Vida* 1988. 107.

³²² *Vida* 1988. 206.

Kevésszer, de szerepel még a malachús, illetve a disznóhús is, melyet például fekete lével (vagyis vérben főzték), vagy tormával készítettek el, de jelentősége az előző kettőhöz képest eltölpül. Annak ellenére, hogy ide kell sorolnunk a kolbászt, melyet a számadások között többször is említenek³²³ és a szalonnát, amelyet Kanizsai Orsolya küld férjének. „, az én uram hag'ásából kültem, keg[y]elmednek az keg'elmed leokai házábol eg szalonnát, a kapui házából másikat, az sárvári házáboól harmadikat. Az melik file inkább tecik keg[y]elmednek írja meg keg'elmed és azon felébe töbet küldök keg'elmednek”³²⁴ – írja gondoskodón. Máskor pedig „disznóaprólékot” küld férjének, ki igen szerette azt.³²⁵

Nádasdyék, ha tehették, szívesen ettek vadakat. Sokszor nem tudjuk pontosan, hogy milyen állatoknak a húsát értették ez alatt, mert nem fejtik ki. A levelezésben csak kevés helyen találkozhatunk konkrét meghatározással például, Kanizsai Orsolyánál, amikor arról ír, hogy küld férjének egy szép vaddisznót.³²⁶ Mivel félő volt, hogy a hús hamar megromlik sietnie kellett, ahogy azt egy másik leveléből is kiérezhetjük. „Íme, küldtem Kegyelmednek erdeit, csak ezennel lövék, bizony szép vad.”³²⁷

Más alkalommal a férj tesz hasonló gesztust: „Szerelmes Orsikám, egy erdeit küldtem, mert mondd, hogy megennéd a fejét.”³²⁸ Érdekes, hogy a nádor tizenkét pénzen egy olyan nagyméretű fazekat is beszerezett, amit kifejezetten vaddisznófej főzésre szánt.³²⁹ A nagytestű vadak küldése nemcsak kedvesség volt, hanem gyakorlati jelentőséggel is bírt, hiszen az egy-kétszáz kilogramm hús nagy értéknek számított. Szinte minden részét feldolgozták, érdekes, hogy az asszony kedvence a feje volt, melyet megfőztek számára, bizonyosan kitüntető lehetett ennek fogyasztása. (Az is lehet, hogy ősidők szakrális hagyatéka volt ez.) Kanizsai Orsolya vaddisznón kívül más vadászszákmányt is küld, egy másik levelében däm vadakról ír.³³⁰ Férjének azonban nem egy alkalommal küld foglyot, fácánt.³³¹ Ezen felsorolt madarakon kívül fogyasztottak még császármadarat is.³³²

³²³ A kolbászon belül megkülönböztetnek májast, valószínű, hogy ez a mai májas hurkához hasonlíthatott. *Kumorovicz -M. Kállai*. I. 1959. 344. Uő. II. 52, 71.

³²⁴ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamáshoz, 1544. június Kapu, MOL E185. B1531, 70. cím, 21.

³²⁵ *Vida* 1988. 226.

³²⁶ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamáshoz, 1556. november 22., MOL E185. B1531, 70.cím, 102.

³²⁷ *Vida* 1988. 171.

³²⁸ *Vida* 1988. 39.

³²⁹ *Kumorovicz -M. Kállai* I. 1959. 149.

³³⁰ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1547. december 5. Sárvár MOL E185. Mf. 6900. B 1531. 70. cím 35.

³³¹ *Vida* 1988. 216. illetve *Kumorovicz -M. Kállai* I. 1959. 339.

³³² *Fülöp* 1983. 24.

Általában azonban a többi levélben is csak annyit említenek, hogy „vad”³³³, „vadhús”³³⁴. Csányi Ákosnál is gyakran előfordul, hogy vadakat küld urának, egyik leveléből kiderül, melyek voltak a legáltalánosabbak: „Az én éltik való zolkálatomnak utána, parancholt vala kegielmed én nekem, hoga kegielmednek vadat, madarat zerezek. Ím kültem kegielmednek három őzet, tizenhat pfáchánt, tíz pfokliot, egi pfaj tikot. Kegielmed mekbochása, hoga töbet és örek vadat nem küldhetem, bizoni iken érte voltam, töbnek zerét nem tehetem.”³³⁵ Egy másik levelében azonban például csak annyi áll, „az vadat felküldtem”.³³⁶ Csányiról tudjuk, hogy: „A vadat általában Zalavár tartományban szerzi be, Kanizsán, Szenyéren nehezebb a vadászat a török becsapások miatt, és ritkább a vad a várerősítéshez szolgáló erdőirtások miatt.”³³⁷ A nagyvadak közül a leggyakoribb a vaddisznó lehetett, annál értékesebb volt a szarvas, ezeket, ha szolgálók közül valakinek a kezdetleges fegyverekkel sikerült elejtenie, büszkén küldhette el urának.³³⁸

A húsvéti feljegyzésből tudjuk, hogy fogyasztottak még nyúlhúst is, és mivel kedvelt szórakozásuk volt a nyulászat, maguk ejtették el az állatokat, csakúgy, mint a vadmadarakat a madarászat alkalmával. Ez utóbbit a nádor és fia is igen kedvelte.

6.3. Halételek és a tenger gyümölcsei

Magyarország híres volt a halbőségéről, és minden társadalmi rétegében fogyasztottak is halat, de a legnemesebbek elsősorban az úri konyha absztinens ételei voltak. A legdrágább halaknak számítottak például viza, kecsege, tok, süllő,³³⁹ ezek rendszeresen csak a felsőbb társadalmi rétegek asztalára kerültek, ahol friss halból készítették a fogásokat, nem szárítottból.³⁴⁰ De bizonyosan kerültek asztalukra a leggyakoribb halfajták is, mint például a

³³³ " Az vadat köszönöm,..." I. Nádasdy Tamás Kanizsai Orsolyának írt levele 1554. december 7., *Vida* 1988. 107.

³³⁴ *Radvánszky* 1. 1879-1896. 481.

³³⁵ *Óze*. 1. 1996. 96-97.

³³⁶ *Óze* 1.1996. 297.

³³⁷ *Óze* 1. 1996. 40.

³³⁸ Aykay Mihály Nádasdy Tamásnak 1558. május 10. MOL E185.Mf. 6876. 3. cím 18.

³³⁹ Viza azaz Acipenser Huso, Kecsege azaz Acipenser Ruthenus, Tok azaz Acipenser Schypa, Süllő azaz Lucioperca Sandra. In: *Hermann Ottó*: A magyar halászat könyvei II. Budapest, 1887. 800, 834, 827.

³⁴⁰ Oláh Miklós korabeli, külföldieknek készített leírásában így foglalja össze „A halak nevezetesebb válfajai: a csontnélküli halak, ú.m. a viza, kecsege és tok, ezek porczogós halaknak nevezetnek, továbbá a harcsa, süllő, pisztráng stb, mindezek oly kimondhatatlan bőségben tenyészik” In: *Oláh* 1891. 552.

réti csík³⁴¹ vagy a dörgicse³⁴². Ezeket is számtalan módon készítették el. *Bornemissza Anna szakácskönyve* például külön fejezetben tárgyalja a halakat, mindegyik esetében taglalja annak elkészítési módját, van ahol 40-félét is.³⁴³

Meglehetősen sok halfajtát fogyasztottak.³⁴⁴ Ezeket halásztatták, maguk nevelték halastavakban, kedvtelésből horgászták vagy ajándékba kapták.³⁴⁵ Szokás volt ugyanis a korban, hogy szeretetük jeleként a barátok, házaspárok különböző ételeket küldtek egymásnak, így például Nádasdy Tamás egy alkalommal halat küld feleségének, mint az kiderül az asszony köszönőleveléből: „Továbbá megiszolgálom Kdnek az tokot, ebéden jóllakánk vele, mely tokba ha ett Kd, isten adja egészségére Kdnek, de inkább, mint itt vagyon.”³⁴⁶ Máskor, még az is előfordult, hogy akár télvíz idején, a férj, feleség, sőt később gyermekük is, együtt halásztak.³⁴⁷

A leggyakrabban említett halak a „kövihal”³⁴⁸, tok, keszeg, habarnyica³⁴⁹. Ez utóbbit néhol úgy értelmezik, mint tengeri polip, néhol, mint tintahal, tehát mind a kettőt lefedhette.³⁵⁰ Kanizsai Orsolya azonban megkülönbözteti a „habarnic’at”³⁵¹ és a „tenta halat”³⁵² sőt a „saladiat”³⁵³ is, amelyet Vida Tivadar a tengeri hallal azonosít.³⁵⁴ 1557-ben az asszony azt írta férjének: „Továbbá küldtem Kegyelmednek három tuna kopona habarnyicát, egy tuna kopona halat, negyven aszú keszeget, ötven cipót.”³⁵⁵ Néha „főtt dörgecset” küldött

³⁴¹ Réti csík azaz *Cobitis Fossilis* In: *Hermann II.* 1887. 824.

³⁴² *Kumorovicz M. - Kállai I.* 1959. 238. illetve Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1559. március 7. Keresztúr, MOL E 185. Mf. 6900. B 1531. 70.cím 128.

Dörgicse azaz *Acerina cernua* In: *Hermann II.* 1887. 781.

³⁴³ „Az csukából negyvenképpen készíteni”. A rák elkészítési módjaira 23-féle lehetőséget sorol fel. In: *Dr. Lakó Elemér: Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból*, Bukarest, 1983. 170-190.

³⁴⁴ A számadások a következőket említik: apró, lápis, lepény, dörgics, csik, csuka, hars, hering, keszeg, kecsge, kövihal, lazac, lepényhal, pisztráng, ponty, posar, stokfís, süllő, viza, kophal. In: *Kumorovicz -M. Kállai I-II.* 1959.

³⁴⁵ *Vida* 1988.254.

³⁴⁶ *Vida* 1988. 15.

³⁴⁷ *Vida* 1988.16.

³⁴⁸ A kövihal más néven kövi csík vagy kövi kárász Az erdélyi fejedelmi udvar szakácskönyve a 16. századból. és Szakácskönyv a 16. század végéről In: *Szántó* 1986. 88. Kövihal azaz *Cobitis Barbatula* In: *Hermann II.* 1887. 806.

³⁴⁹ Kövihalat is küldött Nádasdy Tamásnak. Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1542. december 20. Sárvár MOL E 185. Mf. 6900 B 1531. 70.cím 16.

³⁵⁰ Fülöp László a tengeri polippal azonosítja a habarnyicát, mely annak a délszláv neve. In: *Fülöp* (1983) 24.

³⁵¹ Bornemissza Annánál a habarnyica értelmezése „tengeri pók”. *Lakó* 1983. 191. Hermann Ottó szerint a habarnyica nem más, mint „polipus”, melyet a XVI. században a halakkal együtt tárgyaltak. In: *Hermann II.* 1887. 790.

³⁵² Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1559. január 9. Sárvár, MOL E 185. Mf. 6900. B 1531. 70.cím 126.

³⁵³ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamáshoz, 1559. március 7. MOL E185. Mf. 6900. B1531, 70.cím 128.

³⁵⁴ *Vida* 1988. 220., 229.

³⁵⁵ Tehát a keszeget szárítva is fogyasztották. Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1557. szeptember 9. Sárvár, MOL E 185. 1531. 70.cím 118.

férjének.³⁵⁶ Máskor vizát.³⁵⁷ „Az viza máját, ikráját és bélit szintén jólkor hozták, hogy immár ebédhöz készülök vala, és meghagyám, hogy mindjárás az májába megsössenek.” – írja a nádor feleségének.³⁵⁸

Levelezésükben gyakran emlegetik a pisztrángozást, ami kedves elfoglaltságuk volt, a feleség egyedül is eljárt horgászni, és a legnagyobb példányok méretéről férjét is tájékoztatta. Gáspár doktor is gyakran javasolta nekik, hogy más halak helyett inkább a patakokban halászott pisztrángot fogyasszák. Fontos azonban az, hogy telepítéseket is végeztek. „Negyedfélszáz pisztrángot vetettünk az tóba és ötöt. Az apró halaknak is gondját viselem; azmit belevetettünk, szép elevenek, voltak öregek is, egyik az én araszommal kettő és négy ujj.”³⁵⁹ Persze olyan év is előfordult, amikor a telepítés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, például 1558-ban Baranyay György arra panaszkodik Nádasdynak, hogy igen lassú a halívás, és „ezideig sem hoztak harmathfélszáz ponttynál thöbeth, hanem valami apró kárászth és keszegeth”.³⁶⁰

Csányi Ákosnál szerepel még az édes vizekben élő kárász, csuka, keszeg, compó és süllő, amiket gyakorta még élve küldött el urának, szinte havonta.³⁶¹ De más servitorok is küldtek Nádasdynak és feleségének egyaránt, például Czigán Ferenc (aki gyakran intézett egyéb beszerzéseket is) szerencsés fogáskor nagy mennyiségben csukát, kevésbé szerencsés alkalmakkor csíkot vödörszámra.³⁶² A hazaiakon kívül több tengeri halfajtát is fogyasztottak, többek között tintahalat, szardellát.³⁶³ Ezeket az Adriáról hozták a különböző tengeri rákokkal együtt.³⁶⁴ Ezeket is szívesen ették.³⁶⁵

Ha a felsorolt halfajtákat csupán két módon készítették volna el (sóval és borssal), akkor is rögtön egy változatos menü tárulna elénk, de mint láttuk a szakácskönyveket, ennél többről van szó.³⁶⁶ Egyébként a borsot Kisbán Eszter, a sáfrány mellett az egyik státusszimbólumként emlegeti.³⁶⁷ Azonban Kanizsai Orsolya a főtt halaknál is jobban szerette

³⁵⁶ Vida 1988. 229. A dörgecs, a durbincs (*Gymnocephalus*) egyik fajtája lehetett.

³⁵⁷ Vida 1988. 276.

³⁵⁸ Vida 1988. 262.

³⁵⁹ Vida 1988. 256.

³⁶⁰ Baranyay György Nádasdy Tamásnak 1558. június 6. Léka MOL E 185. Mf. 6877. B1513. 6. cím 13.

³⁶¹ *Carassius sarassius*=kárász, *esox lucius*=csuka, I. *Őze* 1.1996.40., 260. illetve *Kumorovicz -M. Kállai* I. 1959. 238.

³⁶² Czigán Ferenc Kanizsai Orsolyának 1550. február 10. Kapu MOL E 185. Mf. 6904. 82. cím 3. és Czigán Ferenc Kanizsai Orsolyának 1550. február 15. Kapu MOL E 185. 6904. 82. cím 5.

³⁶³ Vida 1988. 110.

³⁶⁴ *Fülöp* (1983) 24. illetve *Kumorovicz - M. Kállai* I. 1959. 349.

³⁶⁵ Vida 1988. 216.

³⁶⁶ A fent említett szakácskönyv például a viza elkészítésére huszonkétféle eljárást ír le. *Lakó* 1983.161.

³⁶⁷ *Kisbán* 1997. 533.

a „rátott tengeri halat” és a sültet, melynek diétákkal teli életében sem tudott ellenállni.³⁶⁸ Érdekes elkészítési módot olvashatunk Kőrös Gáspárnál, amikor az igen beteg Nádasdy Anna kapcsán ír a nádornak. „Nem tudom a hasmenésen kívül mi baja volt, az egészségét kibelezett és viasszal megtöltött, lassú tűzön szárított farkashal adta vissza, amelyet éhomra evett.”³⁶⁹ Egyébként már a Nádasdy család középrétegbeli tisztviselőinek étrendjében is megfigyelhető az, hogy a 16. század derekán az új főtt tészták elkezdték a halat az absztinens napokról kiszorítani.³⁷⁰

6.4. Főzelékek, mártások

A kora újkori étrendekben és feljegyzésekben nem találkozunk a főzelék szóval, csak a zöldségek nevét sorolták fel, esetleg elkészítési módjukat. Általában a vízben főtt zöldséges levek sűrítése kenyérrel, tojással történt.

Kisbán Eszter szerint, bár sok húst ettek, mégsem a húsételek elkészítése volt a legváltozatosabb, hanem a káposztaételeké.³⁷¹ A káposzta több fajtáját is ismerték, e leghétköznapibb növényünket minden társadalmi réteg nagy mennyiségben fogyasztotta.³⁷² Tudjuk, hogy a Nádasdyaknál külön káposztáskert is volt Kapuban, melynek Rába menti fekvése előnyös volt a sok vizet igénylő növény termesztésére.³⁷³ A leszedett káposztát káposztáspincékben tárolták.³⁷⁴ Sikerének titka változatos elkészítési módjainak, értékes tápanyagtartalmának köszönhető, illetve annak is, hogy télire is nagy mennyiségben el tudták tenni, egyrészt elvermelték, másrészt savanyították. Így előételként, főételként, főzelékként vagy húsosan, köretként, savanyúságként egyaránt fogyasztható volt. Legáltalánosabb ételként minden étkezésnél meg lehetett találni az asztalon, nagyon gyakran káposztával indították az ebédet vagy a vacsorát. Magyar sajátosságként tartották számon, szinte a magyar konyha címerévé vált a húsos káposzta.³⁷⁵ Akik megengedhették maguknak

³⁶⁸ Vida 1988. 216.

³⁶⁹ Vida 1988. 103.

³⁷⁰ Kisbán 1997. 487-488.

³⁷¹ Kisbán 1997. 504.

³⁷² Olvashatunk fejes- és veres káposztáról. In: Kumorovicz -M. Kállai I. 1959. 343.

³⁷³ Beke 2006. 30.

³⁷⁴ Takáts 1961. 216.

³⁷⁵ „A káposztás hús Magyarország címere szólással és étellel kezdte ételeink sorát 1662 előtt a Zrínyi-szakácskönyv szerzője” In: Kisbán 1997. 481.

belefőzött szalonnával tették ízletesebbé. Később, török hatásra elterjedt a levelekbe, szőlő vagy káposzta levelébe göngyölt hús is.

Szívesen készítettek még főzeléket lencséből, borsóból, répából, s ezeken a legfontosabbakon kívül spenótból.³⁷⁶ Egyhelyütt, Kőrös Gáspár levelében említés van sóskáról is, de nem tudjuk, hogy milyen módon fogyasztották, lehet, hogy csak kifőzött levét itták gyógyszerként.³⁷⁷ Néhány említést találunk még rebarbaravételről.³⁷⁸

A főzelékek általában külön fogásként szerepeltek. Ezeket a felsoroltakon kívül még gombából készítették. A gombát igen kedvelték, ritkán találkozhatunk a fajta nevével, a levelekben a vargánya és úrgomba, a számadásokban még a szömörcsök kerül elő. A vargányát Nádasdyné külön kiemelte egyik levelében, ezt leggyakrabban borssal készítették el.³⁷⁹ A nádorné ezzel is próbált férjének kedveskedni, bár volt, hogy a szállítás közben úgy összetörték, hogy csak kevés maradt belőle használható, ahogyan azt Nádasdy Tamás panasolta.³⁸⁰

Jobban vigyázhattak ezek után a királyné küldeményeként szereplő úrgombára, amit aztán az meg is köszönt. Sőt küldött belőle a királynak is, „kit az ő asztalán láttunk”.³⁸¹ Igen különleges lehetett ez az ajándék, hiszen hazánkban igen ritka ez a fajta, finom zamata és szép színe miatt valóban királyi éteknek számított évszázadokon át, nem tudjuk, hogyan fogyasztották el, de ízét legjobban salátaként vagy nyersen adja ki.

Míg a főzelékek ugyanolyan fontos ételei voltak mind az elitnek, mind a köznépnek, a mártások már egy magasabb színvonalú táplálkozáskultúrát képviseltek a Nádasdy-udvarban. A mártásokat a húsok kísérőjeként adták, leggyakoribbak voltak a gyümölcsből készültek, például almából, szilvából.

³⁷⁶ Vida 1988. 208. A borsó esetén megkülönböztették a következő fajtákat: bagoly, cifer, csicsér, fejér, hüvelyes, falrafolyó, szeges. A répa vásárlásánál a következőket különböztették meg: karó, metélő. *Kumorovicz - M. Kállai I.* 1959. 237., 345., 349., 350. Uő. II.: 245.

³⁷⁷ Vida 1988. 208.

³⁷⁸ Vida 1988. 63, 71. illetve *Szmollény* 1910. 113. illetve *Kumorovicz - M. Kállai II.* 1959. 229.

³⁷⁹ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1552. május 27. Pöstyén MOL E 185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 63.

³⁸⁰ Vida 1988. 207.

³⁸¹ Az úrgomba, vagy császargomba a galócák családjába tartozik. Amanitaceae caesaria. Fülöp László az úrgombát az *Agaricus equestriaval* azonosította. In: *Fülöp* (1983) 24. Szerintem azonban indokoltabb a galócára gondolni, mert az volt ünnepélyes és említésre méltó gomba, például lakodalmakra is azt használták. Thurzó Borbála lakodalmára összeállított alapanyagok listáján külön szerepel a galóca. In: *Beke* 2006. 35. Az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyve alapján ezt Szántó András másképpen azonosítja: „jóféle vargánya vagy ízletes vargánya néven ismert erdei gomba, amely egyik legbecsesebb ehető gombánk, szárítva is kitűnő”. In: *Szántó* 1986. 70.

Ide sorolhatjuk a húsok mellé feltálalt leveket is, mint a „Töröt”, a „Fekete”, a „Német”, a „Kaszás”, az „Éles” levet és a már említett kukreit. ³⁸² Az első három német hatást tükröz, és valószínűleg állagukban a mai szószokhoz hasonlíthatnak.

A húsok gyakori kísérője volt még a torma. „Kanizsai Orsolya pohárszékén két apró, tormának való tál volt.”³⁸³ Szívesen fogyasztottak még nyersen retket,³⁸⁴ uborkát, ez utóbbit sóval tartósították, vagy savanyították. Tárolását uborkásház segítette.³⁸⁵

Paradicsomnak, kukoricának, paprikának ekkor még nyomát sem látjuk udvarukban, ami nem meglepő, hiszen jóval később terjedt el hazánkban. Azonban elterjedt volt még a som, melyről nem találunk említést, talán mindennapi volta miatt, pedig ebből is szokás volt a korban mártást készíteni.³⁸⁶

6.5. Főtt tészták

E téren valóságos „reformereknek” nevezhetjük a Nádasdyakat, illetve szakácsaikat, akik a 16. században, az elit kultúrájában megjelenő új főtt tészta fajtákat honosítanak meg (metélt³⁸⁷, mácsik).³⁸⁸ Főleg absztinens napok ételei voltak ezek. A csíkokra vágott főtt tészta itáliai hatást tükröz, de a mákkal és túróval való fogyasztása már tipikusan magyar jelenség. A feljegyzésekből arra következtethetünk, hogy ezek az újfajta étkek nemcsak az úr asztalára kerültek, hanem a Nádasdy-udvaron belül széles körben elterjedtek. Több változatban, egyes tészták alakja gömbölyded, csíkokba vágott vagy kocka alakú volt, némelyiket vízben, némelyiket tejben főzték ki, és húsok mellé is fogyasztották őket.

Mivel tudjuk, hogy a középrétegbeliek asztalán szereplő ételeket az urak is ették, ezért érdemes megnéznünk, hogy ott milyen főtt tészták szerepelnek. Az 1550-es számadások közt,

³⁸² Kumorovicz -M. Kállai II. 1959. 112-127., 251.

³⁸³ Benda 2004. 153.

³⁸⁴ Egy alkalommal például ajándékba kapnak szép retkeket „Bottyáni uramtól”, figyelmezteti is a nádor feleségét, hogy ne felejtse el megköszönni a kedvességet. In: *Vida* 1988. 183.

³⁸⁵ *Vida Tivadar* 1988. 73.

³⁸⁶ Szakácskönyv a 16. század végéről. In: 1986. 79.

³⁸⁷ Bornemissza Annánál a metélt más értelemben szerepel. Egyrészt mint munkafolyamat, tehát valaminek az összevágása. Például: „16. Metélt étket az bornyúból mind sülvé, fővé” Másrészt, mint valamit fedő tésztaréteg, mai szóval azt mondhatnánk, egyfajta bepanírozás. Külön fejezetet nem szán a főtt tésztáknak, csupán a tésztamíveket tárgyalja külön. Egyik esetben sem a főtt tészta értelmezési körében használja. A „mácsik” nem is szerepel. A főtt tésztára, ami a mi esetünkben a metélt, a „laska” szót használja. *Lakó* 1983. 92., 223-230., 270., 272.

³⁸⁸ *Lakó* 1983. 465-466.

az absztinens nap egyik fogásaként, „laksa”³⁸⁹ néven találunk egy ételt, amelyet vajjal vagy borssal készítettek. A Bornemissza-szakácskönyv úgy írja le ezt az ételt, melynek elkészítése a metélthez hasonló, mintegy egymás szinonimái.³⁹⁰ Belényesy Márta is a főtt tésztával azonosítja.³⁹¹ Valószínű azonban, hogy ez a főtt tészta eltért a metéltektől és a ma egyes vidékeken laskának nevezettől. Külön említése is arra enged következtetni, hogy más elkészítési módra kell gondolnunk. Ismeretes, hogy már korábban is szokás volt Magyarországon gyúrt, vékony tésztalevelet megsütni, majd összetördelve, forró lével leöntve megpuhítani és úgy tálalni.³⁹² Jelen esetben inkább erre gondolhatunk.

Ezek az ételek egyre nagyobb tért hódítottak, s több variációban készültek, így például vajasan, túrósan, mákosan vagy „rántva”.³⁹³ Mint már említettük, nemcsak magában és absztinens napokon fogyasztották, hanem a húskételekhez is, például „Tik Meteltel”.³⁹⁴ Továbbá kedvelt eledel volt még a gombóc vajjal.³⁹⁵ A térhódítás esetünkben azt jelenti, hogy absztinens és böjti napokon szinte mindig fogyasztották. Azt állíthatjuk, hogy a halat és a kásaételeket a főtt tészták az absztinens napokon visszaszorították, a hét többi napján az ételek kétharmadát a húskételek tették ki.

6.6. Kásaételek, kenyérműk, sütemények

A kása főleg az absztinens napok étele volt. Forrásaink arról tanúskodnak, hogy elkészítésükhöz is több alapanyag állt rendelkezésre, így találkozhatunk az árpa-, köles-, hajdina-, ludas-, almakásával, ezeket hidegen is szívesen ették.³⁹⁶ Fokozatosan terjedt el a rizskása is, eleinte csak a főúri vendégségeknél.³⁹⁷ A hüvelyeskása pedig borsóból és lencséből készült.³⁹⁸ A magasabb társadalmi rétegeknél a sós kásák különböző húsok levében

³⁸⁹ *Kumorovicz -M. Kállai* II. 1959. 254.

³⁹⁰ A laska elkészítését a következő képen írja le: „Csináld tésztát tyukmonybúl s lisztbül-jó keményen. Nyújtsd ki igen vékonyon, hintsd bé liszttel. Takard össze, metéld meg vékonyon, hánd forró vízbe. Keverd fel, hogy be ne ragadjon. Ha megfőtt, töltsd egy szitába, mosd meg az meleg laskát meleg vízben. Csináld tálba.” *Dr. Lakó* 1983. 217.

³⁹¹ *Belényesi* 1958 136.

³⁹² *Kisbán* 1997. 466.

³⁹³ *Belényesi* 1958 136.

³⁹⁴ *Belényesi* 1958 136.

³⁹⁵ *Belényesi* 1958 136. illetve *Kumorovicz -M. Kállai* I. 1959. (Történeti-néprajzi Füzetek, 1) 249.

³⁹⁶ *Vida* 1988. 239. illetve *Kumorovicz t-M. Kállai* I. Budapest, 1959. 236., 344. Uő. II: 243., 244., 249., 252.

³⁹⁷ Az erdélyi fejedelmi udvar szakácskönyve a 16. századból. In: *Szántó* 1986. 23., 78. A Nádasdy számadások között is találhatunk rizskása beszerzésére utaló bejegyzést, ezek szerint nemcsak a főúr asztalára került. In: *Kumorovicz - M. Kállai* I. 1959. 349.

³⁹⁸ *Kisbán* 1997. 426.

készültek, vajjal, illetve tejjel, az édes kása szintén ez utóbbi kettővel, de már édesítve a só helyett. Érdekes, hogy lakodalmakkor szokás volt köleskásával zárni a menüt.³⁹⁹

A kásaételek háttérbe szorulásának nemcsak a főtt tészták előretörése lehetett az oka, hanem a kenyéreneműk általánosabbá válása is. A feljegyzésekben nemcsak a kenyér szóval találkozhatunk, hanem a „semle”,⁴⁰⁰ „czipo”,⁴⁰¹ pereg szavakkal is.⁴⁰² Sajnos az nem derül ki, hogy pontosan miből készítették a kenyeret, a lepénykenyér vagy az erjesztett kenyér volt-e az elterjedt. Nádasdyné meglehetősen gyakran és nagy mennyiségben küldött férjének, úgy látszik még a kenyér is azok közé az élelmiszerek közé tartozott, amelyet, ha lehetséges volt nem helyben szereztek be, hanem otthon készítették. 1555 őszén például „harmadfél száz cipót és bélesek” küldött a nádornak.⁴⁰³ A 17. században már minden főúri udvarban volt sütőház, némelyikben sütőkalácsos kemence is, a 16. században ez még nem volt általános. Az sem volt jellemző, hogy a konyhában hoztak volna létre sütőkemencét, hanem az eredetileg a szabad ég alatt állt. Ezeket kerítették körbe a 16. század folyamán és fedték be, így jött létre a sütőház.⁴⁰⁴ A levelezésekben ezekről említést nem találtam, s mivel a Nádasdy-Kanizsai időszak ilyen szempontból az átmenet kora, nem tudjuk pontosan, hogy milyen módon, illetve hol készítették a kenyéreneműket és az egyéb sült tésztákat.

Kőrös Gáspár egyik levelében találkozhatunk a kalács egyik első magyar említésével: „A nagyságos úrnő elkezdte a kenyeret magyar módra vajjal, tojással elkészített fonott alakban enni. A magyarok tyukmonyos kalácsnak vagy vajas kalácsnak hívják. Talán lassanként hozzálát az egyszerű kenyérhez is, adja Isten, amen.”⁴⁰⁵ Úgy látszik, könnyebb ételnek vélte ezt a fajta kalácsot a „hamuban sült kenyérnél” és pogácsánál, mert más alkalommal is szerepel a nádorné diétájában.⁴⁰⁶ A pogácsa valószínű, hogy ebben az esetben nem a mai értelemben vett sós süteményt jelenti, hanem a lepénykenyeret, melynek tésztáját nem erjesztették meg, csak lisztből, vízből, sóból gyúrtak egy-két milliméterre kinyújtott lepényt, melyet aztán hamuval-parázssal sütöttek.⁴⁰⁷ A mai kenyerekhez inkább a cipók hasonlítottak.

³⁹⁹ *Kisbán* 1997. 451.

⁴⁰⁰ *Kumorovicz -M. Kállai* II. 1959. 52. A zsemle szó német átvétel. In: *Gombocz* (1905) 164.

⁴⁰¹ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1550. október 20., 1555. október 1., 1557. szeptember 9., MOL B 1531, 70.cím, 89.,118. illetve *Vida* 1988. 190.

⁴⁰² Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1542. december 19. Sárvár MOL E185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 14.

⁴⁰³ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1555. október 1. Sárvár MOL E185. Mf. 6900. B1531. 70.cím 89.

⁴⁰⁴ *Benda* 2004. 122-123.

⁴⁰⁵ *Vida* 1988. 71. A kalács szavunk szláv eredetű. „A magyar kalács is nemcsak kerekre fonott, perezforma süteményt jelentett a régiségben, hanem ’karikát’, karikaforma, kerek tárgyat is.” In: *Gombocz* (1905) 163. Sárváron ezt a fajta kalácsot még nagyanyáink korában is emlegették.

⁴⁰⁶ *Vida* 1988. 82.

⁴⁰⁷ A pogácsa szó egész Európában elterjedt a latin hamuba sült kenyér kifejezésből. In: *Gombocz* (1905) 162.

Kanizsai Orsolya gyakran küldött férjének bélest, amely náluk a sütemények között a legkedveltebb volt. Általában valamely ünnepnaphoz, névnaphoz kötődően említették, mint Szent Orsolya, Szent Tamás bélesét.⁴⁰⁸ Nádasdyné többször szabadkozott, amikor a küldés valamilyen okból kifolyólag megghiúsult, jól tudhatta, hogy férje mennyire szereti ezt az ételt. Ezért amikor csak tehetett, névnapok megünneplésekor (ami elég gyakori volt náluk, még akkor is, amikor Nádasdy Tamás nem volt otthon), vagy ha különösen kedveskedni akart, küldött vajas bélest, apró bélest.⁴⁰⁹ Sajnos azt nem tudjuk, vajon milyen töltelke lehetett, de mákost mindenképpen fogyasztottak.⁴¹⁰ A korabeli szakácskönyvek szerint még szokás volt túrós, káposztás, diós és gyümölcsös töltelék is.⁴¹¹

A béleseken kívül szerették a réteseket, a nádorné 1559-ben böjti eleségként az apró bélesek és az aszalt gyümölcs mellé mákos rétest is pakolt.⁴¹² A rétes a 16. században bukkant fel Magyarországon, így ez az említése egyike az elsőnek. Érdekes, hogy a levél szerint mákos rétest pakolt, mivel a rétesnek nevezett sütemények ekkor még nem voltak töltve, hanem csak a rétegeket rakták egymásra vajjal megkenve és cukorral megszórva. A töltött rétesekre pedig a rétes béles elnevezést használták.⁴¹³ A számadások között szerepel még a fánk, ezt zsiradékban sütötték ki, de nem tudjuk, hogy ez gyúrt vagy kelt tészta volt-e, s alakja milyen lehetett, mert olvashatunk például almafánkról is.⁴¹⁴

6.7. Gyümölcsök

A csemegék közé sorolhatták a gyümölcsöket is, az étkezések utolsó fogásaként szolgálták fel kis csészékben. A Nádasdy-Kanizsai házaspár udvarában, mint már említettük nagyon fejlett gyümölcs kultúrával találkozhatunk. Tudatosan törekedtek az új, minőségi

⁴⁰⁸ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1542. december 19. Sárvár MOL E185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 14.

⁴⁰⁹ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1542. december 22. Sárvár MOL E 185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 31.

⁴¹⁰ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1559. március 7. Keresztúr MOL E 185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 128.

⁴¹¹ *Kisbán* 1997. 515. illetve illetve *Kumorovicz -M. Kállai* I. 1959. 238.

⁴¹² Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1559. március 7. MOL E185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 128.

⁴¹³ *Kisbán* 1997. 515. illetve Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv. In: *Király Erzsébet (sajtó alá rendezte, jegyzeteket és a mutatót összeállította): Szakács mesterségek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv.* Budapest, 1981. 351.

⁴¹⁴ *Kumorovicz -M. Kállai* II. 1959. 52., 243.

fajták kiválogatására, ebben is élen járva, s egyben jelentősen elkülönülve a népi kultúrától.⁴¹⁵ (Ez utóbbi rákényszerült a gyümölcsök vadon termő változatára, és náluk inkább a mennyiségi, mint minőségi szempontok érvényesültek.) Törekvéseiket siker koronázta, hiszen ahogy korábban már említettük, az udvarnál a gyümölcsök versenyén, amelyen a legízletesebb és az évben a legkorábbi érés nyert, nem egyszer szerezte meg az asszony az első helyet dinnyéjével, körtéjével, ami nagy büszkeséggel töltötte el férjét, hiszen az egész birodalomból pályáztak az elismerésre.⁴¹⁶

A legáltalánosabban fogyasztott gyümölcs, legyen szó a köznépről vagy az elit rétegekről az alma, a körte és a szilva volt.⁴¹⁷ Ezeket a levelekben néha fajta szerint említik, például muskotál alma,⁴¹⁸ zelenka-körte, makaria-körte⁴¹⁹, muskotál körte vagy duránczi-barack⁴²⁰. A körte esetében a nádor egy levelében segítségképpen felsorolta feleségének a muskotály fajta lelőhelyeit.⁴²¹ A szilva esetén pedig megkülönböztették a kék szilvától a fejezsilvát illetve név szerint a beszterceit.⁴²² „Szilvát is küldtem volna Kdnek fejér érettet, de azt vélem, hogy a mi kertünkben is megérett.”⁴²³ Édességszámba menő formája volt, amikor megaszalták, de készítettek belőlük mártást is a húsételekhez, például aszalt szilvából.⁴²⁴ Kertjükben említést tesznek gyümölcsaszaló szobáról.⁴²⁵

A barack esetében megkülönböztették a sárgabarackot (kajszi) az őszibaracktól, melyet perzsiai baracknak hívtak. A sárgabarackot tengeri baracknak nevezték a 16-17. században és saját gyümölcsöskertekben termesztették. Literáti István leveléből, melyet urának, Nádasdynak 1554-ben ír, kiderül, hogy két szapuval is küldött neki. „...Im küldtem nagyságodnak 16 fejes káposztát és hat perzsia barackot és eg szapuval fejét szilvát és két szapuval tengeri barackot.”⁴²⁶ A duránci barack az őszibaracknak egy bőtermő fajtája, melyet

⁴¹⁵ Konyhakertészet kézi könyve a XVI. század végéről című műből a következő növények szaporításáról, nemesítéséről, ápolásáról van szó: tök, szőlő, gesztenye, diófa, mandula, fejes káposzta, görögdinnye, répa, alma, mogyoró, birsalma, vörös barack, fehér barack. Tehát Magyarországon is foglalkoztak például mandulatermesztéssel, nemcsak importból szereztek be. Elképzelhető, hogy a Nádasdy-kertészetben mindezek megtalálhatók voltak. In: *Radvánszky* 3. 1879. 50-55.

⁴¹⁶ *Vida* 1988. 205.

⁴¹⁷ *Vida* 1988. 15., 79., 208., 232., 239.

⁴¹⁸ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1559. január 9. Sárvár MOL E 185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 126.

⁴¹⁹ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1559. október 17. MOL E 185. Mf. 6900. B 1531. 70. cím 136.

⁴²⁰ *Károlyi - Szalay* 1882, XXV., *Vida* 1988. 230.

⁴²¹ „Sitkén, Haloltinál, Iváncsinál, Lóoson, Fölesen, Szentmiklóson is találnak körtvélyt.” In: *Vida* 1988. 205.

⁴²² *Károlyi - Szalay* 1882. XXV. illetve *Kumorovicz -M. I.* 1959. 70.

⁴²³ *Vida* 1988. 15.

⁴²⁴ *Vida* 1988. 229.

⁴²⁵ *Söptei* 1998. 11.

⁴²⁶ *Szeibert János*: Sárvár története a XVI. században (kézirat). Nádasdy Ferenc Múzeum Adattára Lsz.84.2. Szombathely, 1926. 122. In: *Beke* 2006. 33.

igen kedveltek, ma a szakirodalom a duráncit is és a tengeri barackot is ősi magyar fajtaként tartja számon.

Sajátos elkészítési módja lehetett az almának, amit böjti ételek között olvashatunk, az „Alma Rántva”, mely hasonlított a mai bundás almához.⁴²⁷ De csemege gyanánt fogyasztották a körtét borban. Külön említik a birsalmát is, melyből sajtot készítettek télire.⁴²⁸ Kicsiny gyermeknek pedig szokás volt meggyet főzni.⁴²⁹ Igazán nagy szerep böjti napokon jutott a gyümölcsöknek, mert a belőlük készített főtt ételeket ekkor külön fogásként szolgálhatták fel.

Szintén elterjedt és nagy mennyiségben fogyasztott étel volt a dinnye. Hazánkban eleinte a sárgadinnye terjedt el, majd a görögdinnye is, melyet őszi, téli dinnyének is hívtak.⁴³⁰ Nádasdyék mindegyik fajtát fogyasztották. A házaspár levelezésében azonban csak dinnyéről olvashatunk, nem tettek különbséget a fajták között. A gyümölcs legelső említése egy 1546-ban a feleség által írt levélben található: „Továbbá küldtem Kdnek vagy hat dinnyét, de Kd megbocsássa, többet nem küldök, mert rászoknék Kd, és itt az cellába feledne Kd engemet; ide várom Kdet az javára.”⁴³¹ Kőrös Gáspár tesz említést külön a görögdinnyéről és sárgadinnyéről, ajánlva a nádornak, hogy a hároméves kisfiának, (aki veszélyes kiütésektől szenvedett) ezek, illetve tökök és uborkák magvával főtt tejet adjanak.⁴³²

Valószínű, hogy télire is nagy mennyiségben elvermelhették, mert a feleség még januárban is küld férjének, aki így figyelmezteti: „De meghagyjad, hogy a dinnyét jól betakarják, hogy az hideg meg ne vegye, és meg ne törődjék.”⁴³³ Érthettek más gyümölcsök télire való eltevéséhez is, mert „Zsenyei kérkedett valami jó gyümölccsel” januárban urának, amiből küldött is Kanizsay Orsolya az férjének, aki nagyon meg volt vele elégedve.⁴³⁴ Igen szerethette a nádor e gyümölcsöket, mert szomorkodott, amikor egészsége érdekében elhagyta azok fogyasztását.⁴³⁵

⁴²⁷ *Belényesi* 1959. 143.

⁴²⁸ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1559. október 17. MOL E 185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 136.

⁴²⁹ *Vida* 1988. 175.

⁴³⁰ Egy alkalommal Csányi Ákos a dinnye fajtáját is feljegyzi: zöld (capa) dinnyének mondja. In: *Őze* 1. 1996. 40., 262.

⁴³¹ *Vida* 1988. 15.

⁴³² *Vida* 1988. 208.

⁴³³ *Vida* 1988. 219.

⁴³⁴ *Vida* 1988. 219., 221.

⁴³⁵ *Vida* 1988. 236.

A küldemények között szerepelt a gesztenye is, ahogyan az a Nádasdy Tamás köszönőleveléből kiderül, még a császári udvarba is jutott: „Az gesztenyét, kit Csáforditúl küldtél volt, tennapelőtt hozták megek, vígan és sok jámborral ettek, esznek is, az te egészségedért. Az király képenek, bátyádnak és Lossonczy uramnak ugyan béven küldtem benne.”⁴³⁶ Sokszor azonban csak annyi olvasható, hogy Kanizsai Orsolya különféle gyümölcsöket küldött.

Több említést is találunk a cseresznyéről. Csányi Ákos írja 1557-ben Csányból Nádasdy Tamásnak: „... , ím apát uram küldöt kegielmednek két chöbör cheresnét, kinek job érés kelet volna, de az kegielmed parancholatja nem enkedé, hofi várhasok. Ím én is küldtem kegielmednek három kosár cheresnét, kit Somogiból hozatam; kegielmed mek bochasa, hofi mek nem válokatám: késen hozák, hamarab voltáért küldém ilien módon. Nekem ú techik job ízú az it valónál és az apát uraménál – mind it, mind Somogiban, hol hozá fértem és találták, őrzetem embertül, madártul, ha jól mekérük, hofi kegielmednek külgiem.”⁴³⁷ Csányi igyekezete nem lehetett hiábavaló, igen szép termést sikerülhetett végül szereznie, mert a nádor érdemesnek tartotta, hogy még az udvarba is kérjen belőle, így figyelmeztetette feleségét: „Királyné asszonyt ne hagyd cseresnye nélkül, az úf. Leányasszonyit se feledd.”⁴³⁸ Más alkalommal még a fajtáját is meghatározza a feleségének, kéri, hogy se neki, se a királynénak ne a májusi, korai, apró szemű fajtából küldjön, hanem a „öreg szeműből”, ha jól megériük.⁴³⁹

Más gyümölcsökről is olvashatunk ritkábban, mint a kökényről, az egresről, a „citron”-ról és a „narancz”-ról.⁴⁴⁰ Sőt ananászról, fügéről is.⁴⁴¹ A kis Ferkó pedig a gránátalmát szerethette nagyon, mert apja azzal kedveskedett neki.⁴⁴² Megemlítik még a „mondolat” is.⁴⁴³

⁴³⁶ *Vida* 1988. 113., 29.

⁴³⁷ *Óze* 1. 1996. 312.

⁴³⁸ *Vida* 1988. 183.

⁴³⁹ *Vida* 1988. 200.

⁴⁴⁰ *Kumorovicz -M. Kállai* I. 1959. 339., 340. *Uő:* II. 94.

⁴⁴¹ *Beke* 2006. 33.

⁴⁴² *Vida* 1988. 215.

⁴⁴³ *Kumorovicz -M. Kállai* II. 1959. 94.

6.8. Fűszerek

A főzésnél nagy szerep jutott a fűszereknek, illetve „Fű zerzam”-oknak⁴⁴⁴. A szakirodalomban az is felmerült, hogy azért használtak olyan sok fajtát, oly nagy mennyiségben, mert a már romlásnak indult húsokat is megették, s ezek rossz ízét próbálták elfedni vele. Bár ez is biztosan előfordult, nem hiszem, hogy csupán erről volna szó, mivel a bizonyosan tudott friss húsokat is ugyanúgy megfűszerezték.

A legfontosabb fűszer a só volt. Jelentőségét nemcsak az ízfokozás adta, hanem az, hogy a tartósításnál hatalmas mennyiségeket használtak fel. A són, borson és sáfrányon kívül, használtak még „zekffü”-t, „gingber”-t,⁴⁴⁵ „Fahe”-t és „Zerechen dio viragh”-ot, tehát a ma is használt legfontosabb fűszereinkkel már akkor is főztek.⁴⁴⁶ A szerecsendióknak nemcsak virágját, hanem termését is felhasználták.⁴⁴⁷ A sáfrányt pedig nemcsak külön sáfrányoskertekben termesztették, hanem kisebb mennyiségben a fűszerkertekben is. Íze, színe miatt is kedvelték, de státuszszimbólum is volt, egyrészt, mivel a kinyert fűszerhez hatalmas mennyiségű virágot kellett betakarítani, s ez igen megdrágította, másrészt, mivel a hazai termés nem fedezte az igényeket, ezért külföldről is be kellett szerezni. Kedveltsége miatt, bár a fűszer végső formájának elnyerése igen bajos volt, mindenhol próbálkoztak termesztésével, még a jobbágyok is, s született több eredeti sáfrányfajunk, melyek ugyanolyan jó minőségűek voltak, mint a külföldiek.⁴⁴⁸ Még adónemként is szerepelt, a csejthei uradalomban a fálvak népe évenként meghatározott mennyiségű sáfrányt volt köteles urának beszoigáltatni (1563-ban például egy fontot).⁴⁴⁹

Nemcsak az ízesítés volt szempont a fűszerek felhasználásánál, hanem az egészségi állapotra gyakorolt hatásuk. Kőrös doktor így ír például Kanizsai Orsolya betegségénél: „...hogy hegyvidéki halat és pisztrángot fahéjjal és más szerekkal fűszerezze, azt is csinján. Rákot ne egyék és semmiféle más halat a hegyvidéken és a pisztrágon kívül, amit minden lé nélkül fahéjjal fűszerezve úgy főzve, mint sütve ehetik”.⁴⁵⁰ Az asszonynak tehát kerülnie kellett a zsiros ragadozó halakat és a túl fűszeres étkezést gyomorpanaszai és emésztési problémái miatt. Elterjedt volt még a gyógyhatású kapor is.

⁴⁴⁴ *Kumorovicz -M. Kállai II.* 1959. 50.

⁴⁴⁵ *Vida* 1988. 50, 54., 251.

⁴⁴⁶ *Kumorovicz -M. Kállai II.* 1959. 50.

⁴⁴⁷ *Vida* 1988. 251.

⁴⁴⁸ *Takáts* 1961. 195. A számadások között aragon sáfrányról olvashatunk. In: *Kumorovicz - M. Kállai II.* 1959. 243.

⁴⁴⁹ *Takáts* 1961. 196.

⁴⁵⁰ *Szmollény* 1910, 96. illetve *Vida* 1988. 50.

Ízesítéshez felhasználták még a petrezselymet, köményt, fenyőmagot.⁴⁵¹ A köreteket pedig retek és saláta (zsaladia) egészítette ki.⁴⁵² Ez utóbbit ecetesen is fogyasztották.⁴⁵³ Maga a saláta olasz eredetű, ahogyan maga az étel is az olasz reneszánsz konyha hagyatéka, amikor a levelekre sóval, cukorral, olajjal, citromlével vagy ecettel összekevert öntet került. Valójában a magyar nyelvben a saláta szót használták a kerti salátára, az endíviára, cikóriára, sőt néha a káposztára és uborkára is.⁴⁵⁴ Valószínű, hogy Kanizsai Orsolyának kerti salátát rendelt Gáspár doktor, amikor betegeskedett, ugyanis kímélő étékül szolgált ennek főzelékhez hasonló formája.⁴⁵⁵ Az ecetet, olajat és sót külön kitették a terített asztalra, mert pohárnokuk feljegyzéséből tudjuk, hogy rendelkeztek két egybejáró törpe ezüstpohárral, ecetnek és olajnak valókkal, melyből az egyiknek fedele sótartó volt.⁴⁵⁶

Az édesítéshez cukrot, vagyis nádcukrot alkalmaztak.⁴⁵⁷ Lehetett fehér, sárga vagy barna színű, de Nádasdyék főleg a sárga és fehér színűt kedvelték.⁴⁵⁸ Importált volta miatt ez is igen drága volt. Tömbben vették, majd mozsárban összetörték. A mézből két fajtát említenek, a nádmézet és az otthon méhkasokból nyertet.⁴⁵⁹ A mézet azonban nemcsak például a fánkhoz ették, hanem a gyógyszerekbe is belekeverték, hogy ellensúlyozzák vele a gyógyfűvek, például a füstike keserű ízét.⁴⁶⁰

Elterjedt lehetett a fűszerek külön elhelyezése, illetve elzárása, amit indokol egyrészt drágaságuk, másrészt az, hogy némelyik gyógyszerszámba ment, és azokat is külön tartották, harmadrészt pedig speciális tárolást igényeltek, hogy ne romoljanak meg, így találkozhatunk a levelezésben a fűszerkamra kifejezéssel is.⁴⁶¹

⁴⁵¹ Kumorovicz -M. Kállai I. 1959. 339., 344., 348.

⁴⁵² Kumorovicz -M. Kállai I. 1959. 349.

⁴⁵³ Vida 1988. 234.

⁴⁵⁴ Kumorovicz -M. Kállai I. 1959. 338., 349., 353.

⁴⁵⁵ Vida 1988. 234.

⁴⁵⁶ Benda 2004. 170.

⁴⁵⁷ Vida 1988. 214.

⁴⁵⁸ Fülöp (1983) 25.

⁴⁵⁹ Fekete vagy fehér nádmézet időről időre be kellett szerezniük. In: Kumorovicz - M. Kállai I. 1959. 258.

⁴⁶⁰ Vida 1988. 113.

⁴⁶¹ Vida 1988. 73.

6.9. Levesek és egyéb különlegességek

Itt is érvényes a 16-17. századra általánosan érvényes szabály, hogy a levestel sosem indították az étkezést. Az első fogás absztinens napokon legtöbbször káposztaétel, kása, főzelék, míg húsos napokon sült volt. A levesek térhódításáról a 17. század végétől beszélhetünk,⁴⁶² mégis van egy fogás, amelynek neve több helyen is szerepel, a „leves keveren”.⁴⁶³ S bár lehet, hogy nem fedi le a mai értelemben vett húsleves, valószínű, hogy már valami fajta „elődjéről” van szó.

Továbbá említést találhatunk még a priznyákról, a korpalevesről, melyet a tótok ételként tartottak számon.⁴⁶⁴ A korpaleves másik neve volt a keszőce, ezt a levest valójában az egész magyar nyelvterületen ismerték és fogyasztották, az erjesztett korpá savanyú levéből készült, kásával sűrítették, minden társadalmi réteg asztalán megtalálható volt, elsősorban böjti ételként. Nevét később a gyümölcsleves vette át, más nevén a cibere, amit elsősorban friss gyümölcsből főztek, de előfordult, hogy aszaltból is.⁴⁶⁵ Ezek savanyú levesek voltak, s eleinte ezt az ízt a beletett erjesztett korpalétól kapták, későbbi századok ezt elhagyták, és lengyel mintára tejfellel sűrítették, ami szintén savanykás ízt eredményezett.⁴⁶⁶

Különlegességnek számítottak még e korban az édességek egyes fajtái. Ilyen volt például a konfekt, melyet a hároméves kis Ferkónak küld az édesapja Bécsből.⁴⁶⁷ Pontosan nem tudjuk, hogy milyen édesség lehetett. 17. századi leltárakban szerepel confectnek való csésze, néha fedele is volt, mai szóval talán a bonbonhoz hasonlíthatjuk a bele való csemegét. A mai kor élvezeti cikkei a már említett kávé kivül, a csokoládé, a tea pedig a 17. század második felében terjedtek csak el.

⁴⁶² *Kisbán* 1997. 498.

⁴⁶³ *Radvánszky* 1. 1879-1896. 481.

⁴⁶⁴ *Vida* 1988. 73.

⁴⁶⁵ A keszőce három jelentéssel is bír, ebből az egyik: ecetes, savanyú leves, korpaleves. In: *Gombocz* 1905. 166.

⁴⁶⁶ A következő században a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv már a következő leveseket különbözteti meg: „boros leves”, ser-leves, víz-leves, borsóleves, lencseleves lengyel – cibere, korpá – cibere. In: *Király* 1981. 232., 345., 351., 359., 369., 372., 373.

⁴⁶⁷ *Vida* 1988. 207.

6.10. Italok

Ebben a fejezetben a vízről, borról, sörről és égetett szeszekről kell szólnunk.⁴⁶⁸ Kétség kívül a vízen túl legfontosabb italunk a bor volt.⁴⁶⁹ Forrásaink a szőlőt nem említik, hogy gyümölcsként fogyasztották volna, valószínű, hogy inkább csak a borászatban volt jelentősége.⁴⁷⁰ A mazsolát külföldről szerezték be.⁴⁷¹ Feltételezhető, hogy a szüret nagy munkát jelentett, mert az egyébként nagy alázattal és sokszor viccelődő hangnemet használó Kanizsai Orsolya így ír férjének: „de immár csak júne Kd ez szüretre haza; mert tudja Kd, hogy Kd vette fel gondját, azért Kd hazajűjön, mert én semmi gondját nem akarom viselni.”⁴⁷² Ő maga nem annyira szerette a bort (bár készítettek neki külön recept alapján fűszereset), de férje, sőt gyermeke is itta.⁴⁷³ Utóbbinak tudjuk, hogy már hároméves korában is adtak belőle, ami a kor higiénés viszonyai illetve rossz ivóvíz viszonyai között természetes lehetett.⁴⁷⁴

A borivás nem számított luxusnak. A legáltalánosabban fogyasztott ital volt, minősége azonban nagyon változó. Magyarországon széles társadalmi réteg fogyasztotta, természetesen nagyobb mennyiségű és jobb minőségű bort csak akkor, ha jó volt az évi termés. Nem mindig itták tisztán a bort, gyakran vizezték az előkelők is.⁴⁷⁵ A bor vizezése, pontosabban a vízbe bor töltése, valójában a rossz minőségű vizek fertőtlenítésére is szolgált. Hazánkban azonban nem érvényesült az a szokás, hogy más alkoholos italok visszاسzorították volna a borfogyasztás előkelő pozícióját. Sőt a török kor egyik folyamánya volt, hogy elterjedt a vörösbor fogyasztása, s az ezt a célt szolgáló tőkék ültetése. Őze Sándor találta meg Csányi Ákos Nádasdy Tamás számára írt egyik levelében a vörösbor termő kadarka telepítéséről fennmaradt első magyarországi adatot.⁴⁷⁶ A Nádasdy-birtokok területén már hosszú hagyományokra tekintett vissza a szőlő és bortermelés, de a középkorban többnyire a jó minőségű bor a fehérbor volt. A vörösbor ritka lehetett ekkor, de a telepítések jól

⁴⁶⁸ Oláh Miklós korabeli, külföldieknek készített leírásában így foglalja össze Magyarország italaikat: A bor Magyarországnak minden vidékén terem. „Nemes, erős, tüzes, édes, könnyű, középszerű stb. borok mindenféle válfajban előfordulnak, de több a fehér, mint a vörös bor. A sört a nagy borbőség miatt az országnak csak csekély része ismeri. A Kúnságnak az odahozott boron kívül, a kúnok kölesből és vízből készült boza nevű italt is isznak.” In: *Oláh* 1891. 550.

⁴⁶⁹ Kanizsai Orsolya is folyamatosan küldött férjének, majd fiának egyaránt. Például: Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1554. október 1. Sárvár, MOL E 185. Mf. 6900. B 1531. 70. cím 85.

⁴⁷⁰ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1550. június 13. Geresd MOL E 185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 39.

⁴⁷¹ *Kumorovicz -M. Kállai* II. 1959. 256.

⁴⁷² *Vida* 1988. 28.

⁴⁷³ *Őze* (1997) 145.

⁴⁷⁴ *Vida* 1988. 208.

⁴⁷⁵ *Vida* 1988. 234.

⁴⁷⁶ *Őze* (1997) 143.

sikerülhettek, mert Sennyey Ferenc jó minőségű fehér és vörös borokat küld urának.⁴⁷⁷ A borok között nemcsak a szerint tettek különbséget, hogy fehér vagy vörös volt-e, új vagy óbor, hanem minőségük szerint is, egyes hegyek termését külön tartották számon, és a tárolásuk is eltért. A környék legjobb borának a gelsei hegy szőlőjét tartották.⁴⁷⁸ Sennyey Ferenc egyébiránt jól érthetett a borokhoz, mert Kanizsai Orsolya szülése után közvetlenül ő válogatott bort asszonyának, miközben az ételére Sárkány Antal és felesége viselt gondot.⁴⁷⁹

Péchy Márton 1560-ban Nádasdy Tamásnak írta, hogy két borfajtát is küld neki: „ramfolt” és „pinelt” szerepel levelében. A ramfol (ranfel) borfajta a vinum rabiole-nak, a pinel pedig olasz délvidéki édes vörösbornak felel meg.⁴⁸⁰ Szokás lehetett az is, hogyha valakinek különlegesen jó bora volt, akkor ajándékba küldött, egy alkalommal a nádor Zichy Margitnak külön megdicsérte küldött borát.⁴⁸¹

Azonban ültettek kevésbé jó fajtát, ami azonban bő termést hozott, hiszen a borárusításból, illetve kereskedelemből igen nagy bevételük volt. Valószínű ez lehetett az oka, hogy Aykay Mihály (akinek inkább a ménesekről való tájékoztatás lehetett a dolga) örömmel tájékoztatja urát 1554 októberében, hogy szerencsésen betakarították a szőlőt Keresztúron.⁴⁸²

Ittak még sört is, Gáspár doktor írja Kanizsai Orsolyáról, hogy „a mézsört a nagyságos úrnő ugyanis rettenthetetlenül kiitta március 5-én, alvás előtt, miután előbb jól vacsorázott.”⁴⁸³ Ismerték még továbbá a bozát, a kölesből készült sört is, melyet a kunok italaként tartottak számon, azt azonban nem tudjuk, hogy milyen mennyiségben fogyasztották.⁴⁸⁴ Mindazonáltal Kanizsai Orsolya ezt írta férjének közvetlenül nádorrá választása után: „Tovább az négy tisztnek egyik[e] elég énnekem, és az kún bíróságot kívánom, mert tudja Kd, hogy én nem iszom a bort; az doktor azt mondja, hogy nem jó a nádrispánné asszonynak vizet innya; azért mégis jű valami bóza az bíróságon, mégse halok szomjjal meg.”⁴⁸⁵

⁴⁷⁷ *Óze* (1997) 143.

⁴⁷⁸ *Óze* (1997) 145.

⁴⁷⁹ Sennyey Ferenc Nádasdy Tamáshoz Sárvár 1555. október 7. MOL E185 Mf. 6913. 109. cím 43.

⁴⁸⁰ *Fülöp* (1983) 23.

⁴⁸¹ Nádasdy Tamás levele Wichy Mihályné Zichy Margithoz 1559. október 4. Bécs MOL Mf. 6899. B1530 68. cím 2.

⁴⁸² Aykay Mihály Nádasdy Tamásnak 1554. október 27. Léka MOL E185. Mf. 6876. 3. cím 18.

⁴⁸³ *Vida* 1988. 56.

⁴⁸⁴ *Vida* 1988. 73. A bozát „savanyúsör”-nek is hívták. In: *Ballai Károly (Szerk.): A magyar vendéglátóipar története. 1. A honfoglalás századától az 1848/49. szabadságharcig.* Budapest, 1943. 66.

⁴⁸⁵ *Vida* 1988. 81.

Nemcsak a nádorné oltotta szomját sörrel. A számadásokban találkozhatunk vele többször is, hogy hozattak sört az ifjaknak, és inventáriumokban is találkozhatunk söröskorsókkal.⁴⁸⁶

Természetesen Kanizsai Orsolya nem volt részeges, és a vizet sem vetette meg, nem is akármilyet ivott. Nagy gonddal keresték meg neki a legmegfelelőbb forrásvizet, mint az Kőrös Gáspár leveléből kiderül. „Itala a „Császár kútjából” való. „Az én forrásomon kívül ugyanis semmilyen más forrásvíz sem édesebb, egészségesebb és kellemesebb ivásra. Mindamellet alulmarad az általam kimunkált kis forrással szemben, amely ugyan szűk, de kellemes és epikuroszai életmódnak nagyon megfelelő helyen fekszik. Hiszen szemmel láthatólag hajdani szerzetesek nem csekély nyomaként még egymáshoz illesztett kövek járulnak hozzá e forrás választékos szépségéhez.”⁴⁸⁷ A vízivásról érdekes adaléknak tekinthetjük Szentgyörgyi Gábornak Sárkány Antalhoz írt levelét, melyből kiderül, hogy a gyengélkedő Szentgyörgyinek Propertius doktor azt javasolta, hogy bort egyáltalán ne, csak forralt vizet igyon (melytől az igen szenvedett, s már csak a „gyomra végett” is áhította, hogy ez megváltozzon).⁴⁸⁸ Tehát, ha nem volt lehetőségük friss forrásvizet inni, akkor a víz fertőtlenítésére a bor hozzáadásán kívül a forralást is alkalmazták.

Gyümölcsborról és az eleinte gyógyszerként használt pálinkáról a levelekben nincs adatunk. Azonban a Nádasdyak várában már volt „borégetésre” használt csöves rézüst, tehát nem lehetett számukra ismeretetlen a pálinka, illetve a borpárlat.⁴⁸⁹ Az 1650 októberében készült számadásban azon személyek felsorolásánál, akik húst kaptak, ezt olvashatjuk: „Pinternek Égetborosnak attam lib.5.”, tehát még később is igen megbecsülték a pálinkakészítéshez értő személyeket, a mesteremberek közé sorolták őket.⁴⁹⁰

⁴⁸⁶ Beke 2006., 35. illetve Kumorovicz -M. Kállai I-II. 1959.

⁴⁸⁷ Vida 1988. 82-83.

⁴⁸⁸ Szalay 1861. 331.

⁴⁸⁹ Tóth 2000. 163.

⁴⁹⁰ Belényesi, 1958 143. Néha a ló fájós lábára vettek égett bort. In: Kumorovicz -M. Kállai II. 1959. 102., 103., 108.

7. EGÉSZSÉGÜGY

Ha egészségről és a Nádasdyakról van szó, akkor egy olyan hármusról, majd négyesről kell beszélünk, mely elválaszthatatlan egymástól. Ez a hármas a nádor, a felesége és az orvosuk, Kőrös Gáspár. A negyedik pedig a gyermekük lesz, Nádasdy Ferenc. Természetesen szó esik majd egyéb gyógyítókról is, de ezek a személyek talán a legfontosabbak, róluk kell a legtöbb szót ejteni.

Ahhoz azonban, hogy értsük egészségük és betegségük kérdéskörébe tartozó eseményeket és e téren egymással való kapcsolatukat, pár gondolat erejéig figyelmet kell szentelnünk a kor higiéniai és egészségügyi állapotának.

7.1. Általános egészségügyi viszonyok

A mohácsi vész után ugyan nem egy csapásra, de fokozatosan romlanak az egészségügyi viszonyok Magyarországon. Ha belegondolunk, ez érthető is. A háború mindig a higiéniai állapotok hanyatlását vonja maga után. A katonai táborokban alacsony fokú volt a tisztasági rendtartás, a zsoldos katonák betegségeket terjesztettek, sokszor nagyobb pusztítást végeztek az emberéletben és a javakban a töröknél, pedig a hódítók sem kímélték a lakosságot, és az ő nyomukban a keleti járványok jártak. A gyenge táplálkozás folytán legyengült emberi szervezet könnyű prédája volt a járványoknak. Két példát is találhatunk ezekre a levelezésben, az egyik Csányi Ákostól származik, a másik Kőrös Gáspártól. Csányi a „rakadó betegségtől” félti harcoló urát, s szigorúan inti, a szokásos udvariaskodást félretéve, ahogyan ő fogalmaz „parasztul”: „Nacháknod egiebekel orvoslása nem ilik és nem méltó nacháknodnak olian betegeken tapogatni.”⁴⁹¹ Vagyis hadi állapotok közepette is különüljön el a katonáitól, mert azok fertőző betegségei rá nézve halálos veszélyt jelentenek. A másik levélben Kőrös Gáspár Kanizsai Orsolyával való utazása során írta le Nádasdynak, hogy milyen állapotokat találtak a Fertő-tó környékén. „Mert három napja elkezdttük áthajózni a Fertőt, ezt az átkozott mocsarat, sőt, alvilági Cocytust, nagy viharok, bőséges esők, a fálvakban olyan lakások vannak, amelyeknek szaga a birkáét felülmúlja. A nagyságos úrnő kénytelen volt éjjel a kocsiban virrasztani, mi magunk a kocsiban az egereket vigyáztuk,

⁴⁹¹ Őze 1996. 213.

nehogy megrágnák a lovak farkát. Az utak tele vannak a legbűzösebb sárral.”⁴⁹² A végvárakhoz, végházakhoz és erődökhöz sok fára volt szükség, a menekülő és háború sújtotta lakosság nem gondozta a folyóit és annak mellékágait, így egyre nagyobb területet vettek birtokba a mocsarak és lápok, amik kiváló táptalajt nyújtottak a fertőző betegségek kórokozóinak, a rossz ivóvízről nem is beszélve. Úgy tűnik a várak köré kialakított vizesárkok elvezetés és friss víz utánpótlás nélkül majdnem mocsarakhoz hasonló állapotokat jelenthettek. Bár Kanizsai Orsolya a sárvári várat érezte otthonának, gyakran tartózkodott Lékán, amit a férje és Gáspár doktor is javasolt, lévén, hogy egészségesebb a levegője.⁴⁹³ A sárvári vár vizesárka ugyanis posványhoz lett hasonló, s ezáltal a legyek áradata lepte el a várat és népét. A nádornak így nem mással kellett foglalkoznia, minthogy légyfogó üveget küldjön feleségének, hozzá használati utasítást.⁴⁹⁴ Az sem sokat használt, ha a vizet leeresztették a vizesárokból, egyetlen megoldás a költözés maradt, Kapuba, Keresztúrra, Lékára vagy Szentmiklósrá.⁴⁹⁵ Orsolya nemigen szerette a lékai házat, egy helyütt azt állította, hogy túl szeles, főleg a hideg beálltával, bár azt még novemberben sem kezdte fűteni, ahogyan az férjéhez írt egyik levelében említi.⁴⁹⁶

A háború másik velejárója volt, hogy a katonai táborokban mindennapos vendégek lettek a tetvek és más élősködők. A szennyet, ürüléket és hullákat belepték a legyek, s ezek az állatok tovább terjesztették a ragályokat.⁴⁹⁷ Ilyen volt például a morbus hungaricus, a magyar betegség, mai néven kiütéses tífusz, amelynek vírusához hasonló kórokozóját a ruhatetű és az emberi tetű vitte át. A katonák között megállíthatatlanul terjedt a szifilisz, más néven vérhaj vagy morbus gallicus, amit átvittek a civil lakosságra.

A 16. században is, mint az előzőben is, félelmetes betegség maradt, de elkülönítéssel kézbe tartható volt, a lepra. Továbbá nagy arányban fertőzte meg a lakosságot a himlő, amely ellen szintén nem tudtak védekezni, s még a következő században is szedte áldozatait, halálzási aránya azonban elmaradt a például a pestisétől. Mindennapos betegség volt a kanyaró, a torokbaj, a szamárköhögés, a skorbut és az influenzák.

Járványok pusztításával teli korban fontos volt a levelezésekben megemlíteni azt is, hogy a levelezőtársak környezete milyen egészségi állapotnak örvend, s bár mindez az udvariassági formulák sajátja is volt, gyakorlati jelentőségét is felfedezhetjük.⁴⁹⁸

⁴⁹² *Vida* 1988. 62.

⁴⁹³ *Vida* 1988. 200.

⁴⁹⁴ *Vida* 1988. 209.

⁴⁹⁵ *Vida* 1988. 225., 235.

⁴⁹⁶ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1552. november 8. Léka, MOL E 185. 1531. 70.cím 75.

⁴⁹⁷ *Rác* 1. 2008. 175.

⁴⁹⁸ Pl. Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1551. augusztus 13-án írt levele. In: *Vida* 1988. 28.

A kor réme és félelmetes betegsége azonban a pestis volt; a 16. században négy hullámban söpört végig az országon 1545-ben, 1554-ben, az 1561-62-es és az 1575-76-os esztendőkből.⁴⁹⁹ Kanizsai Orsolya Szalay Jánosnak írt levelében azonban már 1542-ben is említi a halálozás gyors terjedését: „De én egyebet semmit nem hallhaték, ezt Kegyelmed előbb is hallotta, hogy Zalában igen halnak meg. Meg nem állott az halál sem Kanizsa tartományban, sem Zalavár tartományban, és mind ott környül igen halnak.”⁵⁰⁰ Több változatát különítették el e betegségnek:

- a mirigypestist, azaz bubópestist (bolhaszúrással terjed)
- a szeptikémiás pestist
- pneumonica tüdőpestis (emberről emberre terjed cseppfertőzéssel)

Magyar nevei: mirigyvész, dögvész, döghalál. Legtöbbször előforduló formái: a bubó- és tüdőpestis. A bubópestis esetében a baktérium a szervezet antigénreprezentáló sejtjeiben szaporodik, így téve tönkre az immunrendszert, a vérárammal terjed el a szervezetben. Tünetei a testen jelentkező, hiányos oxigénellátással magyarázható sötét foltok, innen a fekete halál kifejezés. Illetve a bubók, kemény csomók (nyirokmirigy duzzanatok), melyek, ha felfakadtak, akár meg is menekülhetett a beteg. Gyakori volt még az orrvérzés, bizonytalan járás, halandzsá beszéd. Mivel a beteg megszállottsághoz hasonló tüneteket mutatott, még nagyobb lett a babonás félelem. Halálozási aránya: 50-80% volt. A leggyakoribb terjesztői a vándorpatkányok voltak, illetve a rajta élősködő patkánybolhafajok, de a bolha ürülékének elfogyasztásával is fertőzött.

A tüdőpestis csepp- vagy porfertőzéssel a tüdőt támadta meg. Itt is jelentkezhetnek sötét foltok. Halálozási aránya 100%-os, 1-3 nap alatt végzett áldozatával. Még megmagyarázhatatlanabb volta miatt nagyobb félelmet keltett az emberekben, mint az előző.

A szeptikémiás pestis egyfajta vérmérgezés. Pár óra alatt elterjedt a szervezetben. Még a jellemző tünetek kialakulása előtt végzett áldozatával.

Így érthető, hogy a kor egészségügyi viszonyai között, ha valamelyik felütötte a fejét, akkor hatalmas pusztítást volt képes véghezvinni a lakosságon. Sem kórokozóját, sem gyógymódját nem ismerték. Kórképeket azonban felállítottak. Megjelenését összekapcsolták földrengéssel, időjárási viszonyokkal. A 16. század volt az a fordulópont, amikor egyes tanult emberek már nem csak babonás alapon álltak hozzá a jelenséghez, vagy nem csupán Isten

⁴⁹⁹ *Héjja* 389.

⁵⁰⁰ *Vida* 1988. 10-11.

büntetésének tartották, hanem betegségként tekintettek rá. Szerintük a kórokozója specifikus fertőző csíra, s ez a levegőn keresztül, elfogyasztott élelmen át vagy közvetlen érintkezés révén terjed emberről emberre. Bármily egyszerűnek hangzik ez a gondolat, valójában a század egyik legnagyobb orvosi vívmánya, amit nem is volt könnyű általánosan elfogadottá tenni, Magyarországon nem is sikerült.⁵⁰¹

Nálunk a betegségeket többnyire továbbra is Isten büntetésének tekintették, így a pestis ellen is imádságot és böjtöt javasoltak. Bevett szokása volt a fertőtlenítésnek a füstölés, pestises helyről érkező levelet is megfüstöltek általában mirhával, borókával, kámforral vagy fenyőággal. Maga a nádor is ezt javasolta feleségének. Aggodalma indokolt is volt, hiszen gyakori utazásai közben, politikusi és katonai ténykedése folytán, többször is megfordult olyan helyen, ahol pestis dúlt. Azonban nemcsak attól kellett félni, hogy Nádasdy kapja el a ragályt, közvetlen veszélybe kerültek az otthoniak is. 1552 októberében így ír Kanizsai Orsolya férjének: „Istennek kegyelmességéből még mindnyájan itt az várb békével vagyunk, az városba és az falukon esmég ugyan alkalmasan halnak, de azt értem, hogy ugyan igen halnak Sárváratt, az én házam népe között is egyen költ, az Kegyes öccsén, azt hiszem, hogyha az Úristen rajtok nem könyörül, eddig többön is vagyon. Asszonyom Maylad uramné ez jövő vasárnap két heti, hogy az kereslagi majorba vagyon, és ma küldött vala be valami orvosságért, az egyik inasa, az Jancsinak megdagadt az keze, de nem tudjok, ha azféle, ha az leszen is, megírom, ha nem is, kit tegyen az Úristen, hogy ne legyen az.”⁵⁰²

Nádasdy Tamás válaszából is kitűnik, hogy amikor már közvetlen közelben van a vész, csak megadással és istenfélelemmel tudtak viszonyulni: „Úristen adjad, hogy az vajdáné asszonyom inasán ne költ legyen, adja Isten, hogy Sárváratt se menjen tovább házad népe között, de úgy legyen, mint ű szent fölsége akarja.”⁵⁰³ Ugyanakkor felüthette a fejét a pestis Lékán is, mert Csány Ákos aggódva írja Nádasdynak, hogy ha igaz a hír, hogy Lékára költöztek Orsolyával, akkor „siessenek onnan kiszaladni”, mert még a betegség elcsitultával is veszélyes a hely. Több halálesetet is említ példaként.⁵⁰⁴

Kőrös Gáspárnak pedig pestisjárvány idején a nádorhoz a kanizsai táborba írt levelében ezt olvashatjuk:

⁵⁰¹ A betegség és a hozzá fűződő jelenségek plasztikus leírását adja: *Defoe Daniel: A londoni pestis. 1967.* (Európa Zsebkönyvek)

⁵⁰² Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1552. október 27. Léka MOL E 185. Mf. 6900. B 1531. 70.cím 70.

⁵⁰³ *Vida* 1988. 37.

⁵⁰⁴ *Őze* 1996. 95.

„Itt-ott felüti a fejét a pestis. Ha a sárvári várat lezáratná te nagyságod a nádor, akkor mi idebent megmenekszünk, de a kintrekedt szegénység áldozatul esne. Ezért azt gondolom, hogy jobb volna öröket állítani és Sopronból, Csornáról, Pápáról, ahol dúl a veszedelem, ne engedjünk át se állatot, se embert a gránicon. Ismerem te nagyságod a palatinus uram észjárását, biztosan tudom, hogy ezt cselekszi, mert jó a szíve. Ha a kapukat leeresztjük, akkor a jobbágyok és a szolgaság elveszíti minden bizodalmát te nagyságodban.”⁵⁰⁵

Itt is láthatjuk a legelterjedtebb, s talán leghatásosabb védekezési módot, az elkülönítést. A városokat, településeket körbeölelő vesztegzárakon való átszökés nem volt lehetetlen, de előfordult, hogy mégis megmenekítette a bentlakókat. Magyarországon eredményes vesztegzárát először Saltzmann János, Nagyszében orvosa alkalmazott 1510-ben. Ha egy családban meghalt a pestises, házát keresztrel megjelölték. Azonban a betegség olyan gyors lefolyású volt, hogy általában az egészségügyi rendszabályok is hatástalanok maradtak. Mindazonáltal a fent idézett levélből láthatjuk, hogy Kőrös ellenállt a babonáknak, és helyettük ő is az elkülönítést választotta. Soraiból megmutatkozik emberséges gondolkodásmódja és az, hogy nemcsak a gazdagok sorsát viselte a szívéen, ami talán abból is adódik, hogy ő maga is fiatal korában ínséges időszakokat is átélt. Ez a mentalitás többször előtűnik élete folyamán.

Miután Kőrös a Nádasdy-udvarból elköltözött, többször is hallhatunk a pestistől való félelemről. Egy 1557-ben Nádasdy által írt levélből kiderül, hogy kész forgatókönyve volt a családnak azon esetre, ha a környéken pestis hírért hallják. „Az leokai szertartást az pestiskoron” nemcsak abban az esetben volt jó, ha pont Lékán tartózkodtak.⁵⁰⁶ Lényege, hogy az egész háznépből senki nem mehetett ki a házból, még a kertbe se, kirándulni se mehettek a környékre, a szomszédok nem jöhettek látogatóba, mert a vendégeskedésnek, ha egyszer elkezdődik se vége, se hossza, amíg valaki meg nem kapja a ragályt – vélekedik a nádor igen szigorúan. Ez azonban jóval enyhébb, mint amit Poppel Éva tanácsolt fiának, nevezetesen fejvesztés terhe alatt senki nem mehetett pestises helyre és nem is jöhetett onnan, portékát sem cserélhetett.⁵⁰⁷ Szigorúan megtiltotta a nádor azt is, hogy amikor felesége 1560-ban Bécsbe elutazott hozzá az ötéves Ferencet is magával hozza, mert mint említi, Julius doktor szerint a kicsiny gyermekben hamarabb fog a pestis.⁵⁰⁸

⁵⁰⁵ Bencze (1963) 1904.

⁵⁰⁶ Vida 1988. 182-183.

⁵⁰⁷ Kincses 1993. 145.

⁵⁰⁸ Vida 1988 . 267.

A pestis elleni próbálkozások között a babona is hódított, így a titokzatos bezoárkő (kérődzők belében képződő kemény golyóbis), a méregdrága egyszarvpor (a mesebeli unikornist rendszerint a narvál vagy más állat agyara helyettesítette), a nemesfémek, a drágakövek, az amulettek. Azonban a fent említett próbálkozások hatástalanok maradtak. Ellenszere a pestisnek nem volt, az érvágások csak még jobban legyengítették a páciens.

Az egészségügyi viszonyokkal kapcsolatos fenti megállapítások rémisztőnek és lehangolóknak tűnhetnek, mindezek ellenére azt mondhatjuk, hogy a magyarok tisztaságszeretét minden külföldi szerző megemlíti.⁵⁰⁹ A higiéniai viszonyok a főurak udvaraiban és városokban voltak a legjobbak, de még a középrendűek házaiban is megtalálható volt a mosdómedence, korsó, törülköző.⁵¹⁰ Nem egy mosdókorsót, mosdót és medencét feltételezhetünk a Nádasdy-udvarban is, és tudjuk, hogy szappant beszereztek.⁵¹¹ A levelezésekből úgy tűnik, hogy Kanizsai Orsolya szeretett fürdeni – mind otthon, mind gyógyvizekben-, vagy legalábbis hasznosnak tartotta, mert környezete esetleges ellenzése dacára is élt vele. Nádasdy Márton egyenesen azt állította Nádasdynak, hogy úrnője kifejezetten ettől lett beteg. „...asszonyom szerdán igen megnehezedett vala, mert megfürdött vala. Lássá kegyelmed, ha beteg embernek fürödni kellene, soha ne hagyja megírnom Kegyelmednek.”⁵¹²

⁵⁰⁹ A testi tisztaságra nagy figyelmet fordítottak, majd minden háznál és hozományban több mosdó medencét és korsót találunk. Az asztal körüli kézmosáshoz is mosdómedencéket és korsókat használtak, nagy vendégségeket tartó családoknál, akár 20 darab mosdó sem számított soknak. In: Radvánszky I. 1896. 63., 336.

⁵¹⁰ *Héjja* 389. Mosdó említése: Ismeretlen (Az írás nagyon hasonlít Csányi Ákoséra) Kanizsai Orsolyának 1567. július 6. Bécs MOL E 185. 6926. 149. cím 153.

⁵¹¹ *Beke* 2006. 22. és *Kumorovicz - M. Kállai* II. 1959. 80., 95.

⁵¹² *Vida* 1988. 7.

7.2. Gyógyítók

7.2.1. Orvosok

Magyarországon Mária Terézia koráig nem volt egyetemi szintű orvoscépzés. A nagyszombati egyetem orvoskara 1769-ben szervezódött, s 1770-ben indult meg a képzés.⁵¹³ Az egyetemi képzetségű orvos így ritka kincsnak számított. Mivel a kor egyetemein a diákok nemzetiségek szerint alkottak csoportokat (burza, konviktus), követni lehet származásuk szerint őket, bár a gyakori egyetemváltások következtében nem mindig derül ki, hogy tényleg eljutottak-e tanulmányaik végét jelentő doktorságig. Működésük sem bizonyíték erre, mert a baccalaureatus és a doctor fokozat között elhelyezkedő licentiátus is elegendő volt már az orvosi gyakorlat megkezdésének jogához.⁵¹⁴ Előfordult, hogy a tanulók elszegődtek valamelyik orvos mellé tanítványnak, vele praktizáltak, esetleg még a gyógyszerészetet is elsajátították.⁵¹⁵

Így a konviktusi feljegyzésekből tudunk róla, hogy adott a kor magyar származású, külföldön tanult orvosokat, hogy csak a legjelentősebbet és leghíresebbeket említsük: Zsámboky János, a reneszánsz humanista tudós megtestesítője, aki történeti eseményeket is megörökített. Jordán Tamás, aki tábori orvosként írt a morbus hungaricusról, de balneológusként is kutatott. Jeszenszky János, akinek elvitathatatlan érdeme, hogy nyilvános boncolásokat végzett, s így nagyot lépett előre a bonctan és a sebészet terén.⁵¹⁶ Számunkra mégis fontosabb Kőrösi Fraxinus Gáspár, a Nádasdy család legfőbb orvosa, aki a páduai egyetemen tanult. Professzorának nevezi Francantianus Antonio paduai orvost, s baráti kapcsolatot ápolt Andreas Mattiollival, akinek botanikai munkája hivatkozási alapként volt használatos a korban. Érdekli a gyógyszerészet is, ami nemcsak széles érdeklődésének köszönhető, hanem annak, hogy állítása szerint a Magyarországra irányuló gyógyszerbehozatal részint Itáliából, részint Levantéből érkezik.⁵¹⁷ Később részletesen is szólnunk róla.

Voltak idegen nemzetbéli külföldi egyetemeket megjárt, de Magyarországon tevékenykedő orvosok is. Legtöbben Itáliából érkeztek hozzánk. Hieronymus ab Augustis, aki

⁵¹³ Tóth 2000. 170.

⁵¹⁴ Mayer. 1927. 140.

⁵¹⁵ Héjja 394.

⁵¹⁶ Janits 1990. 12-14.

⁵¹⁷ Schultheisz 1997. 171.

Lindenius szerint leszármazottja Quirius de Augustis híres orvosnak, tehát orvosdinasztiáról van szó, kezeli Kanizsai Orsolyát és Nádasdy Ferencet is.⁵¹⁸ Szintén Itáliából érkezett, bár egy ideig a bécsi orvosi karon is előadásokat tartott Quadrio Jeromos sebész, illetve Antonio Mannius (=Manio), aki nehéz, de jól sikerült műtéttel gyógyította meg a nádor heresérvét.⁵¹⁹ Antonio Manio ez a bécsi olasz orvos, pedig bizalmasan komájának nevezte a nádort.⁵²⁰ Nem szabad elfeledkeznünk Julius Alexandriusról sem, aki többször járt Magyarországon a nádor gyógykezelése céljából, és akinek Jordán Tamás a vérbajról írt könyvét ajánlotta.⁵²¹ 1542-ben pedig Delphio Cézár olasz orvos kezelte Sárváron Nádasdy Tamást.⁵²²

Nincs rá bizonyítékunk, de mivel a nádor felett egy időben több orvos is tartott konzíliumot, nehezen elképzelhető, hogy ennek ne lett volna tagja a legmagasabb magyar vezető körökkel baráti kapcsolatba került és igen keresett orvos Pestalozzi Miklós és I. Ferdinánd kegyeltje, Hieronymus Adornus is.⁵²³ Talán a jövőben előkerülnek még ezekre utaló levéltári források. Az azonban bizonyos, hogy az orvosi konzílium többször is tartott megbeszélést a nádor felett, noha az nem mindig volt jelen.

1554-ben hét előkelő orvos két napig tárgyalta Nádasdy betegségét, miközben nem is látták. „Pár évvel később azonban, mikor Nádasdy a fistulája gyógyítása végett maga is Bécsbe ment, bőven pótolták ezt a mulasztást, mert akkor meg egyszerre 14 doktor és négy „sebgógyító” gyűlt össze a „comes magnus” betegágya mellett, biztatva őt, hogy csak igya szorgalmasan a „francusok vizét” ami szintén sarsaparilla- vagy guajacfőzet lehetett. „Mintegy hóhérok, úgy voltanak körülöm”, írja a súlyos betegségében is kedélyes nádor feleségének.”⁵²⁴ Nemcsak Nádasdy volt ilyen kivételes helyzetben a Habsburgok szívesen „adták kölcsön” orvosait, egyetemi tanáraikat más előkelőknek.

A főurak és családjaik megtehették, hogy külföldön gyógykezeltessék magukat, de Magyarországon is működtek orvosok, noha kevesebb volt, mint kívánatos lett volna. Az orvosképzés igen költséges volt, általában több egyetemet, akár több országot is megjárta valaki, mire befejezte orvosi stúdiumát, bár ha ez sikerült, akkor szinte biztos volt a társadalmi előrelépés és a befektetett anyagi áldozat is többszörösen megtérült.

A városok közül is többen tartottak fizetett orvost (physicust, akinek egyébként feladata volt évente átnézni a gyógyszertárat is), a fizetések eltértek, de javadalmazástól

⁵¹⁸ *Schultheisz* 1997. 171.

⁵¹⁹ *Schultheisz* 1997. 172.

⁵²⁰ *Magyary* 1929. 60.

⁵²¹ *Schultheisz* 1997. 172.

⁵²² *Héjja* 396.

⁵²³ *Magyary* 1929. 71.

⁵²⁴ *Magyary* 1929. 75

függetlenül a szegény betegek kezelése kötelességük közé tartozott. (Néha több város tartott egy orvost, ld. bányavárosok.)⁵²⁵ Voltak ugyan a városoknak kórházaik is, de ezek inkább az öregek és gyámoltalanok gondozásával foglalkoztak, mintsem a betegek gyógyításával.⁵²⁶ Voltak, akik birtokadományt kaptak, gondoljunk csak Giorgio Blandratára, vagy nemességet adományoztak nekik, így lett például Jordán Tamás előneve „kolozsvári”. De a főurak egy-egy kezeléssorozatért is busásan fizettek orvosaiknak. Sőt még kölcsön is kérték egymástól a jó hírű gyógyítókat. Gáspár doktor néha egy aranykupát, néha „csak” tyúkot, ludat kapott a szokásoson túl, s mikor Sárvárra ment, saját inas is járt neki.⁵²⁷

Az orvosok feladata volt a beteg vizsgálata, gyógyítása általában orvossággal, a betegség lefolyásának megjósolása, de mindez csak optimális esetben. Valójában az esetek nagy részében az orvos nem is látta betegét, csak megírták neki annak állapotát, tüneteit, panaszait, és arra levélben válaszolt, sok esetben gondosan részletezte a kezelés módját, esetleg elküldte a megfelelőnek tartott gyógyszert. Ezt a bevett szokást Gáspár doktornál is megfigyelhetjük, s habár mai orvoscént elképzelhetetlen látatlanba gyógyítás, valójában ennek köszönhetjük azt, hogy képet kaphatunk a korabeli orvoslásról.

Kevésbé volt jó hírük a katonai táborokban ténykedő ún. medicastereknek, akik ugyan orvosnak tekintették magukat, de ténykedésük alapján többen haltak meg kezük között, mint gyógyultak. Náluk rosszabb híre talán csak a tábori sebészeknek, chirurgusoknak volt.⁵²⁸ (Kivétel persze akadt, gondoljunk csak a harcéri tapasztalatai alapján naggyá vált Ambroise Paréra, a sebészet úttörőjére.⁵²⁹) Nem csoda hát, hogy a főurak környezetében inkább orvosokat találunk.

7.2.2.Orvosi filozófiák és képzések

A pneuma tan, talán a legősibb felfogás. Gondoljunk csak a „kilehelte a lelkét” kifejezésünkre. Ez az elképzelés a középkorban virágzott fel újra, s még a kora újkorban is

⁵²⁵ Héjja 393.

⁵²⁶ Korbuly 370

⁵²⁷ Vida 1988. 206.

⁵²⁸ Rác 2008. 177.

⁵²⁹ Antall - Szabellédy 1973. 48.

dívott. E szerint a levegő, a szél, a lélek, a lehelet az egészséget befolyásoló legfontosabb erő.⁵³⁰ Van belőle jó és rossz is, ami az egészséget fenntartja, illetve a betegséget okozza. Hippokratésznél is szerepel, véleménye szerint a levegőnek éltető szerepe van, így káros megváltozásai betegséget idézhetnek elő. Követői fontos szerepet tulajdonítottak a nedveknek és váladékoknak, ezzel magyarázható a vizeletvizsgálat alkalmazása, amelyet Gáspár doktornál is megtalálunk.⁵³¹

Ugyancsak a pneuma tan köszön vissza az egyes orvosi felfogásokban, például, amikor a pestis okának a föld rossz kigőzölgését nevezik meg. Illetve a fertőtlenítés módszerül a füstölést használják, amit már említettünk, hogy a Nádasdy családnál is bevett szokás volt. Vagy amikor a megbetegedéseket a sárvári rossz levegővel hozta kapcsolatba Gáspár doktor, és azt javasolta, amennyiben meg akarnak gyógyulni és egészségüket megőrizni, költözzenek el.⁵³²

A kora újkori orvoslás tehát sokat átvett a pneumatikus orvosi iskolától, de általánosan jellemzője a humorális patológia volt.⁵³³ A humorális patológia szemléletére jellemző az, „hogy az egészség alapja a jó vér, a betegség oka és fenntartója pedig a vér megromlása, a rossz nedv (humor) felszaporodása testszerte, vagy egy-egy testrészben. A Nádasdy-levelezésben többször említik a sárvíz okozta szenvedést, betegséget, mely mögött ez a filozófia bújik meg. A gyógyítás feladata, hogy megtisztuljon a vér, összegyűljön és kiürüljön a rossz nedv. Ezt segítik például az előszeretettel alkalmazott érvágások. Európában Hippokratész (Kr.e. 460-377) fogalmazta meg elsőként, legrendszeresebben ezt az alapelvet, s dolgozta ki az ennek megfelelő gyógyító módszert. A „*Corpus Hippocraticum*”-ban lefektetett nézeteket azután Galénosz (Kr.u. 131-200) és követői vették át, tőlük az arabok, és a középkorban, majd azt követően a 17. századig az európai orvostudományban uralkodó felfogás volt ez a humorális patológia.”⁵³⁴ Sőt Oláh Andor szerint a népi orvoslásban még a 20. század végén is az volt.⁵³⁵

⁵³⁰ Oláh 1985. 13.

⁵³¹ Perneszi György hagyatéki leltárának könyvtárjegyzékében szerepelnek orvosi könyvek (Hippokratész, *De medicina liber*, Egy orvosságról való könyv), melyekből Kőrösi Gáspár kölcsönként Komlós Tamás, Nádasdy íródeákja bejegyzése szerint. In: Kovács (1962)1. 85; 87.

⁵³² Vida 1988. 225., 235.

⁵³³ Hippokratész elképzelése, hogy a betegségeket a szervezet nedvegyensúlyának felbomlásával magyarázza, Európában a 19. századig uralkodó nézet. Ennek részletes leírása olvasható: Deák Zita, Krász Lilla: Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI-XVII. század). Budapest, 2005. 17-21.

⁵³⁴ Oláh 1936. 48.

⁵³⁵ Oláh 1985. 13.

Hippokratészt és Galénoszt a kora újkorban alapvető munkáknak tekintették és nem vitatták, de míg az olasz iskola e mellett újításokra vállalkozott, addig a bécsiek ortodoxabb módon gondolkodtak. Így az előbbieket maradinak tartották az utóbbiakat, mint akik nem képesek a megmerevedett tanokkal szakítani, az utóbbiak azonban kuruzslónak és betegeiken kísérletezőnek nevezték a másikat. Ugyanakkor bármelyik bármit is gondolt az empiristákról, voltak olyan eljárások, amit mindannyian rutinszerűen alkalmaztak, mint az alapos külső vizsgálat (ld. a pulzus tapintása), vagy az asztrológia, mely nélkül például az érvágás elképzelhetetlen volt.⁵³⁶ A gyógyításnál a dietetikai eljárások (étrend, életmód megszabása) mindegyikőjükénél elhagyhatatlanok voltak.

Valójában azonban az orvosi iskolák követése nem mindent jelent, ahogyan Benedek István írja: „A szemlélet fontos, de nem pótolja az orvosi rátermettséget”.⁵³⁷

7.2.3. Egyéb gyógyítók

A fent említett orvosokon kívül még mások is végeztek gyógyító tevékenységet. Világiak és egyháziak egyaránt. Jelen dolgozatban ez utóbbiakról nem szólunk, mert külön disszertációt érdemelne a hatalmas téma.⁵³⁸

Hogy nemcsak orvosok gyógyítottak annak több oka is volt, az egyik legegyszerűbb, hogy az orvosok nehezen elérhetők és igen drágák voltak, másik oka az orvosképzésben keresendő. A doktorok ugyanis nem szívesen végeztek sebészeti beavatkozást, azt lenézték, s mivel nem is gyakran csinálták, sokkal többet várhatott a beteg egy gyakorlott sebésztől. A sebészek, akárcsak a fürdősök a városokban céhekbe tömörültek, de erre a törekedtek a vándorsebészek is, akik közül a sérvmetszők, hólyagmetszők és szemoperálók kerültek ki. A már specializálódott és a korban legnagyobb gyakorlatra szert tevők kezei között a beteg tényleg jobb eredményt várhatott, mint akár egy orvoséban.⁵³⁹ Így még az előkelő betegek is éltek szolgálataikkal, érdekes, hogy Nádasdy Tamásnak bár több műtete is volt, azt inkább végeztette orvosokkal, méghozzá főképp itáliai orvosokkal, akik erre specializálódtak, mint sebészekkel, pedig azok között is akadt olyan, aki akár 4-6 évig komoly tanulmányokat végzett, noha az egyetemi sebészi vizsgát csak később vezették be. Előfordult nem egyszer,

⁵³⁶ Benedek 1990. 114.

⁵³⁷ Benedek 1990. 114.

⁵³⁸ Itt szeretnénk figyelembe ajánlani az egyházi gyógyítással és annak szemléletével foglalkozó következő cikket: *Téseny Timea*: A kórházi lelki gondozás időszere kérdései történet megközelítésben. *Embertárs* (2009)2.

⁵³⁹ *Héjja* 398.

hogy az orvos is jelen volt, sőt ő utasította a borbélyt, de ő maga nem nyúlt betegéhez.⁵⁴⁰ Kőrös Gáspár is, amikor arról írt, hogy vért vett a „könyök belső oldaláról” valójában Pál borbélllyal végeztette azt.⁵⁴¹

A tanult gyógyítók közé tartoztak a patikusok is. A 16-17. században a gyógyszerészet önálló mesterséggé vált.⁵⁴² A 16. századtól folyamatosan, de egyre gyorsuló ütemben ivódott bele a kémiai gondolkodás a medicinába. „Akkor fordul elő, hogy a betegségek létrejöttét kémiai folyamatokra próbálták visszavezetni. Ez mindenképpen teljesen új fejlemény volt az „alapnedvek” és „minőségek” tanához képest.”⁵⁴³ Ez vezethetett az új irányzat, a iatrokémia kifejlődéséhez, melynek leghíresebb képviselője Paracelsus volt. Lassan elterjedt a gyógyításban, hogy nemcsak gyógynövényeket és állati eredetű anyagokat, hanem kémiaiakat is bevetettek a betegségek ellen. A Nádasdyak főleg bécsi patikusokkal dolgoztattak, de a gyógyszerek tekintélyes része olasz kereskedők közvetítésével érkezett.⁵⁴⁴ „Külön patikus által kezelt gyógyszertárakat nemcsak városok, hanem az uralkodón és az erdélyi fejedelmeken kívül egyes főurak – így Nádasdy Tamás nádor – is tartottak.”⁵⁴⁵ A Batthyányak németújvári várában is volt nemcsak doktor, de patika is.⁵⁴⁶ A nádort a patika létesítési tervét illetően megfontolásra inti Gáspár doktor: „...vajon egy jól berendezett patikára fordított annyi sok arany nem lenne-e a pénz hiábavaló kidobása? Az a kevés gyógyszer (t.i. ami most kell,) Bécsben mindig rendelkezésre áll, s ha nagyon szükséges, Velencébe is küldhetünk értük. Ugyanis most az úrnő részére elegendő gyógyszerünk van, mindarra az időre, amíg orvosi segítségre van szüksége. (...) A scirrus meggyógyításához Bécsben minden gyógyszer könnyen megtalálható, s növekszik a mezőkön is (in campis) a gyógyszereknek nem kis mennyisége.”⁵⁴⁷ Akkor éri meg „teljes patikacéhet” létesíteni – írja, ha valamennyi testi bántalom ellen rögtön, otthon is elérhető gyógyszerkészletet szeretne Nádasdy, s terhesnek érzi akár Velencéből, akár Bécsből meghozatni.⁵⁴⁸

⁵⁴⁰ *Korbuly* 370.

⁵⁴¹ *Vida* 1988. 113.

⁵⁴² *Antall - Szébellédy* 1973. 64.

⁵⁴³ *Birtalan* 1989. 43-55.

⁵⁴⁴ *Korbuly*. 370.

⁵⁴⁵ *Héjja* 404.

⁵⁴⁶ *Tóth* 2000. 171.

⁵⁴⁷ *Urbán* 1988. 372-373.

⁵⁴⁸ *Vida* 1988. 100-101.

A gyógyítók közé kell sorolnunk a fürdősököt, a balneátorokat, a fürdőknél és gyógyvizeknél tevékenykedőket, akikről a későbbiekben még bőven lesz szó.⁵⁴⁹

Gáspár doktor tevékenysége kapcsán még szó lesz az orvosok és a nők gyógyításának viszonyáról, mégis elmondhatjuk, hogy általánosságban a 16. században a nőgyógyászat és gyermekgyógyászat egyaránt gyerekcipőben járt.⁵⁵⁰ A nőkkel való foglalatosság, gyógyításuk és ápolásuk egyaránt női munka volt. A szülés egyértelműen a bábák kezében volt. Kanizsai Orsolya szülését a későbbiekben részletezem, ahogyan a gyerekgondozásban olyan nagy szerepet játszó dajkák tevékenységét is.

Meg kell említeni azonban, hogy a gyógyításban az asszonyoknak a szülésen kívül külön jelentőségük volt. A „tapasztalt” asszonyok segítségét Nádasdyék is igénybe vették, de legalább ilyen fontos szerepe volt a főrangú hölgyeknek. A receptkönyveik anyáról leányra szálltak, és a nemesasszonyok ezt is felhasználva látták el az udvarukban előforduló betegeket. Az orvosságosládákhoz is általában nekik volt kulcsuk, és patikaládáikból a legfontosabbakat utazásaik alkalmával is magukkal vitték. Tudunk olyan főrangú asszonyokról, akik orvos mellett próbálták fejleszteni tudásukat, így Lórántffy Zsuzsannáról, aki szembajokat, csonttöréseket tudott gyógyítani, de még a legismertebbek között van Poppel Éva, vagy Bornemissza Anna is.⁵⁵¹ Valószínű, hogy tudhatták, melyik nemesasszonynak melyik nyavalyára van hasznos orvossága, mert egymástól is ilyen célirányosan kértek gyógyszert.⁵⁵²

Nem volt szégyen a főurak és feleségeik körében a népi orvoslás embereinek tapasztalatával élni. Kőrösnek nem volt jó véleménye róluk, például a méhdaganat kapcsán írta velük kapcsolatban: „Ennek gyógyítása valamennyi kiváló orvos megítélése szerint hosszú időt igényel, bár a kuruzslók azt ígérik, hogy az anyaméhnek akkora keménységét Lignum Gallicanum por ivásával 40 napon belül megszüntetik.”⁵⁵³

⁵⁴⁹ Oláh Miklós korabeli, külföldieknek készített leírásában így foglalja össze: „Hévizek az egész országban lelhetők; némelyek malmot is hajtanak. A meleg fürdők minden betegség gyógyítására igen hasznosak;” In: *Oláh* 1891. 552.

⁵⁵⁰ A herbáriumok és füveskönyvek ajánlanak még recepteket, melyek ezeket érintik. Így például a szülési fájdalom enyhítésére, a menstruációs bajokkal kapcsolatban. Ezekből sokszor az analógiás gondolkodás köszön vissza. in: *Deáky* 2005. 21-36.

⁵⁵¹ *Héjja* 401.

⁵⁵² Például Battyhány Ferencné, mikor meghallotta, hogy Nádasdy Ferenc milyen szomorú asszonya betegsége miatt, rögtön küldet orvosságából, s arra már igen várhattak, mert a férj szabadkozva írja, hogy önhibájukon kívül ért oda olyan soká a küldönc. Ugyanebben a levélben írja, hogy már előkészítette az ő fogadásukat, és ne higgyenek a pletykának, mert az ő egyetlen fálujában sincsen pestis. Battyhány Ferenc Nádasdy Ferencnek 1552. július 30. Újvár MOL E185 B1514. 8. cím 10-11.

⁵⁵³ *Vida* 1988. 97.

Ilyenek voltak a füvesek (férfiak, nők egyaránt lehettek), „tudós asszonyok”. „Ezekről a *füvesekről* mellesleg megjegyzem, hogy a régi magyaroknak házi kezelésében nevezetes szerepük volt.”⁵⁵⁴ A levelezésben is találhatunk feljegyzést „fűszerszámos Mátyásról”, ez azonban nem éppen hízelgő, ugyanis Kőrös azt írta Nádasdynak: „...különféle főzetekből vizsgáztattam, vajon érti-e a szakmáját. Mindenben árkádiai baromnak találtam őt.”⁵⁵⁵ „Néző”, „füves”, „kenő” és „kötő” asszonyok segítségével éppúgy éltek, mint a herbáriumok bölcsességével, melyek évtizedes tapasztalatokat rendszereztek nyomtatott formában.⁵⁵⁶ Ezek valójában a házi orvoslást szolgálták, nagy segítséget nyújtottak orvoshiány esetén, igen részletesek voltak, s ha összehasonlítjuk a 20. századi népi orvoslást összefoglaló könyvekkel, azt láthatjuk, hogy a középkori, kora újkori örökséget őrizték meg, konzerválták.

Talán meglepően hangzik, de a gyógyításnál a hóhérok is bevetették, akik például a narkotizáláshoz értettek, és bizony a legmagasabb körökben is éltek tapasztalatukkal, gondoljunk csak Bethlen Gáborra, aki a nagyhírű löcsei hóhért hívatta betegágyához.⁵⁵⁷

A 16. század végéig okkult tudományokkal is próbálnak gyógyítani. Az *astrologia medica* a csillagok állásának orvosi vonatkozásait összegezte, horoszkópot állítottak fel, s a kezelés ütemezésében is szerepe volt.⁵⁵⁸ Ebben nem annyira a babonáságot kell látnunk, mint inkább a középkorból átvitt hagyományt, amely a humanizmus teljesség kereséséhez hozzátartozott a Nádasdyaknál is

7.3. A Nádasdy család és orvosai

7.3.1. Kőrös Gáspár

A Nádasdy családnak Kőrös Gáspár előtt is állt szolgálatában orvos. Kanizsai Orsolya férjének például így ír 1550-ben: „Mivel pedig az orvost kétszer visszatartottam,(...) maradt a mai napig.(...) Mivel azonban nem vagyok képes őt tovább visszatartani, minthogy magam kértem őt, hogy legalább a mai napig maradjon, és erővel nem akarom őt visszatartani, kérem,

⁵⁵⁴ *Dr* 1929. 75.

⁵⁵⁵ *Vida* 1988. 63.

⁵⁵⁶ Herbáriumokról összefoglalót bővebben Szabó Attilától találhatunk. In: *Melius* 1978.

⁵⁵⁷ *Héjja* 402.

⁵⁵⁸ *Korbuly* 370.

méltóztassék hazasietni, hogyha közben megint súlyosabban kezdenék lenni, tekintetes Nagyságtok ismét küldessen ugyanazért az orvosért vagy másvalakiért.”⁵⁵⁹ Ezekből sorokból kiderül az is, hogy nem volt állandó orvosuk, és súlyosabb esetekben az volt a szokás, hogy maga a nádor keresett megfelelő személyt.

Megnyugtató állapotot az jelentett számukra, amikor elsősorban az ő szolgálatukba állt Kőrös. Ez sem jelentette azonban azt, hogy más gyógyító nem tevékenykedett náluk, hiszen számos esetben maga az orvos kért konzíliumot. Sárvárról való távoztával sem feledkezett el az előkelő házaspárról, tanácsaival élete végéig ellátta őket, és számos beteg előtt elsőbbséget élveztek. Így maradhatott fenn a legtöbb orvosi vonatkozású feljegyzésünk levelezésükből.

Kőrös Gáspár korának egyik legnagyobb tudású és legkeresettebb orvosa volt. Érdemes figyelmet szentelni rá. Ki is volt ő? Mit tudhatunk meg róla, illetve általa a Nádasdykról? Már a neve tisztázásánál is meg kell állnunk. Nádasdyéknak írt leveleit Caspar Fraxinus Zegedinusnak írta alá. A Fraxinus a Kőrös névnek felel meg (egész pontosan a kőrösfű latinul), így Szegedi Kőrös Gáspárnak lehetne mondani magyarul. Szmollény Nándor, aki Nádasdy Tamással való levelezését közzétette, Kőrösinek felelteti meg, de az orvossal foglalkozó többi jelentősebb szakirodalom szerzője ezt nem fogadta el.⁵⁶⁰ Szintén vita övezi a neve alatt szereplő és végzettségére utaló aláírások értelmezését is. Neve alá még odaírta, hogy Artium et Med. Doctor vagy Medic. pharmacobotan. et artium. Bencze József ezt úgy értelmezi, hogy Gáspár doktor medicinát, botanikát, valamint a művészeteket tanulta.⁵⁶¹ Szmollény Nándor az „Artium et Medicinae Doctor, physicus et Medicinae” alapján azt állítja, hogy a művészetek, természet- és orvostudományok tudora volt, de gyógyszerészeti képzettsége is ott van címében.⁵⁶² Ezekkel száll szembe Szabó Tibor, szerinte a „doctor artium et medicinae” csupán egyszerű orvosdoktor, a physicus elnevezést pedig csak azért vette fel Kőrös, hogy megkülönböztesse magát azoktól a magukat doktornak titulálóktól, akik nem végeztek egyetemi tanulmányokat. Gyógyszerészképzés nem volt Padovában, így bár érthetett a gyógyszerészethez az orvos, nem lehetett az végzettség szerint. Végül azt támadja

⁵⁵⁹ *Vida* 1988. 21.

⁵⁶⁰ *Szmollény Nándor*: A középkori Szeged műveltsége. Caspar Fraxinus (Kőrösi) de Zegedinus levelezése Nádasdi Tamás nádorral (1553-1562.). Szeged, 1910. További irodalom: *Bencze József*: Szegedi Kőrös Gáspár. Orvosi Hetilap 10 (1963) 1902-1905. *Bencze József*: Szegedi Kőrös Gáspár. Vasi Szemle 18 (1964) 69-74. *Urbán László*. Szegedi Kőrös Gáspár orvosdoktor munkásságáról. Vasi Szemle 42 (1988) 367-376. *Szabó Tibor*: Kőrös Gáspár a padovai egyetemen. Orvostörténeti Közlemények 141-144 (1996) 53-62. *Dr Magyary-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek. Értekezés a magyar orvostörténelem témaköréből 1., Budapest. 1929. 235-245.

⁵⁶¹ *Bencze* (1963) 1903.

⁵⁶² *Szmollény* 1910. 65.

Szabó, hogy tudornak nevezi Szmollény, mert az csak 18. századi nyelvújítás terméke.⁵⁶³ Állításait látszik alátámasztani az is, ha meggondoljuk, hogy az orvos természetesen állított össze recepteket, de gyógyszerészeti munkát nem végzett.

Ifjú koráról annyit tudhatunk, hogy Szegedről menekült el a török elől. Padovába ment tanulni, míg özvegy édesanyja két testvérével az erdélyi határszélre költözött, 1553-ban legalábbis már nem voltak Szegeden. Sőt 1553. szeptember 1-jén azt írja Körös Nádasdynak: „Szeretnék értesülni szüleimről.”⁵⁶⁴

A család nem lehetett vagyonos, későbbi leveleiben édesanyjáról, mint nagy áldozatokat hozó asszonyról beszél, ezt figyelembe véve nagy szó, hogy egyetemi tanulmányokat folytathatott.⁵⁶⁵ „Kedves anyámnak” emlegeti őt.⁵⁶⁶ A családjáról keveset tudunk. Fennmaradt két levél, amelyből következtetéseket vonhatunk le. Az egyik Balassa Zsigmond gyarmati kapitánynak írta a diósgyőri pap, Imre káplán, aki azt állította, hogy megtalálta Nagykállóban Gáspár doktor szüleit, a másik öccsének levele Sopronból.⁵⁶⁷ Ezekből kiderül, hogy 1553-ban Gáspár doktor anyja, apja, öccse és húga Nagykállóban lakott. Az apát Vén Szabó Jánosként emlegeti, az anyát Perselt Sophiaként. A gyerekek nevei Ferenc és Heléna, de említést tesz még egy harmadikról is Melchiorról, aki azonban már meghalt. Valószínű, hogy özvegy édesanyja másodszor is megházasodott, Szabó János lett a második férje. Így Ferenc és Heléna csak a féltestvérei vagy mostohatestvérei lehettek.

Mindvégig hálás lehetett anyjának, mert őt és testvéreit gyámolította, Nádasdy segítségével kerestette meg őket, aki megelőlegezte neki azt a nem csekély összeget, amiből – az akkor már tehetős orvos – pozsonyi házába hozathatta őket. Illetve Pál öccsét először Lékára hozatta, majd onnan aztán a soproni gazdaságnak vezetőjévé tette (1557). Tudjuk, hogy földbirtoka és szőlője volt itt. Édesanyját is végül ide hozatta.⁵⁶⁸ Árokházi Sárkány Antaltól vásárolt házat, s a városi tanács is engedélyezte azt, később ebbe szállásolhatta el anyját.⁵⁶⁹ 1553-ban, mint már említettük csak érdeklődik uránál családjáról, októberben pedig levelében nem győz hálálkodni Nádasdynak: „Pontosan azok a szüleim és testvéreim, akikről méltóságos és nagyságos Uraságtok barátai világosan írnak. Azért pedig, hogy nagyságos

⁵⁶³ Szabó (1996) 54-55.

⁵⁶⁴ Vida 1988. 44.

⁵⁶⁵ Bencze (1964) 69.

⁵⁶⁶ Vida 1988. 64.

⁵⁶⁷ Szmollény 1910. 67-70.

⁵⁶⁸ Bencze (1964) 73.

⁵⁶⁹ Kovács 2007, 396.

Uraságtok fáradozása és szorgoskodása találta meg szüleimet, és hogy nagyságos Uraságtok megígéri levelében, hogy gondot visel rájuk, amíg csak élek, örökké hálás leszek. A róluk való gondoskodást így terveztem el. Menyhértet, aki Keresztúron, és Pált, aki Túron tartózkodik, szeretném mielőbb a lékai várba hozatni, méltóságos és nagyságos Uraságtok méltóztassék őket hozzám küldeni. Szüleimet pedig, akiket megtört az öregség, a jövő áprilusra (ha Isten is úgy akarja) Pozsonyba várom. A pénzt, amit nekik méltóságos Uraságtok ekkora út megtételére adni fog, én jóhiszeműen ki fogom egyenlíteni Méltóságtoknak és nagyságtoknak az utolsó krajcárig, csak legyen szabad látnom kedves testvéreimet.”⁵⁷⁰ Valóban nem lehetett olcsó az akkori nehézkes és veszélyes útviszonyok között a szállítást megszervezni. „Nincsen gondom testvérem felől, mivel Nagyságtok magára vette a terhét.” – írja 1554 márciusában.⁵⁷¹ „örökös hálát adok Nagyságtoknak testvéreim kutatásáért, sokat aggódtam ugyanis, hogy mi módon láthatnám őket.”⁵⁷² S hogy Gáspár doktor a családja körüli nem kis költségeket később ki tudta fizetni, azt jelentette, hogy valóban sikeres és tehetős orvos vált belőle; belőle, aki igen szegény diákként kezdte.

Valószínű, hogy anno nem véletlen választás volt részéről Padova. Bologna után a páduai volt a magyarok által leggyakrabban látogatott egyetem, amihez nem kis mértékben járult hozzá a többi városhoz mért olcsósága, a kiváló egyetemi tanárok és a sok szórakozási lehetőség, melyet nyújtott.⁵⁷³ A szegényebb diákok régi kollégiumokban lakhattak, megélhetésüket segítette, hogy tehetősebb diákok mellé szegődtek tanuló társnak, mentornak vagy mecénást kerestek, akinél hálából tanulmányaik befejezte után valamennyi ideig szolgálatot végeztek. Ilyen reverzálist Kőrös is kiállított.

Kőröst igen becsülték diáktársai, így került barátságba a jogi és filozófiai tanulmányokat folytató Nádasdy Tamással és Révai Lőrincsel.⁵⁷⁴ E kapcsolatok meghatározóvá váltak egész életére.⁵⁷⁵ Eleinte Révai barátsága segítette nagyon, ugyanis Kőrös nehéz anyagi helyzetben élhetett, mivel a török dúlás miatt menekülő családja nem tudta támogatni őt, sőt szem elől is tévesztették egymást. Révai azonban atyjának figyelmébe ajánlotta az orvosi tanulmányokat folytató tehetséges és ambiciózus ifjút, aki a világhírű

⁵⁷⁰ *Vida* 1988. 50-51.

⁵⁷¹ *Vida* 1988. 61.

⁵⁷² *Vida* 1988. 73.

⁵⁷³ *Szabó* (1996) 57.

⁵⁷⁴ *Bencze* (1964) 74.

⁵⁷⁵ Itt meg kell jegyeznünk, hogy Urbán László azt állítja, hogy Nádasdy nem tanulóévei alatt ismerkedett meg Kőrös Gáspárral, ebben az eddigi szakirodalom tévedett. Hiszen nem is egy helyen tanultak és nem is egy időben. Inkább az lehetséges, hogy a Nádasdy tisztartói bukkantak rá, hiszen gyakran jártak külföldön beszerző körutakon és kapcsolatot kerestek a tanuló magyarokkal. In: *Urbán* 2000. 199. Bár ezen elmélet logikusan hangzik, találkozásuk az egyetemjárások következtében mégsem lehetetlen.

anatómustól, Vesaliustól, a járványtan és asztronómia ugyancsak híres professzorától, Fracastorótól és a botanika nagymesterétől, Mathiolustól tanult, ahogy állította Révai alapján Bencze József.⁵⁷⁶ Szabó Tibor szerint azonban valószínű, hogy Vesalius nem lehetett tanára, mert bár ugyan tevékenykedett a híres kórboncnok Padovában, amikor Szegedi ott tanult, akkor már Baselben tanított. Véleményem szerint nem lehetetlen, hogy Vesalius visszalátogatott épp akkor Padovába (Szabó Tibor is az „igazi tanszabadság” korának mondja ezt az időszakot, amikor a tanárok és diákok is sűrűn látogattak más egyetemekre), de erre nincs bizonyíték. Szellemissége azonban olyan nagy hatással volt utódaira, hogy Kőrös szellemi atyjának érezhette. Fracastoro vagy Fracastori Girolamo Szabó Tibor szerint is tanára volt, ahogy Gabriele Falloppio vagy Falliopo és Nicolo Massa anatómiaprofesszorok is.⁵⁷⁷

Tehát Kőrös híres tanároktól tanult, de igen szorgalmas és tehetséges is volt. A tanulmányait a dúsgazdag, de igen beteges Serédy Gáspár Tordai Zsigmond ajánlására pártfogolta, ahogy kiderül ez utóbbi 1549-ben írt leveléből. Sejthető, hogy ő volt a kapocs Révay Ferenc fiaihoz is, akiknek nevelője volt, s elkísérte őket Padovába.⁵⁷⁸ A fiúkkal való barátsága megadta neki azt a lehetőséget, amit egyedül nem érhetett volna el, találkozhatott a legjelesebb tanárokkal, akiket az ifjú mágnások meghívtak magukhoz. S pártfogásába vette őt maga Révay Ferenc is, akit patrónusának tekintett. Ezek a kapcsolatok már elegendőek voltak ahhoz, hogy befolyásos barátokat és támogatókat, sőt későbbi munkaadókat szerezzen. Ennyi kapcsolat azonban kevés volt ahhoz, hogy Padovában fejezze be tanulmányait és ott doktoráljon. Egyrészt, mert az ottani vizsgaköltségek és az utána következő ünnepség túl nagy költséget jelentett volna számára, másrészt mert protestánsok ugyan tanulhattak ott, de az eskütételt csak katolikusok rakhatták le. Mivel életéből több momentum is arra utal, hogy protestáns volt, kénytelen volt Perugiában végezni, valószínűleg 1552-ben.⁵⁷⁹ Talán a vallása is oka annak, hogy egyetemi tanulmányai után pozsonyi tartózkodását követően rövidesen Nádasdy Tamás udvarában kötött ki, akinél több protestáns értelmiségi talált menedéket.

Kanizsai Orsolya is igen örült az orvosnak, nagy becsben tartotta, a sárvári vár keleti szárnyában három szobát rendeztetett be neki.⁵⁸⁰ Szolgálatára rendelték a vár patikáriusát, így

⁵⁷⁶ Bencze (1964) 69.

⁵⁷⁷ Szabó (1996) 56.

⁵⁷⁸ Szabó (1996) 57.

⁵⁷⁹ "1552 novembris 30. Doctoratus in artibus et medicina Magistri Gaspar Fraxini Hungari. A szegedi Kőrösi (Raxinus) Gáspár 1551 végén a páduai egyetemen tanult (F. R. H. I p.50) s onnan jött át Perugiába, ahol orvosi diplomát szerzett." In: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221-1864. Kiadja: Veress Endre. Budapest, 1941. 315.

⁵⁸⁰ Bencze (1963) 1903.

saját maguk készítette gyógyszerekkel kezelhette a vár népét. Humora, nagy tudása – és az, hogy szegényre és gazdagra egyaránt nagy gondot fordított – hamar népszerűvé tette, akárcsak külföldi tanulmányai idejében. A családhoz fűződő viszonyáról így ír: „Hűségben és igyekezetben nem győz le egy orvos sem. Képzettség és tudás tekintetében mindenkinek engedek.”⁵⁸¹ Hűsége Isten iránt is megmaradt, ugyanis minden gyógyításához, gyógyszeréhez Isten segítségét kérte, siker esetén pedig megköszönte azt.⁵⁸² „Az egészség Isten ajándéka, ne éljetez vissza ajándékával, hanem inkább használjátok.” – foglalta össze ars poeticáját.⁵⁸³ A természet gyógyítja a betegséget, az orvosok pedig a természet szolgái, ha a beteg meggyógyul, adjon hálát Istennek, mert ő gyógyította meg. – írja máshol.⁵⁸⁴

Pozitív személyiségének és orvosi széleslátókörűségének akár jelképe is lehetne, hogy nemcsak gyógynövénykertet létesített („Szatmár-kertben”), és lefestette annak szép példányait, hanem a lékai vár környékén díszparkot hozott létre (saját kezével is dolgozott rajta), melyet „Elíziumi Mezőnek” hívott.⁵⁸⁵ Pszichológia szempontokat is figyelembe véve, célja volt vele, hogy a nádorné depressziós pillanataiból itt viduljon fel, majd később itt játszhasson gyermekével, a kis Ferkóval.⁵⁸⁶ Kanizsai Orsolyát komor állapotában ő maga is szórakoztatta vidám történetekkel, mert hitte, hogy ez legalább annyiban szolgálja gyógyulását, mint a gyógyszerek.

Így Sárvár lett az a központi gyógyító hely, ahova távolról is érkeztek levelek, melyben az orvos tanácsát kérték, vagy könyörögtek, hogy személyesen is jöjjön el a beteghez. Ez néha a nagy távolság és a rossz közlekedési viszonyok, veszélyes közbiztonsági állapotok miatt szinte lehetetlen volt (előfordult, hogy a török fogságtól félve csak kezeslevéllel a zsebében indult el). Bizonyos országrészeket csak lóháton, élete kockáztatásával lehetett volna megközelíteni (bár erre is volt példa), így leggyakrabban csak a részletes tájékoztatást és az elkészített gyógyszert küldte. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy gyógyította a Battyhány, Erdődy, Szalay, Enyingi-Szabó, Révay családokat, hogy csak a

⁵⁸¹ *Vida* 1988. 84.

⁵⁸² Pl.: *Vida* 1988. 83., 84.

⁵⁸³ *Vida* 1988. 85.

⁵⁸⁴ *Vida* 1988. 109.

⁵⁸⁵ *Fülöp* 1983. 28.

⁵⁸⁶ Bencze József Vasi Szemlében említett cikkében ezt a sárvári vár külső oldalának déli részére helyezi, de Urbán László szerint nem lehetett ott, mert itt túl mocsaras volt a talaj. Véleményem szerint is Lékán lehetett, hiszen a Körös levele, melyben leírja a munkát Lékán keltezett. Ez persze nem zárja ki, hogy Sárváron is kialakítottak egy hasonló kertet. In: *Urbán* (1988) 372., *Vida* 1988. 82.

legfontosabbakat említsük.⁵⁸⁷ Nádasdyék tartós szolgálatába állása előtt a Zrínyieknél is megfordult, ahol a bánt csípőfájdalom, a fiát hasmenés, a lányát makacs láz miatt kezelte.⁵⁸⁸

Az orvosok „kölsönkérése és kölsönadása” a korban bevett szokás volt, mint már említettük a császár is előszeretettel gyakorolt úgy kegyet, hogy rendelkezésre bocsátotta orvosait az előkelőknek, de Batthyány Ferenc is megírta Kanizsai Orsolyának felesége üzenetét, hogyha náluk beválik két orvosasszony, akkor elküldi hozzájuk is.⁵⁸⁹

Kőrös nem törekedett ennél nagyobb karrierre, sajnálkozva ír arról az esetről, amikor a híres professzor Matthiolus a bécsi udvarban lett orvos, s bár anyagi jólétben és megbecsülésben élt, ezzel véget ért a tanársága, kutatása és széles rétegeket sem gyógyíthatott már, olyan lett élete, mint az aranykalitkába zárt madaré.⁵⁹⁰ „Jómagam polgár, és nem udvari ember szándékozom lenni.” – vallja.⁵⁹¹ „Hiszen amíg élek, mindig az emberek javát szolgálom.”⁵⁹² Inkább maradt tehát magyar és szabad orvos, s Nádasdyék közvetlen szolgálata után és az ő segítségével valódi polgár.⁵⁹³ Így sem élt rossz körülmények között, Sopronban is volt birtoka, szőlője, háza (1556-ra már bizonyosan).⁵⁹⁴ Oláh Miklós 1556-ban maga ajánlotta a város figyelmébe az orvost, hogy az elhalt Lipót közsebesz helyett alkalmazzák.⁵⁹⁵ Az Actionale Prothocollum 1548-1565-ben névleg említi őt a város orvosai között.⁵⁹⁶ 1557-ben már Pozsonyban dolgozott, ahol 1560-ban vagy 61-ben megházasodott, egy pozsonyi özvegyasszonyt vett el.⁵⁹⁷

A szakirodalomban vitatott, hogy volt-e gyermeke, Erzsébet vagy Bogumilla nevek merülnek fel, de mindenhol csak egy lányról beszélnek, így tisztán nem lehet látni ez ügyben, talán ha előkerülne végrendelete, akkor mondhatnánk biztosat. A Soproni Levéltárban található hagyatéki irat szerint 1563-ban halt meg valószínűleg a pestis áldozataként.⁵⁹⁸ Kutatásaim alapján az utolsó datált levél 1562. június 30-án kelt, melyet Kőrös Kanizsai

⁵⁸⁷ *Bencze* (1963) 1903.; *Vida* 1988. 160., 162.

⁵⁸⁸ *Vida*, 1988. 48-49.

⁵⁸⁹ *Kincses* 1993. 41.

⁵⁹⁰ A güssingi ferences kolostor levéltárában található levél alapján, melyet Fracantinus padovai professzor írt Gáspár doktornak. In: *Bencze József* (1963) 1904.; Az esetre utalás található még: *Vida* 1988. 100.

⁵⁹¹ *Urbán* (1988) 373.

⁵⁹² *Vida* 1988. 56.

⁵⁹³ Már 1554. novemberében jelzi nekik, hogy szeretné elhagyni Sárvárt és polgárként nem udvari emberként élni tovább. Ezért keressenek más orvost helyette, ha továbbra is szeretnének velük élő orvost, de egyébként továbbra is rendelkezésükre áll. In: *Vida* 1988. 104.

⁵⁹⁴ *Magyary* 1929. 238.

⁵⁹⁵ *Vida* 1988. 162.

⁵⁹⁶ *Takáts* 1961. 83.

⁵⁹⁷ *Magyary* 1929, 240.

⁵⁹⁸ *Bencze* (1964) 74.

Orsolyának írt, e szerint nem indult el Nádasdyékhoz, mert Pozsonyban dühöngött a pestis, meghalt bele a szolgálóasszonya, kislányán és mostohafián számtalan himlő jelent meg, és a szomszéd házakban már mind felütötte fejét a pestis. „Még egyket sem féltem igen mint mastan az Istennek ostorátul.” – írta.⁵⁹⁹ Mindenestre az 1573. évből az Actionale Prothocollumban azt olvashatjuk, hogy családjából már csak Elisabeth nevű lánya élt.⁶⁰⁰

7.3.2. Kőrös Gáspár és a többi orvos

A főúri udvarokban az egészségügy fontos szerephez jutott, így a Nádasdyak udvarában is. A levelezéseikben bőven írtak egymásnak jelenlegi erőnlétükről, betegségeikről. Mivel Nádasdy Tamás sokat volt távol otthonától, feleségével folytatott levelezésében részletesen tájékoztatták egymást egészségi állapotuk felől. Sőt barátaiktól, a szolgálatukban állóktól is elvárták, hogy a másiktól hírt vigyenek. Azonban Kanizsai Orsolya egyenesen a szemére hányja férjének, hogy kémet tart: „és nem várnám .k.[kegyelmedtől] hogy .k.[kegyelmed] szemet tart rajtam. Ed [deg]⁶⁰¹ meg tudná az .k.[kegyelmed], kiczoda hamar találnom és mi képen írta .k.[kegyelmed], hog mikor Isten meghoza, .k.[kegyelmeddel] töbet szólunk rula bátor töbet szo[l]unk valamenit .k.[kegyelmed] akar „⁶⁰². A „kém” Nádasdy Márton, pedig könyörögve kéri Nádasdy Tamást, nehogy elárulja, mert rendkívül meg fog rá haragudni Kanizsai Orsolya. Szegény Nádasdy Márton nem mert ellentmondani a ház urának, mindazonáltal legalább annyira félt az úrnőtől is. 1542-ben ezt írja Nádasdynak: „De kérem Kegyelmedet, hogy asszonyomnak meg ne jelentse Kegyelmed, mert soha haragtól meg nem óvhatom magamat, mert én itt úgy járok, mint egy eret keléssel, azt betegséget egyébnek nem ismerhetem, hanem kórságnak, mert veres tajtékot túr vala. Meghahogy meg ne írnam, ezt mondám ökegyelmének: mindétig gyűlölné Kegyelmed, ha meg nem írnam. De mindazonáltal is megoltalmazzon Kegyelmed, mikor szembe leszen Kegyelmed asszonyommal.”⁶⁰³ Nem Nádasdy Márton volt az egyetlen, a kémek sorába tartozott az 1551-ben Sárvárra költözött Nádasdy Anna is, aki kész volt teljesíteni testvérének ezt a kérését.

⁵⁹⁹ Kőrös Gáspár Kanizsai Orsolyának 1562. június 30. Pozsony MOL E 185. Mf. 6904. B 1535. 82. cím 7.

⁶⁰⁰ *Takáts* 1961. 83.

⁶⁰¹ betűcsere

⁶⁰² Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1541. Sárvár MOL E 185. Mf. 6900. B1531. 70.cím 12.

⁶⁰³ *Vida* 1988. 7.

Bizonyos értelemben Kőrös Gáspárt is ide sorolhatjuk, aki Nádasdy Mártonhoz hasonlóan két malomkő között őrlődhetett – a nádor iránt érzett hála, és a feleség, mint betege iránti diszkréció közt-, amint azt a nádornak írt levelében olvashatjuk. „Ha ugyanis az egyes részleteket megírnám, kivívnám a nagyságos úrnő haragját, amitől mentsenek meg az istenek, ha viszont tudatosan elhanyagolnám, úgy vélem, megféledeznék mind a kötelességemről, mind a velem kapcsolatban érdemeket szerzett uram kegyes intelméről [, hogy írjon Kanizsai Orsolya felől].”⁶⁰⁴ Ha nem is ilyen rendszerességgel, de Sárkány Antal is tájékoztatta az asszony felől a nádort: „az éneköm oly igen megégette a számat, hogy én mikoron az én kegyelmes asszonyomnak nyavalyáját látom, bizony el nem hallgathatom, hanem te Nagyságodnak azonnal megírom.”⁶⁰⁵

Újság pedig gyakran akadt, mivel mind a nádor, mind felesége gyakran betegeskedett, és sokat is foglalkoztak ezzel a témával. Forrásanyagunk egyik legértékesebb része Szegedi Kőrös Gáspár és Nádasdy Tamás levélváltása. A nádor ugyanis, ha ő vagy felesége betegségben szenvedett, rögtön tanácsot kért az orvostól, vagy oda küldte feleségéhez. Amikor pedig a doktor Nádasdynét gyógyította, részletesen be kellett számolnia a férjnek, hogyan alakul felesége állapota. Ezekben a levelekben olyan személyes témákat tárgyaltak meg, és olyan közvetlen stílust használtak, mely az anyagot a kor különleges értékű, ritka forrásanyagává tette. Nem is lehet csodálni, hogy Nádasdy rendkívüli módon megbecsülte orvosát és bensőséges hangnemet engedett meg vele szemben.

Európa-szerte érvényes diplomát több országban is lehetett szerezni (Itáliában, Németországban, Franciaországban, stb.), a magyarok előszeretettel mentek Itáliába, vagy a közeli Bécsbe. Ez utóbbi iránti lelkesedés azonban erősen megcsappant a reformáció után, mivel a protestánsok csak a licenciátusi fokozatig juthattak el (mivel a Máriára vonatkozó eskütételre nem voltak hajlandóak), ezért inkább máshova mentek, például Páduába. Itt tanult Kőrös Gáspár is. Egyetemét igen becsülte, és ott megismert professzoraival és orvos barátaival hazatérte után is kapcsolatot tartott, kikérte egy-egy bonyolultabb esetben véleményüket. „A Vasmegyéből elszakadt Burgenlandban lévő Mogyorókerék várában, az ott lévő Erdődy levéltárban őrizték többek között Szegedi Kőrös Gáspár két levelét, amelyekben említi Fracantinus Antal nevű olasz barátját, aki paduai professzor volt, másik levelében Mattiolus, ugyancsak paduai professzorról ír, akit jeles pharmabotanikusnak nevez és gazdája

⁶⁰⁴ *Vida* 1988. 118.

⁶⁰⁵ *Vida* 1988. 114.

figyelmébe ajánlja őket. Ugyanebben a levéltárban Mattiolsnak egy eredeti levele volt, amelyet őhöz intézett és különböző gyógynövénytermesztési tanácsokat adott neki.”⁶⁰⁶ 1553-ban Nádasdynak írt levelében barátjának, a szabad tudományok és az orvoslás kiváló doktorának nevezi „Fracantianus” Antalt.⁶⁰⁷

Az egyeteme iránti odaadásával magába szívta annak szellemét, mely igen jelentős szerepet játszott az anatómia fejlődésében. A 14. századtól innen kezdődött meg a boncolás elterjedése, – II. Frigyes (1224) rendelete, hogy 5 évente nyilvános boncolást kell tartani csak terméketlen próbálkozás maradt –, Bécsben csak majdnem száz évvel később tartották az első nyilvános boncolást.⁶⁰⁸

Itália vezetett az anatómia oktatásában, és nőket is boncoltak.⁶⁰⁹ Gáspár doktor korában is működött itt egy tanár, aki messze meghaladta korát. A boncolás megszállottjaként is ismert Vesalius, bár nehezen tudott szabadulni a skolasztikus szokásoktól és a megkérdőjelezhetetlen galénoszi elképzelésektől, végül mégis sikerült neki. Maga is nehezen hitte el azt, amire rájött, nevezetesen, hogy Galénosz nem ember, hanem majomboncolások után alkotta meg anatómiáját, ezért az, az emberi operációknál, nem mindig állja meg helyét. Felfedezését nem merte hangoztatni, csupán azért küzdött állhatatosan, hogy szakítsanak azzal a skolasztikus szokással, hogy egy orvos egyetemi éve alatt, mindössze 2-3 nyilvános boncolást lát.⁶¹⁰ Azt szerette volna elérni, hogy boncoljanak többet, sőt végezzenek ők maguk is boncolást, ne csak nézzék. Bebizonyította a közvetlen megfigyelés fontosságát a természettudományokban, s így megvetette az újkori anatómia alapjait.⁶¹¹ Élete végéig elismerte Galénosz nagyságát, s nem szállt szembe a skolasztika nedvkórtánával, de diákjainak már saját anatómiáját és felfogásait tanította. *De humani corporis fabrica libri septem* címet viselő, az emberi testről szóló anatómiája „olyan dátum az orvostudományban, mint Amerika felfedezése a világtörténelemben”.⁶¹² A „*Fabrica*” nagyszerű ábrákkal jelent meg, mert felismerte azoknak fontosságát az oktatásban, műve és tevékenysége termékenyítő hatású volt, újabb anatómiák jelentek meg nyomában.⁶¹³

⁶⁰⁶ Bencze 14(1959) 79-84.

⁶⁰⁷ Vida 1988. 44.

⁶⁰⁸ Bár nem sokkal később Itáliához hasonlóan fontos szerephez jut majd Párizs is.

⁶⁰⁹ Bencze 14(1959) 106.

⁶¹⁰ Bencze 14(1959) 117.

⁶¹¹ Antall - Szabellédy 1973. 46.

⁶¹² Antall 1981. 11.

⁶¹³ Birtalan 1989. 43.

A gyógyítás három eszközét fogalmazta meg, az értelmet, a gyógyszereket és a kézzel történő beavatkozást. Ez utóbbival forradalmi gondolatot fogalmazott meg, a sebészet mellett tette le a voksát, pedig Hippokratész óva inti ettől kollégáit, s a kora újkorban is lenézve tekintettek azokra, akik ilyen beavatkozást végeztek. Valamely igazságuk nekik is volt, mivel kevés boncoláson vettek részt a doktorandusok, ők maguk is érezték anatómiai hiányosságait, az elismert orvosok ezért nem szívesen tették kockára nehezen megszerzett jó hírüket egy-egy operáció kedvéért, ez a hálátlan feladat a mindig bátrabb tudatlanoknak jutott. Az operációk e miatt, illetve a sebfertőzés nehéz elkerülhetősége miatt nem ritkán szomorúan végződtek. „A sebészetet alacsonyabb rendűnek tartották, s az is lett.”⁶¹⁴ Vesalius pontosabb anatómiája megnövelte a műtétek sikerességének lehetőségét, és már nem annyira idegenkedtek tőle az ifjú orvosok.

Itáliában egyre másra jelentek meg az elismert sebészek. Nádasdy is igen kedvelte az itáliai orvosokat, a korabeli anatómusok legnagyobb része egyébként innen jött, s ha nem is itáliai származású, de ottani egyetemeken tanult. Az olasz orvosok nem zárkóztak el az elől, hogy a bécsi udvarban praktizáljanak, vagy az ottani egyetemen előadásokat tartsanak. Erre vállalkozott a kor egyik leghíresebb sebésze Quadrio, vagy a „*De sanitatis tendá*” írója, Giulio Alessandrini bécsi udvari orvos, aki gyakran járt Magyarországon, főleg a nádor gyógykezelése céljából.⁶¹⁵ Tudjuk, hogy Quadrio nemcsak a nádort kezelte, hanem a hozzá közel állókat is. Udvardy György 1559 februárjában írta Nádasdy Tamásnak, hogy betegségéből nem sikerül felgyógyulnia, pedig az orvosságot is bevette, amit az orvos küldött neki, de három nap után ismét rosszabbul lett. Ezért Quadrio elment hozzá, és eret vágott rajta, mivel a fülzúgása és fejfájása már elviselhetetlen volt. A kezelés után az orvos rögtön adott neki orvosságot is és megígérte, hogy Bécsből is küld majd neki továbbiakat. Udvardit azonban ez sem nyugtathatta meg, mert Quadriora azt mondja, hogy az „csak orvos”, és inkább Gáspár doktort küldje el hozzá a nádor.⁶¹⁶ Quadrio Nádasdy Tamáshoz írt leveléből tudjuk, hogy ekkortájt Lékán tartózkodott.⁶¹⁷

Természetesen nem csak Itáliában tanult orvosok fordultak meg a nádor és családja körül. Súlyosabb esetekben konzíliumokat hívtak össze, ahol bécsi, itáliai, magyar orvosok

⁶¹⁴ *Bencze* 14(1959) 100.

⁶¹⁵ *Bencze* 14 (1959) 172.

⁶¹⁶ *Vida* 1988. 222.

⁶¹⁷ Antonio Quadrio Nádasdy Tamáshoz 1559. január 19. Léka MOL E 185 Mf. 6910. B 1540. 99. cím 19-20. Quadriónak 1558-tól 1560-ig maradtak fent 10 levele Nádasdy Tamáshoz MOL E 185 Mf. 6910. B 1540. 99. cím 1-22.

ültek össze a gyógyítás érdekében. E konzíliumokat közel se képzeljük el úgy, mint a higgadt érveket felsorakoztató tudósok diskurzusát. A jelenlevőket néha egy hajsza választotta el attól, hogy öltre menjenek. Hozzá nem értéssel, ripacskodással vádolták egymást, sőt azzal is, hogy egyéni igazuk keresztülviteléhez még pacienseik egészségét is hajlandóak kockára tenni.

Illusztris példája ennek Martinus Stopius doktor levele Nádasdynak, amelyben beszámol egy ilyen konzíliumról.⁶¹⁸ E levélből ugyan nem derül ki, hogy végül hogyan döntöttek a kérdéstről, a nádor feleségénél milyen gyógyító eljárást fognak alkalmazni, de arra lehetőséget nyújt, hogy belekóstoljunk az orvosok közti viszonyba és a doktori iskola szemléletébe, melyet követtek. Legtöbb itt is Kőrös Gáspárról derül ki, aki mellett ugyan feltűntek más orvosok is a nádori udvarban, de házi orvosoknak mégis őt nevezhetnénk meg. A fent említett megbeszélés Bécsben zajlott (1554. október 1-jén), két főszereplője Propertio doktor és Kőrös Gáspár, a téma a nádorné daganata volt, amelyről a későbbiekben még bővebben esik szó. Azonban legalább annyira szólt a bécsi és itáliai orvosok összecsapásáról, és az előkelő paciensért folytatott harcukról. Valójában nem ritka az orvosok (főleg az itáliai orvosok) körében a heves viták és vádaskodások. Báthory István orvosai például annak halála után egymást vádolták és nevezték meg a tragikus esemény okának.⁶¹⁹

De visszatérve az 1554-es eseményekhez, Gáspár doktor jó híre ekkorra már Bécsbe is megérkezett, a „királyi fizikusok” körében külsőleg elismeréssel fogadták. Azonban amikor a gondterhelt és izgatott Kőrös éppen előadta volna az általa jónak tartott teendőket, az ellenkező tábor képviselő Propertio vehemensen kiabálta, (ámbár szörnyű latinsággal), míg be nem rekedt: „Te Gáspár, te hazudsz!”, majd ripacsnak titulálta, sőt bajkeverőnek, aki inkább feláldozza a betegek életét, mintsem őszintén beismerje tévedését.⁶²⁰ Propertio egyébként a levelezések tanúsága szerint 1555-től 1561-ig kapcsolatban állt Nádasdyékkel.⁶²¹

Az orvosi iskolák és képviselőik versengtek egymással. Mindegyikőjük hivatkozási alapja Hippokratész és Galénosz volt, tanításuk megkérdőjelezhetetlen. A már fent említett Velasiusnak sem lett volna semmi esélye, ha Galénossal szemben nem adja meg a kellő tiszteletet, pedig pontosan tudta, hogy anatómiai tudásában meghaladta elődjét. Az egyetlen lehetőség számára az volt, hogy az oktatásban előrelépjen, és megjelenjen korrigált, új anatómiai munkája. Sikeres is volt törekvése, az itáliai doktorok mertek sebészeti vagy egyéb manuális beavatkozást végezni betegeiken, amiket ugyan Hippokratész is leírt műveiben, de

⁶¹⁸ Stopius Márton Nádasdy Tamáshoz 1554. október 1. Bécs MOL E 185 Mf. 6917. B 1546. 119. cím 1-5.

⁶¹⁹ *Magyar* 1929. 76.

⁶²⁰ Stopius Márton Nádasdy Tamáshoz, 1554. október 1. Bécs MOL E 185 Mf. 6917. B 1546. 119. cím 1-5.

⁶²¹ Simeoni Propertio=Simioni Propercio MOL E 185. Mf. 6916. B 1546. 117. cím 1-31.

az elmélet mellé a gyakorlathoz az anatómián keresztül vezethetett az út. Gáspár doktor ezt a szellemiséget szívta magába egyetemi évei alatt, egyetemista társaival együtt lenézték mindazokat, akik német nyelvterületeken tanultak, ahová ezek az elgondolások csak később jutottak el. De a bevett szokások tekintetében is szakbarbároknak tartották őket. Kőrös nem tudta elfogadni azt, hogy azok többsége hitt a boszorkányságban.

Nem volt túl jó véleményük a gyógyszerészekről sem, ahogy Gáspár doktor is nyilatkozik róluk, iszákosak és hencegők, akik attól, hogy már megkeverték egy-két gyógyszert, orvosnak képzelik magukat, és nem engedelmessé válnak az utasításoknak.⁶²²

„Nem akarok felfuvalkodott gyógyszerészt, amilyenek az iszákos németek, akik mikor orvosaik előírásai szerint egy főzetet elkészítettek, magukat orvosnak képzelik és nem engedelmessé válnak az orvos parancsainak.”⁶²³

Ez a lenézés a német gyógyszerészek iránt talán abból is eredhet, hogy itt is régi elveikhez ragaszkodtak, pedig olasz földről elindult már az az új szemlélet, mely az arisztotelészi helyett a kísérlettől, megfigyeléstől várt választ. S elindulnak hódító útjukra az orvoshiány pótlásában igen fontos szerepet betöltő herbáriumok is.⁶²⁴ Mindazonáltal Bencze József azt állítja, hogy Gáspár doktor a sárvári várban létesített patikát. Azt írta Nádasdynak, várja a gyógyszerészt, akinek valamilyen helyet kell készíteni a kastélyban „ahol, amikor akar, tüstént tüzet is tudjon csinálni.”⁶²⁵ Kanizsai Orsolya a vár déli szárnyában közvetlenül az orvos szobája mellett lévő két szobát rendeztette be annak. A doktor kérésére, mivel az ő szobája állítása szerint egerek és cickányok tanyája volt, a jegyzők szép szobáit adta. A szobákból kiköltöztette az írnokokat, mert ők „még ha ezer évig és válaszolnak is, se főzeteket, se szirupokat, se kenőcsöket és viaszokat és hasonló orvosi szereket ily alkalmas helyen elő nem állíthatnak.”⁶²⁶ „Megnevezte a várt patikáriust: Arcadius vinopolus a várt személy, vagyis „borpincés Arkadius”, aki szláv ember, s akit majd munkába állítása előtt megvizsgáztat „magyar módon”. (...) Arkadius ezek szerint nem volt gyakorlott gyógyszerész, legfeljebb „borpincés” foglalkozása mellett érthetett a pároláshoz és főzetek készítéséhez.”⁶²⁷ (A szláv borkereskedőt Nádasdy ajánlotta figyelmébe.⁶²⁸) Viszont Arkadius uram nemcsak a mesterségét szerethette, hanem a bort is, ugyanis Kőrös hozzáteszi, hogy

⁶²² *Magyary* 1929. 16.

⁶²³ *Bencze* (1964) 73., *Vida* 1988. 64.

⁶²⁴ *Gombocz* 1936, 26-28.

⁶²⁵ *Vida* 1988. 68.

⁶²⁶ *Vida* 1988. 68.

⁶²⁷ *Urbán* (1988) 370.

⁶²⁸ *Vida* 1988. 68.

nemcsak „magyar módon megforgatja”, de ha kell a borát is felhígítja. Nemsokkal később azonban meglepéssel ír róla: „Szláv gyógyszerész van a magyar orvos mellett, aki eddigelé magyar fegyelemmel élt, és jól megfelelt.”⁶²⁹

Mindenesetre Nádasdy úgy döntött, hogy Péter magistert Csepregről Sárvárra hozatja, hogy a gyógyszertár vezetője legyen, szigorúan utasították, hogy mindenben kövesse az orvos utasításait, így a két férfi együtt állította össze a gyógyszereket.⁶³⁰ Pharmabotanikai ismereteit felhasználva gyógynövénykertet hozott létre Kerti Istvánnal.⁶³¹ Ez utóbbit jó szakértőként tartották számon, mint kertézmestert. A gyógynövénykert nem lehetett túl nagy és gazdag, (az, hogy szekérszámra szállítottak belőle Bécsbe csupán félreértés), mivel ezután is sok növényt vásároltak külföldről és nem volt olyan híre, mint gyümölcsstermesztésüknek. (Ez utóbbi szervezettségét és európai színvonalát mutatja, hogy egzotikus növények is megtalálhatók voltak, melyeket Mélius is tanulmányozhatott.)⁶³² Mindenesetre az orvos érthetett hozzá, mert Beythe István a későbbi elismert botanikus, aki korának legjobbjával Carolus Clusiussal kutatott együtt, Kőröst vallotta mesterének.⁶³³ Állítólag a doktor jól festett, és kedves időtöltése volt a gyógynövényeket lefesteni, sajnos ezek nem maradtak fenn, csak onnan tudunk róla, hogy többször is kért a nádortól ezen tevékenységéhez festéket, illetve ceruzát.⁶³⁴ Valószínű, hogy Kőrös gyógynövénytudása a már említett humorális elmélet köré épült, „mely szerint a négy alapelemnek (tűz, föld, víz, levegő) és a négy alaptulajdonságnak (száraz, hideg, nedves, meleg) megvannak a megfelelői a négy testnedv (vér, fekete epe, nyálka, sárga epe) között. A betegséget az egyensúly megbomlása okozza, és ezt az egyensúlyt kell szárazító, hidegítő, melegítő vagy nedvesítő hatású gyógynövényekkel helyreállítani.)⁶³⁵ A gyógyszerekhez a gyógynövényeken és állati eredetű összetevőkön túl vegyi anyagokat is felhasználtak, de azt általában Bécsből hozatták, illetve volt, hogy a doktor maga ment.⁶³⁶ Kőrös hangsúlyt fektetett arra, hogy Sárváron mindig elérhetőek legyenek a legfontosabb gyógyszerek, mégha arra éppen nem is volt szükség, hiszen, ha hamar jött a baj, akkor nehéz lett volna hirtelen beszerezni őket, illetve fontosnak tartotta azt is, hogy: „A dolgok ne legyenek idejemúltak.”⁶³⁷

⁶²⁹ Vida 1988. 73.

⁶³⁰ Bencze (1964) 69.

⁶³¹ Bencze (1963) 1903.

⁶³² Melius Juhász Péter: Herbárium. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól, Bukarest, 1978, 46.

⁶³³ Melius 1978, 18.

⁶³⁴ Bencze (1964) 71.; 1988.62, 63, 68, 72.

⁶³⁵ Melius 1978, 44-45.

⁶³⁶ Vida 1988. 72.

⁶³⁷ Vida 1988. 60.

Kőrös nem egyszer szidja olasz kollégáit, mint tehetségteleneket. Azok pedig kuruzslónak titulálják. A vita lángja akkor is magasra csapott, ha azonos szemléletből indultak ki, például Hippokratész valamely állításából. Minden vita és szakmai ellenségeskedés ellenére (a bécsi orvosok a háta mögött csak leszólták a magyar orvost), Gáspár doktort igen elismerték a hazájában. Eredményes kezeléseinek köszönhetően a jó híre egyre növekedett, és a magyar urak nem ritkán „kölcson” is kérték Nádasdyéktól, de az mindig hűséges maradt hozzájuk, és elsődleges feladatának az ő szolgálatukat tekintette. Ha éppen ő volt távol, folyton-folyvást kérlete Nádasdyt, hogy tájékoztassa őt hogylétük felől, mely nemcsak az orvos betege iránti állandó figyelmével magyarázható, hanem az odaadással is, mellyel a család iránt viseltetett.

Az évek során előkerülő többfajta betegségeiket a korra jellemző elvek szerint gyógykezelte, de elegyítette a tradicionális tudást a legújabb tapasztalatokkal.

7.5. Kanizsai Orsolya meddőségének kérdése és az alkalmazott gyógymódok

Bár a Nádasdy házaspár több betegségben is szenvedett, a legnagyobb problémát az jelentette számukra, hogy a gyermekáldást hiába várták. Ők is, mint a 16. századi főúri családok általában, nagyon áhították a gyermek érkezését, aki biztosíthatta volna a család továbbélését.

A fogantatás szempontjából döntő jelentőségű a nő életkora a házasságkötéskor. Kanizsai Orsolya ekkor tizennégy éves volt, Nádasdy harminchét. Ez utóbbit, vagyis a férj életkorát azonban Colin Clark szerint nem kell figyelembe vennünk, ugyanis a férfiak nemzőképessége nem változik az évek folyamán ellentétben a nők termékenységével.⁶³⁸ Ha az általa leírt vizsgálatokat egybevetjük, a kor és a megtermékenyíthetőség tizennyolc év alatt 10-15% alatti, tizennyolc és húsz év között 11-15%, a húszas években nő, eléri maximumát, akár a 27%-ot is, majd a harmincas években 10%-ra is csökkenhet, s folyamatosan egyre kevesebb lesz.⁶³⁹ Ez abban az esetben igaz, ha semmiféle védekezésről nem beszélhetünk. A korban, főleg a főúri családoknál ez egyáltalán nem merülhet fel. Nádasdyéknál pedig teljesen biztos, hogy már a házasság kezdetétől szerettek volna gyermeket. A legrosszabb

⁶³⁸ *Váralljai* 2. 1994. 5.

⁶³⁹ *Váralljai* 1994. 1.

megtermékenyíthetőség esetén is az arának négy éven belül teherbe kellett volna esni. Az újkorban pedig általában két éven belül bekövetkezett az áldott állapot, leggyakrabban közvetlenül a házasság után, és csak nagyon ritkán két éven túl.⁶⁴⁰ A szakirodalom nagy része szerint azonban, ez Kanizsai Orsolyánál sem kettő, sem négy év után nem következett be.

Nagy László szerint ennek a legvalószínűbb oka az lehetett, hogy ebben a korban Magyarországon már 14-15 éves korukban férjhez adták a lányokat, akik, mivel ilyen korán kezdtek el szexuális életet élni, később lettek alkalmasak a terhesség megtartására és kihordására.⁶⁴¹ A levelezésből arra is következtethetünk, hogy valamilyenfajta betegség állhatott ennek hátterében. Arról, hogy esetleg a férj szenvedett volna olyan betegségben, amely ezt befolyásolta volna, nincs tudomásunk, arról azonban igen, hogy Nádasdyné orvosi kezelés alatt állt emiatt.

Számolnunk kell azonban azzal a feltevessel is, melyre Urbán László hívja fel a figyelmünket egy cikkében. Ebben leírja, hogy többek szerint Kanizsai Orsolyának 1552 előtt már volt két kihordott terhessége, melyből fiúgyermekek születtek, Márton és László, akik nagyon korán meghaltak.⁶⁴² Azonban talán épp erre utal Kanizsai Orsolya 1552-ben férjének írt pár sora: „Továbbá azmit Kd az Kd fia felől ír, jól értem, de az Úristen úgy akarta, úgy kellett lenni, azt magának választotta, csak hogy immár az Úristen tartsa meg Kdet és Kddel egyetembe az Kd adta fiait”⁶⁴³ Másfelől viszont Gáspár doktor a később megszületett Ferencet elsőszülöttnek nevezi, s nehezen elképzelhető, hogy Nádasdyék ne mondták volna el neki, ha lett volna Kanizsai Orsolyának már két szülése.⁶⁴⁴

Ha azonban igaz ez a két terhesség, akkor másképpen kell tekintenünk Kanizsai Orsolya betegségére. Ez esetben ugyanis nem a teherbe esés lehetett az egyetlen probléma, hanem az, hogy a szülés után maradhattak méhében gyulladások, amik persze a következő teherbe esést vagy teherbe esés esetén annak sikeres kihordását veszélyeztethették.

Az azonban bizonyos, hogy amikor nem volt az asszony mellett az orvos, akkor is részletes tájékoztatást várt arról, hogy mikor milyen ételeket és italokat vesz magához, tud-e aludni, van-e láza, ha igen milyen gyakran, s mennyi ideig áll fönn a lázas állapot. Külön le kellett írni neki, hogy a menstruáció hogyan zajlott, mikor kezdődött, mikor szűnt meg,

⁶⁴⁰ Péter 1996. 17. Péter Katalin itt leírja, hogy rendszeres adatsorokkal dokumentálható arisztokrata házaspároknál végzett összehasonlító vizsgálataiból kiderült az, hogy az esküvő után nagyon hamar, „majd egymást követően szinte mindig két éven belül, csak nagyon ritkán két éven valamivel túl jöttek az áldott állapotok”.

⁶⁴¹ Nagy 1987. 11.

⁶⁴² Urbán (1988) 369.

⁶⁴³ Vida 1988. 38.

⁶⁴⁴ Vida 1988. 153.

milyen intenzitású volt. Normális időben jelentkezett-e, piros-e vagy vizes.⁶⁴⁵ Illetve, hogy a daganat leapadt-e? Összefüggést talált az általános állapot és az éghajlat között, a hideg és nedves szerinte nem tesz jót.⁶⁴⁶ Óva inti őket, a hideg és nedves szobáktól, felhívja a figyelmet többször is, hogy fűtsék azokat be jól kandallóval, sőt a „legkellemesebb illatokkal” váltsák levegőjét.⁶⁴⁷ Mai szóval azt mondhatnánk, hogy aromaterápiát javasolt. Az is érdekelte, hogy hogyan tölti idejét az úrnő, például sétál-e, stb.⁶⁴⁸ Vagyis a teljes diagnózis felállításához felhasználta az általános állapotról és viselkedésről, életmódról szóló információkat, beleértve az étkezést is, a betegség tüneteinek változását, a környezet mibenlétét. Más levelekből kiderül, hogy a lelkiállapot változása is fontos volt számára, a felsoroltakat együttesen szemlélte, amikor gyógyított, összefüggést látott közöttük. Ezeket a tényezőket folyamatosan számba vette, és pontról pontra leírta az őket érintő javaslatait. Mondhatjuk tehát, hogy holisztikus szemléletű orvos volt.

Amikor Kőrös átvette Kanizsai Orsolya gyógykezelését, még azt is fontosnak tartotta, hogy kik tartózkodnak az asszony közvetlen közelében és kik szolgálnak neki. Nádasdy Tamáshoz írt egyik levelében részletezte tanácsait. „úgy azon asszonyokat sem akarnám, akik rátartiak, gőgösök, minduntalan az őseiket emlegetik, italosak, bűdösek, bakszaguk van, ostobák, szószátyárok. Mert tisztességes családjának tisztességes, szemérmes, józan, alázatos nő szolgáljon.”⁶⁴⁹ Az asszonyt, amikor beteg volt, akkor Sennyey Orsolya, illetve később Nádasdy Anna látta el, akikkel Gáspár doktor igen meg volt elégedve. Kényesebb kezelésekre őket tanította be. Rajtuk kívül is voltak asszonyok, akik gondoskodtak a nádornéről, Kőrös mint társnőkről, becsületes életű asszonyokról ír, akik akár együtt is virrasztottak az úrnőjükkel, ha az nem tudott aludni.⁶⁵⁰ A doktorral együtt ők próbálták felvidítani, amikor melankólikus lett, vagy annyira dühös, hogy még az orra vére is eleredt, például, amikor meghallotta, hogy férjét nádorrá választották, és az el is fogadta. Úgy látszik jobban szerette volna, ha férje becézgeti, minthogy mások, nádorasszonynak szólítsák. Tanácsolja is az újdonsült nádornak az orvos, hogy jöjjön haza, amint teheti, mert minden fáradozásuk az asszony egészségéért kárba vesztet, ha nem vigasztalja meg és szárítja fel a könnyeit.⁶⁵¹

⁶⁴⁵ *Szmollény* 1910. 93-94.

⁶⁴⁶ *Vida* 1988. 43-44.

⁶⁴⁷ *Vida* 1988. 50, 54.

⁶⁴⁸ *Szmollény* 1910, 91-92.

⁶⁴⁹ *Vida* 1988. 64.

⁶⁵⁰ *Vida* 1988. 77.

⁶⁵¹ *Vida* 1988. 77-80.

A nőkkel kapcsolatos egészségügyi kérdésekben is meglehetősen tájékozott Gáspár doktor próbált segíteni Orsolyán. Bár ekkor még nem beszélhetünk az orvosi pályán belül szakirányokról, de mégis úgy tekinthetünk rá, mint Magyarország egyik első nőgyógyászára. Bár ő maga azt írja: „Inkább legyen (ha úgy adódik) tíz férfi betegem, minthogy egy beteg nőt kelljen kezelnem.”⁶⁵² Tudjuk ugyan, hogy a korban született egy „nőorvosi munkáról” szóló mű, Giorgio Blandrata tollából, de sajnós tudomásunk szerint nem maradt fenn. Ez nagy kár, mert Blandrata kiváló orvos volt, bár politikai befolyása sem volt elhanyagolható. Szapolyai János felesége, Izabella mellett is feltűnt Erdélyben, János Zsigmondnak udvari orvosa, sőt belső tanácsosa lett. Báthory Istvántól birtokadományozásban részesül.⁶⁵³ Nőgyógyászati orvosi működését érdekes lett volna összehasonlítani Gáspár doktoréval, akinek ilyen irányú tevékenységét mások is elismerték. Sajnós azonban tőle, tudomásunk szerint, eddig nem került elő ilyen jellegű forrásanyag.

Gáspár doktor tudatosan is gyűjtötte az ehhez fűződő információkat, legyen bár gyakorlati – környezetében levő asszonyok hogyan szültek, egyes vidékeken milyen érdekes szülészeti esetek fordultak elő-, vagy elméleti, akár az ókori szerzőkhöz is visszanyúlva. Ezekről olvashatunk egyik levelében, ahol azzal biztatja Nádasdyt, hogy még Hippokratész „de sterilibus” című könyvében leírtakat is cáfolja két eset, az egyik Nagy Antalnée, aki fiút szült, pedig fekélyes baja volt, a másik egy Zsófi nevű asszony, aki példa rá, hogy méhrák mellett is lehetséges szülés. Ezek után már ő is reméli, hogy úrnője szülhet.⁶⁵⁴ Máshol pedig ezt írja: „Hiszen a nagyságos úrnő kedvéért mind a régi, mind az újabb kori orvosok kiváló írásait átlapoztam; hozzátettem saját munkáimat, amelyekkel kipróbáltam, hogy a különféle vidékeken hasonló betegségben mi felelt meg az ész és a tapasztalat követelményeinek és a dolog szerencsés kimenetelének.”⁶⁵⁵

1554-ben kifejezetten nőgyógyászati céllal vizsgálta meg az asszonyt, persze nem egyedül, hanem Nádasdy Anna és Sennyey Orsolya jelenlétében. Erről írt leveléből tudhatjuk meg, hogy a vizsgálatot megelőző este bőséges vacsorát adtak az asszonynak, aki ehhez még sok méhsört is ivott, majd másnap reggel éhgyomorral vizsgálta meg, miközben füstöltek (most inkább fertőtlenítő céllal, mint aromaterápia végett). A vizsgálat bár asszonyok körében zajlott, nem volt teljes körű, mert még így is maradtak olyan elemek, amelyet csak a

⁶⁵² *Vida* 1988. 125.

⁶⁵³ *Schultheisz* 1997, 170-171.

⁶⁵⁴ *Szmollény* 1910, 120-123.; *Vida* 1988. 95.

⁶⁵⁵ *Vida* 1988. 49.

férj jelenlétében lehetett volna elvégezni. Sőt még egyes kérdéseket sem tett fel az orvos a férj jelenléte nélkül.⁶⁵⁶ Ezért kérte Nádasdyt, hogy ő maga jöjjön, sőt hozza magával Sárvárra Péter és József doktorokat, vagyis a helyszínen szeretett volna konzíliumot tartani az asszony felett, úgy hogy az összes orvos valóban lássa és vizsgálja meg a beteget. Ez mindenképpen nagy dolognak számított, nemcsak azért, mert igen drága és ritka „multság” volt a korban egyszerre három orvost hívatni egy beteghez, hanem mert fontosnak találta, hogy saját szemükkel lássák az orvosok Orsolyát, ne csak szóban beszéljenek róla, pláne ne csak levél útján.

Nagyon modern szemléletnek értékelhetjük ezt az ötletet abban a korban, ahol bevett szokás volt, hogy az orvosok igen gyakran csak levél útján tájékoztak a betegségről, és úgy gyógyítottak, hogy egyáltalán nem látták betegüket. Persze ezt Kőrös is tudta, és ezért fenntartotta azt a lehetőséget is, hogy ő utazzon Bécsbe, és ott a szokások szerint tanácskozzon a fent említett orvosokkal. Az is kiderül, hogy az orvos egyik fő dilemmája az volt, vajon a daganat okoz tüneteket az asszonynál vagy gyermeket vár, ez utóbbi esetben ugyanis nincs szükség és nem kezdheti meg a kezelést. „mert mihelyt meg kell kezdeni a kezelést, amely kívánom, hogy Isten akaratából sikeres legyen, mielőbb meg kell oldanunk a jeles doktorokkal együtt az új fogamzással kapcsolatban támadt gyanút.” – írta egy nappal később.⁶⁵⁷ Később megkezdte a kezelést, innen sejthetjük, hogy végül kizárta a terhességet, és igaza is lehetett, mert 1554 márciusának végén volt ez, s Kanizsai Orsolya 1554 decemberében vagy január elején fogant meg Nádasdy Ferencsel.⁶⁵⁸

Már előzőleg is írt Kanizsai Orsolya daganatáról, innen tudhatjuk meg, hogy a doktor diagnózisa szerint, valamilyenfajta rákja lehetett. Kőrösi Gáspár a betegségre a scryho, scyrrho szavakat használja, ami azonban nem létezik a mai orvosi nyelvhasználatban, így nemcsak azt nem tudjuk meghatározni, hogy milyen rákban szenvedett Nádasdyné, mely akadályozta a teherbe esését, hanem abban sem lehetünk biztosak, hogy a mai értelemben vett rákja volt. Bár a reneszánszból fennmaradtak rákos betegségleírások, találunk feljegyzéseket, például gyomor- és végbélrákról, sőt még agydaganatról is.⁶⁵⁹ Azonban ezekre a cancer szót használták,⁶⁶⁰ ugyanúgy, mint az emlő- és méhrákra. Az orvos egyik levelében utal arra, hogy a baj a méhben található: „Ennél fogva azt reméljük munkánk egyáltalán nem lesz haszontalan, azt azonban, hogy e daganat teljesen lelohad a mi időnkben, senki se beszélje be

⁶⁵⁶ *Vida* 1988. 56.

⁶⁵⁷ *Vida* 1988. 61.

⁶⁵⁸ Kőrös szerint január elején. *Vida* 1988. 125.

⁶⁵⁹ *Duin - Sutcliffe* 1993. 194.

⁶⁶⁰ *Vida* 1994. 61.

magának. Mind a királyi, mind a bécsi orvosok ugyanis arra következtetnek, hogy a méh sok éve szerzett daganata csak nagy fáradozással és hosszú idő múlva fog lelohadni.”⁶⁶¹ Azonban itt is a „szirrhus” szót használja, így a levélből csak a betegség helye, de fajtája nem derül ki.

Nemcsak ő használja ezt a szót a betegségre, a pont e miatt összehívott bécsi orvosi konzíliumon is így emlegetik, s része a 16. századi orvosi műszókincsnek is. A meghatározása csupán ennyi: skyrrhus, azaz kemény dagadás, sajnos pontosítva itt sincsen.⁶⁶² Urbán László joggal feltételezi, hogy mivel Gáspár doktor Padovában tanult, az ottani olasz orvosi nyelvet használta, így hámszövetgyulladásnak fordíthatjuk.⁶⁶³

A további pontosításban sajnos nem sokat segít a betegség néhány tünetének említése, például, hogy az úrnője lázas, hiszen ennek számtalan oka lehetett. Ugyanígy számtalan oka lehetett az alhasi fájdalomnak és a rendellenes havi vérzésnek. Mindenesetre a zsíros és fűszeres ételektől óvta, olyannyira, hogy egészen pontosan megadta, hogy például milyen halakat és fűszereket javasol.⁶⁶⁴ Előnyben részesíti a pisztrángot, a tavi és folyami halakkal szemben, illetve a nyugtató és kímélő fűszereket részesíti előnyben, mint a kapor és fahéj.⁶⁶⁵ E gyakorlati megfigyelésen alapuló tudás annyira ősi, vagy mondhatjuk, hogy annyira modern, hogy a mai, 21. századi gyógyászatban is alkalmazzák. A mai természetgyógyászat számos elemet őrzött meg a korabeli gyógyászatból és herbáriumokból, ez is egy a sok közül.⁶⁶⁶ A kerti kapor⁶⁶⁷ egyaránt jó puffadás, gyomorfájás, bélgörcsök ellen, de a nők régóta alkalmazzák a menstruációt kísérő tünetek enyhítésére, szoptató anyák pedig a tejképződés serkentésére. Belsőleg és külsőleg gyógyfürdőként is használatos. Kanizsai Orsolya tünete alapján tehát nagyon jó választás volt a kapor az orvos részéről.

Az sem ad felvilágosítást a pontos betegségéről, amikor általában a daganatról és a daganat kezeléséről ír, mert így nevezték a korban az összes olyan betegséget, amelynek során egyes testrészek vagy nyirokcsomók bedagadtak, illetve ha „daganás” jelent meg. Ezeket általában kenőcsökkel kengették, melyeket gyógynövényekből, állati zsiradékból, illetve mézből kevertek. A kenőcsök használata többször is felbukkan Gáspár doktornál, ő is említi a „szarvashajat”, még hozzá a feleség nőgyógyászati kezelésénél, a havi ciklus kapcsán.⁶⁶⁸ A

⁶⁶¹ *Vida* 1988. 99-103.

⁶⁶² *Lázár* (1980) 133-146.

⁶⁶³ *Urbán* (1988) 372.

⁶⁶⁴ *Vida* 1988. 50.

⁶⁶⁵ *Urbán* (1988) 368.

⁶⁶⁶ Érdemes megemlíteni azt is, hogy a természetgyógyászaton túl a herbáriumok tudásával dolgozik a homeopátia is.

⁶⁶⁷ *Anethum graveolens* L.

⁶⁶⁸ *Szmollény* 1910, 92-97.

betegségre vonatkozóan azonban ez sem ad felvilágosítást, mert a „szarvasháj”, „szarvasfaggyú”,⁶⁶⁹ ez a háromnegyed részben állati zsiradékból álló faggyúféle, többfajta gyógykenőcs összetevője, mint vivőanyag.⁶⁷⁰ Az azonban, hogy a kezelés sokszor igen kellemetlen volt, elképzelhető a következő utasításból: „Hoc est, si intensissimus dolor redierit, singulis fere horis ungtur, idque calide, modo ne cuticula exuratur.”⁶⁷¹

Fontos momentum azonban az, hogy a mell és hastáji fájdalom, a lábfájás és lábdagadás, a vérzések, a daganatok és a lázas állapotok ellenére az orvos kizárt számos betegséget, mit a tüdőbaj, vízibetegség, hektika, sorvadás.⁶⁷²

A nőgyógyászati esetekben Gáspár doktor a Hippokratész által leírtakra támaszkodott, még ha egyes alkalmakkor bírálta is. Az ókori orvos szerint, mint ahogyan azt „De natura muliebri liber” című tanulmányában írja, a menstruációs tisztítószernek közé tartozott többek között a napi háromszori alkalmazása a gyógykenőcsnek, ahol ő is zsiradékot használt vivőanyagként. Bár ennél sokkal kellemetlenebb eljárásokat is javasol, még ez is igen fájdalmas lehetett, mert, ha megérett a kelés, akkor felválták, ahogyan Nádasdynénál is olvashatjuk. „T[o]vábá amünemü betegségbe valék mikort .k.[egyelmed] innen el mene a keg'elmes Istennek akaratt'ából, imar ul meg kenn'ebettem, de semiképe[n] eg'éb nem lehet benne, hanem vassal meg kelletek a kelt meg fakasztani, es elmult czeterteken reggel no'lcz hora kort meg fakaszták, bizon' az ng' fáidalom nélkül nem lehet.”⁶⁷³ Nem csodálhatjuk, hogy Kanizsai Orsolya férjét óva inti e kezelésmódtól: „az élő Istenért kérem .k.[egyelmedet] hog' senki ig' ne biztathassa, .k.[egyelmed] hog' az metélésnek ál'on.”⁶⁷⁴

Ezek után megérthetjük, miért kérleli férjét: „azért az Istenért könyörgök K[egyelme]dnek mint szerelmes uramnak, hogy K[egyelme]d jűjjon meg ha lehetséges, mert bizon semmi jót nem várok belőle, az doktor leveléből mindent megért k[egyelmed]d, siessen édes uram ha lehet.”⁶⁷⁵ Pedig a fájdalmas eljárást gyakran siker koronázta, mint azt Nádasdyné is elismeri: „de nem sok idő múlván jól meg kenn'ebedem, sok ken'edség⁶⁷⁶ 'mene belőle, előszer vérrel elég', az után mint eg' sarviz”⁶⁷⁷. A gennyel és más váladékokkal teli daganatok megnyitását nem csak a tapasztalat indokolta, hanem az az elképzelés, mely

⁶⁶⁹ Szlatky 1983. 344.

⁶⁷⁰ Szlatky 1983. 107-115, 212-215.

⁶⁷¹ Szmollény 1910. 97-99.

⁶⁷² Urbán 1988) 369.; Vida 1988. 61.

⁶⁷³ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1555. november 23. MOL Mf. 6900. B1531. 70. cím 91.

⁶⁷⁴ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1552. március 27. MOL Mf. 6900. B1531. 70. cím 55.

⁶⁷⁵ Károlyi - Szalay 1882. 92-93.

⁶⁷⁶ gennyesség

⁶⁷⁷ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1552. március 27. Sárvár MOL E 185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 55.

szerint ott rossz vér lappang, az ilyen képződményt fel kell vágni, akkor a rossz vér eltávozik, annak eltávoztával pedig a jó vér megmarad. Ez az elképzelés áll az érvágás, a köpölyözés és a nadály (azaz piócák) alkalmazása mögött is.

Gáspár doktornak azonban nemcsak a fent említett kezelése hozott sikert, hanem a meddőség elleni is. Ez részben annak lehetett köszönhető, hogy folyamatosan nyomon követte a feleség havi ciklusát, amelyre jó példa a következő levélrészlet is: „Az is nyugtalanít, hogy h(...)(.....)rendes időben jönnek-e meg, mikor kezdődnek, mikor szűnnek meg, sok, vagy kevés folyik-e el? Ha a vérfolyások visszatérnek, mennyi és milyen?”⁶⁷⁸ Mint kiderül, az asszonynál ezek hosszú ideig nem voltak rendben, az orvos újból a hippokratészi elvekhez nyúlt vissza, s alkalmazta a kor által is használt gyógymódokat. Ezek szerint a tennivaló az, hogy elérjék a rendszerességet a havi vérzéseknél, elkerüljék az előzőekben említett gennyes váladékokat, megszüntessék a lázas állapotokat, az alhas keménységének véget vessenek, ha szükséges úgy, hogy a méhet előzőleg kitisztítsák. Miután mindezek bekövetkeznek, a beteg újra élhet házasságot férjével. Mikor a cél az, hogy a nő teherbe essen (ahogyan Nádasdyéknál is ez volt), külön hangsúlyt kell fektetni a méh manuális kitisztítására, amely vagy egy mézbe mártott vászondarabbal történt, vagy például ecetes befecskendezéssel az anyaméhbe. Erre például egy női dolgokban jártas asszonyt, Csúnyi Katalint akarta betanítani Kőrös, de az éppen a tervezett beavatkozás előtt saját lányához utazott, hogy levezesse annak szülését. Az orvos felháborodva írta: „Hiszen kinek a hűségére bízom a méhbe való gyógyszereknek a méhbe klistírral történő beöntését?”⁶⁷⁹ Szorult helyzetében az udvarmester feleségét javasolta még, mint tisztességes asszonyt, illetve azt, hogy a nádor térjen vissza, és maga a férj végezze el. A beavatkozás mellett ajánlatos volt a meleg fürdő alkalmazása, hashajtó, gyógyfüves borogatás a méhre.

E hippokratészi javallatokat Gáspár doktor is megfogadta és alkalmazta betegén, ha nem is pont ilyen sorrendben. A fürdő használatát, még egyszerűbben előírta az orvos, hiszen nem volt bonyolult feladat, s bármely női szolgálot vagy rokont betaníthatott rá, hiszen a nőknél nem igen végezhetett férfi vizsgálatokat vagy beavatkozásokat e korban. A többi eljárás sokkal nehezebben volt kivitelezhető, de már a fürdónél is akadtak gondjai. Ő azt szerette volna, ha asszonya egy kénes fürdőt vesz, de a Kanizsai Orsolya gyógyítására összehívott orvosi konzíliumon azonban épp e miatt tört ki parázs vita. Pedig 1554-ben pont a

⁶⁷⁸ *Szmollény* 1910. 90.

⁶⁷⁹ *Vida* 1988. 87.

doktor javasolja Nádasdynak, hogy felesége felett tartsanak konzíliumot, s ezért még két bécsi orvost is hozzon magával.⁶⁸⁰

A vita gyújtópontjában az állt, hogy a már említett Propertius doktor szörnyülködött azon, hogyan is ajánlhatott kénes fürdőt a betegségre. Kőrössel való ellentétük 1554 őszére megy vissza.⁶⁸¹ „Propercius” szerint a kén tüzes ereje kimondottan káros lehet ebben az esetben, azon fölül, hogy a daganatok gyógyítására nem is alkalmas. Ez pont hogy lázat idéz elő (amelyet e korban mérni még nem tudtak, de diagnosztizálni már igen), amit – mint már említettük – éppenhogy meg akartak szüntetni.

Propertius doktor azt állította: mint azt mindenki tudhatja, megsértheti a bőrt, s a leprához hasonló tüneteket okozhat, vagy az egész test nedveinek rosszat tehet. Ebből is láthatja mindenki – folytatja tovább –, hogy ezek a javaslatok a józanésztől mentesek, s jobban illenek egy őszvérgyógyászhoz, mint a fizika doktorához. Bizonyítéka is van rá, emlékezhet rá bárki, hogy amikor ezt már egyszer Kanizsai Orsolyán alkalmazták, majdnem tragédia lett belőle, mert nemcsak hogy alkalmatlannak bizonyult a fürdő, de majdnem belehalt a kegyelmes asszony. A kezeléstől teljesen kimerült, testben és lélekben egyaránt. Az, hogy ilyen dőreségre mégis rá tudott venni másokat, annak köszönhető, hogy Gáspár doktor igen ért az ékesszóláshoz, és érveit, melyek ugyan minden rációtól mentesek, meggyőzően tudja előadni. Vegye azonban bárki a fáradságot, hogy figyelmesen végiggondolja a doktor következtetéseit, rá fog jönni, hogy támadhatóak és kiderül belőlük a témában való járatlansága.⁶⁸²

Azt, hogy Kanizsai Orsolyánál valóban ilyen súlyos következményei lehettek az említett fürdőnek, nem tudhatjuk, mert máshol nem maradt nyoma, de a fent említett vélemény sokat elárul arról, mennyire ellenséges érzelmekkel kellett találkoznia Kőrösnek, és hogy milyen ellentétes vélemények uralkodtak e korban a fürdő alkalmazásáról.

A 16-17. században az európai felfogás a tisztálkodásról igen megváltozott. (Magyarországon ez majdnem fél évszázados csúszással, lassú átmenettel következett be.) Eluralkodott a víztől való félelem, míg a középkorban a fürdők és a gőzfürdő volt a tisztaság szinonimája, addig a 16. századtól „vízmentes” üggyé vált a testhigiéna. Ennek a félelemnek az oka a ragályoktól való rettegésben keresendő. A nyilvános fürdőkben hihetetlen gyorsan terjedtek e betegségek, mint például a pestis, s mivel nem egyszer a nyilvánosház, s a kocsmá

⁶⁸⁰ *Magyary*1929. 75.

⁶⁸¹ *Vida* 1988. 92.

⁶⁸² *Stopi*us Márton Nádasdy Tamáshoz, 1554. október 1. MOL E 185. Mf. 6917.B 1546. 119. cím 1-5.

funkcióját is ellátták, a szifilisz terjedését is elősegítették. Ezen intézményeket egymás után zárták be, hogy mindenféle gyülekezést elkerüljenek, s a rettegett kóroknak elejét vegyék. A fürdő fogalmához előnytelen képzetek is járultak, s lassanként a fürdéshez, magához is olyan asszociációk kapcsolódtak, mint az egészség számára veszélyes cselekedet, és akik éltek vele, azokat bűnös hajlamúaknak tekintették.⁶⁸³

Az nyugat-európai orvosok véleménye egyre inkább ingadozott a fürdők hasznosságáról, még akkor is, ha nem nyilvános intézményről, hanem otthoni kúráról volt szó. Eleinte csak arról oszlottak meg a vélemények, hogy jó-e, ha a nyilvános fürdőket nők és férfiak is használják egyszerre. Elterjedtek olyan képzetek, mint a „fürdőterhesség”, az az elképzelés, hogy az éppen akkor ott fürdő férfiktől származó, s a meleg vízben szétterjedő spermák által, az ott fürdőző nők megtermékenyülnek.⁶⁸⁴ Majd a 16. század folyamán elterjedt az a közkedvelt elgondolás, hogy a bőr a meleg vízben kitágult pórusain át még fogékonyabb lesz a „dögletes miazmák” iránt.

A bőr átteresztőképességében való hit, és az ezzel összefüggésben álló fürdés veszélyeiről szóló tanok miatt, az orvosi írások tömege jelent meg, amely kimondottan tiltotta a fürdést. Arról, hogy ez nem csupán a tudósok agyában élt, tanúskodik, hogy bezárták a nyilvános fürdőket. Mindezek oda vezetnek, hogy a 17. században már meg lesznek győződve arról, hogy a fürdéskor a kitágult pórusokon át a testnedvek elszöknek, mely az életerő elvesztéséhez vezethet.⁶⁸⁵ A bécsi vita háttérében ezek az elképzelések állhatnak. A 15. században még náluk is közkedvelt és hasznosnak tartott fürdőzésről megváltoztatták véleményüket, e téren még Hippokratésznek is ellenálltak, nemhogy Gáspár doktornak, akit amúgy is lenéztek.

Magyarországon azonban más volt az általános. Külön érdemes tárgyalnunk a nyilvános fürdőket és az egyéni, mindennapos tisztálkodást. A nyilvános fürdők nagy szerepet játszottak. Ennek praktikus oka is volt, mert itt végezték a köpölyözést, érvágást, hajvágást is. Ezeket az itt dolgozó fürdősök, más néven balneátorok vagy „kenő emberek” végezték, akik a gyógyító emberek közé sorolandók az orvosok mellett. Számtalanszor céhekbe tömörültek. A felsorolt tevékenységeket és az idült betegségek gyógyítását csak itt végezhették, de házon kívül töréseket és ficamokat is helyre tehetek, csakúgy, mint a hóhérok. Sőt a szifilisz beteget is ide küldték utókúrára. A gyógyító hatásukról a legfontosabb balneológiai

⁶⁸³ *Duby - Perrot* 1997. 62-63.

⁶⁸⁴ *Duby - Perrot* 1997. 63.

⁶⁸⁵ *Duby - Perrot* 1997. 69.

irodalomunk: Werner György kamarai tanácsos *Hypomnematiónja (De admirandis hungarise aqvis hypomnematión)* a magyar gyógyfürdőkről és Jordán Tamásé a morvaországi és cseh fürdőkről.⁶⁸⁶ Leginkább a csúztól, köszvénytől szenvedők keresték fel ezeket, de alkalmazták gyomorbántalmakra is (sőt meg is itták), de a meddőség és egyéb női bajok kezelésére is hatásosnak tartották.⁶⁸⁷ A köszvénytől szenvedők száma pedig igen magas volt ebben a korban, amikor sok bort és húst fogyasztottak, és a legtöbb férfi hadi életet élt, talán ez is hozzájárult, hogy a hévizek virágkorukat élték. Előfordult, hogy az orvoshiányra való tekintettel egy-egy doktor fürdőben ütötte fel tanyáját, és ott gyógyította pacienseit.⁶⁸⁸

A fürdőknek társadalmi szerepük is volt, a közösségi élet egyik színteréül szolgáltak (gondoljunk csak arra, hogy a közfelfogás szerint a Wesselényi összeesküvés is a stubnyai fürdőből indult ki). Nálunk a 16. század a fürdőélet csúcsát jelentette.⁶⁸⁹ Mesterséges gyógyfürdőket is létesítettek, és a természetes gyógyforrásokat is kihasználták. Az utazók szívesen tettek kitérőt, ha módjukban állt, hogy betérjenek ezen intézmények valamelyikébe. Számos városban még fürdőalapítványokat is tettek, hogy a szegények meghatározott napon megfürdöhessenek. Arról is tudunk, hogy rendszeresen heti egy nap a céhekben dolgozóknak volt előírva a fürdők használata.

A fürdés, mint otthoni tevékenység gyakori volt, bár a hajmosás már közel sem annyira. Pedig nemcsak a nőknél, hanem a fiatal férfiaknál is dívott a hosszú haj, az idősebb férfiaknál pedig a dús, pödört bajusz, sőt nős és korosabb urak körszakállt is hordtak, melyekben tisztálkodás híján könnyen megtelepedtek a tetvek.⁶⁹⁰ A főurak tisztaságszeretetről tanúskodnak a fennmaradt leltárak, amik fürdőszobáról, mosdótálról, fürdőkádról, fürdőruháról tesznek említést.⁶⁹¹ Persze nálunk is voltak olyan fürdők, ahol a férfiak és a nők együtt töltötték idejüket a meleg vízben, de ezekről hasonló volt a vélemény, mint külföldön, inkább a bordélyhoz asszociálták. Azonban 16. sőt a 17. században nálunk is elismerték a fürdősök (mint a gyógyításban résztvevők) hasznosságát.

Tehát nem formálódott át a közvélemény a fürdők gyógyító hatásáról sem, mint nyugaton. Sőt éppen a 16. században szaporodnak el a fürdők. Úgy látszik, ebben a

⁶⁸⁶ Mayer 1927. 187

⁶⁸⁷ Mesterházy András levelében arról számol be Nádasdynak, hogy a pöstyéni fürdőben időznek, aminek vize igen jó „zantalan beteg embernek” kivált „kezvenes”-nek. Majd így folytatja: „sokat láttam zememvel is hog ugan bele vittek, meg gogolt és egéségben haza ment, viságát semmit nem irhattok.” Számunkra érdekes az is, hogy ebből a leveléből kiderül a nők és a férfiak itt együtt fürödtek, mert Batory Andrással és Turzónéval együtt merítkezett a gyógyvízben. Úgy tűnik jó szívvvel dicséri a fürdőt, amit az ízületi bántalmakban szenvedő nádor is igénybe vett. Mesterházy András Nádasdy Tamásnak 1546. május 15. Pöstyén MOL E185. B1554. 150. cím

⁶⁸⁸ Héjja 395.

⁶⁸⁹ Korbuly 369.

⁶⁹⁰ Höllrigl 372.

tekintetben Gáspár doktorra inkább hatott az itthoni közhangulat, mint a külföldi tudósok érvelései. Kanizsai Orsolyánál tudjuk, hogy javasolta neki a nyilvános gyógyfürdőt. S Sárvárról Lékára menet Csepregen fürdőt is vettek. „A nagyságos úrnőn kívül lányok nagy tömege fürdött.” – írja Kőrös.⁶⁹² Leggyakrabban azonban mégiscsak az otthonit alkalmazta, ez azonban nem vezetett sem a daganat elmúltához, sem a meddőség legyőzéséhez. Kiderül az is a levelezésből, hogy gyakran ajánlottak egymásnak különböző házi fürdőket, amelyekbe különböző gyógynövényeket áztattak.⁶⁹³ Sőt a Nádasdy számadásokban már 1540-ben szerepel fürdőmester.⁶⁹⁴

Az orvosnak további gyógymódokhoz kellett fordulnia. Nem általánosan előforduló betegségről lévén szó, meglehetősen forradalmi tethhez kellett folyamodnia, saját maga vizsgálta meg úrnőjét.

A kora újkorban a női bajok esetén – terhességgel kapcsolatos vizsgálatoknál is, nemcsak szüléskor – a bábát vagy tapasztalt asszonyokat hívtak. Ehhez mind az erkölcsök, mind az orvosok hiánya és drágasága is hozzájárult. Ráadásul Kanizsai Orsolya esetében nemcsak vizsgálatról, hanem egy sajátos kezelési módról is szó esett, amelyhez az orvos a nádor külön engedélyét is kikérte, ez egy anyaméhre ható orvosság hüvelybe történő befecskendezése volt, mint azt már fentebb olvashattuk. Itt joggal juthat eszünkbe Gáspár doktor nagy példaképének Hippokratésznek a tanácsa, melyet szükségesnek tartott a méh megtisztításához, amely előfeltétele a terhességnek.

Valójában tehát évszázadokkal előbb már leírt eljárásról van szó, alkalmazása azonban ritka lehetett. S mint ilyen, nagy bátorságra és önbizalomra vall. Még akkor is, ha ezt az orvos nemcsak a beteg, hanem annak férjének engedélyével tette meg, illetve nem is ő tette, hanem egy erre alkalmas nőt tanított be. Ezért kérte Nádasdyt, hogy vagy jöjjön haza, vagy engedélyezze, hogy a művelet elvégzésére az udvarmester feleségét betanítsa.⁶⁹⁵ Mindenesetre az orvos „visszanyomta a scirrust”.⁶⁹⁶

S meg is lett az eredménye a mindenre kiterjedő kezelésnek. Ami valóban mindenre kiterjedt, mert nemcsak közvetlenül kezelte Gáspár doktor a paciensét, hanem részletesen

⁶⁹¹ Tóth 2000. 174.

⁶⁹² Urbán (1988) 369. Itt kitér arra is a szerző, hogy Csepregtől 2-3 kilométerre hidrotermális törésvonal húzódott, ami mentén akkoriban lehetettek gyógyvizek, amik az 1556. januári földrengés után eltűntek, így később ezért nincs emlékünkről. Vida 1988. 67.

⁶⁹³ Vida 1988. 83.

⁶⁹⁴ Benze 12 (1959) 12. illetve még: Kumorovicz - M. Kállai I. 1959. 340.

⁶⁹⁵ Vida 1994. 122.

⁶⁹⁶ Urbán (1988) 375.

előírta, hogy mit lehet, mit lehet, milyen kenőcsöket használjon, melyik gyógyszert vegye be, mely éghajlat a kedvező számára, még azt is, hogy mikor és hogyan fűtse szobáját. Ami – a fentiekből tudjuk – rutin eljárása volt a korabeli orvoslásnak.

Kanizsai Orsolya általános állapota annyira javult, hogy az orvos azt írhatta 1554 novemberében: „A nagyságos úrnőm jól van, és – mint látom – napról napra jobban lesz, hiszen úgy látszik, az arca kezd rózsaszínűre válni. Az a tiszta derűs arc jele a jövőendő egészségnek,…”⁶⁹⁷, ami be is következett: „Nagyságos úrnőm egészséges, rózsás színű, elhízott, megvastagodott, kövér.” – írta le az optimális egészségi állapot ismerveit.⁶⁹⁸ Sőt még bóknak is beillik, hiszen a középkor törékeny ideálját ekkorra már felváltja a telt idomú és széles csípőjű nő képe. Ez a „szépség” inkább a gazdagabbaknál volt lehetséges, hiszen előfeltétele volt a bőséges táplálkozás, s bizonyára a szósok megjelenése, a fokozott vajfogyasztás is elősegítette a testsúly gyarapodását. Ez utóbbiak viszont inkább az úri konyha sajátjai voltak. Igen örülhetett ennek a nádor, ugyanis már 1554 áprilisában jobbra fordult az felesége állapota, ugyan az orvos könnyű étrendre állította át, de étvágya javult, folyamatosan hízott és erősödött, ami a fogantatásig fennmaradt. Már ekkor így írt örvendezve⁶⁹⁹ Kőrös: „Nagyságos úrnőnk egészségesebb a farkashalnál, amely tartózkodik az ételtől, ha egyszer jól megtöltötte a gyomrát.” Ezután már csakugyan csak a méhdaganattal kellett foglalkoznia.

7.3. A terhesség hónapjai és a szülés

Kanizsai Orsolya tehát egészséges és szép harmincas éveiben járó asszony lehetett, amikor a hosszúra nyúló próbálkozás után, 1554 decemberében megfogant, ebben azonban maga az orvos is kételkedett. Az asszony már három hónapja áldott állapotban volt, amikor Kőrös Gáspár így tudósította a nádort: „Ám előbb én állandóan a havi vérzés elnyomására gondoltam, mielőtt Nagyságtok emlékeztetett engem a dolgokra. A kezeléshez ugyanis nem kellett vakmerően hozzálátni, és bár a vizelet semmi biztosat sem mutatna a megfogant magzat tekintetében, (...) Mindamellet nem ismerem fel a fogamzásnak semmilyen biztos

⁶⁹⁷ *Vida* 1988. 99-103.

⁶⁹⁸ *Vida* 1988. 99., 106-107.

⁶⁹⁹ *Vida* 1988. 84.

jelét, sőt attól tartok, hogy a havi vérzések oly hosszantartó elnyomása következtében a daganat egyre inkább gyarapszik és növekedik, emiatt úgy vélem, a kezelést mihamarabb el kell kezdeni.”⁷⁰⁰ Végül több havi késlekedés után 1554 októberében sikerült hozzálátniuk a kezeléshez, „különféle folyadékban beveendő porokkal, tapasztokkal, kenőcsökkel, viaszkötésekkel, kenetekkel, gyógyfüves fürdőkkel”.⁷⁰¹ Ebből, tehát két fontos információt tudhatunk meg, először is azt, bár lehet, hogy alkalmazta, de nem hitt a vizeletvizsgálat megbízhatóságában, s ez ellentmondani látszik Vida Mária kijelentésének, miszerint a terhességet e konkrét esetben „Kőrösi doktor is vizeletvizsgálattal döntötte el...”⁷⁰², az ugyan igaz, hogy más esetekben nagy jelentőséget tulajdonított neki: „A jelen levő orvosa ugyanis, mégpedig ha szorgalmas, sok mindent képes megkülönböztetni és megítélni a kiválasztódó anyagokból.”⁷⁰³ Valószínűleg ennél ez esetnél már annyi minden szokatlan dolog előjött, hogy nehezen vette rá magát az orvos, hogy a bármiben is biztosat állítson. Annyira nem volt hagyományos e betegség, hogy a rutinszerű eljárások sem voltak alkalmazhatóak rá.

Másodszor pedig, a vérzések elmaradását a daganatos betegségnek, nem pedig a terhességnek tulajdonította, vagyis a harmadik hónapban még nem volt képes felismerni azt. Ugyanúgy a későbbiekben nem tudta azt sem megmondani, hogy milyen lesz a gyermek neme. A hatodik hónapban is csak ennyit ír: „Adja Isten, hogy ő is mindnyájunkat fiúgyermekkel örvendeztessen meg!”⁷⁰⁴ Ekkor az asszony jó egészségi állapotnak örvendett, nagyokat sétált, sőt estig kint tartózkodott a kertben, ott is étkezett, a saját lábán sétált haza, még a meredek grádicson is.⁷⁰⁵ Ugyanitt kéri Sárkány Antal Nádasdyt, hogy azt már végképp ne engedje feleségének, hogy kint is háljon, a „sokféle aprónép” miatt. Kőrös is egyetértett vele, de ő inkább a biztonságát féltette az asszonynak, ezért az egész napos kint tartózkodás után Sopron város erős falai közt kellett éjszakázniuk.⁷⁰⁶

Ekkor már híre járhatott, hogy az asszony gyermeket vár. Aythingerné Dersffy Potentia hosszú levelet ír Nádasdynak, hogy „hallany Nagságos uram enyhány jo uraimtol és attyámfiátul értettem, hog az erek mindenható Ur Isten te kegyelmedre és az én zerelmes aszonyomra oly kegyelmes zemeivel tekenthet miképpen regentén az ven Abrahamra és az eő thársára Sára aszonyra. Láttya azt az Ur Isten, hog oly ervendethes zivel hallottam az the kegyelmede eremet mint hog ha aszonyom eő keg[---] édes gyermekem volna. Az erek

⁷⁰⁰ Vida 1988. 111-112.

⁷⁰¹ Vida 1988. 112-113.

⁷⁰² Vida 1994. 122.

⁷⁰³ Vida 1988. 106-107.

⁷⁰⁴ Vida 1988. 122.

⁷⁰⁵ Vida 1988. 114.

⁷⁰⁶ Vida 1988. 118.

mindenhato Ur Isten aggya Te kegyelmednek az eő edes magzattyáth nagh eremmel és jo zerenthével láthatny és [---] Isten kegyelmednek magzatith miképpen Ábrahámnak az eő Nemzethségéth.” Továbbiakban hivatkozik arra, hogy mindig szorgalmasan szolgálta asszonyát, mind varrásban, mind ágyvetésben, mind seprésben, s hogy nem látogatta még meg, annak az az oka, hogy nevelt lányát egy fiatal ember elcsábította, s ez ügyben kellett eljárnia. Hosszú mentegetőzése után urának fiú magzatot kívánt.⁷⁰⁷

Kanizsai Orsolya hét hónapos terhes volt, amikor az orvos ezt írja: „... én viszont attól, hogy az új fiú rövidesen megérkezik, egészen mennyei és földi lettem.”⁷⁰⁸ S bár ezek után írott leveleiben is fiúról beszél, nem valószínű, hogy bizonyosan tudta, inkább, mint óhajt értékelhetjük. A szülés időpontját tekintve azonban egyre pontosabb becsléseket adott. Júliusi levelében, amikor Nádasdyné a hetedik hónapban volt, azt írja „Augusztus folyamán új vendéget üdvözülhetünk.”, ma már tudjuk, hogy a gyermek októberben született, ehhez képest ez két hónapos tévedésnek tűnhet, azonban mégsem az.⁷⁰⁹ Ugyanebben a levelében ugyanis arról ír, hogy a szülésre felkészülve elolvasta Hippokratésznek a nyolc és hét hónapos szülésekről szóló könyvét, és beosztottjait ennek megfelelően oktatta ki, hogy rendben menjen a gyermek világra hozatala. (Sőt még az is felmerült benne, hogy a gyermek nem 1554. január elején, hanem egészen pontosan január 30-án fogant. Nyilván, mivel Nádasdy ritkán volt otthon, a becslés nem lehetett nehéz. Ez esetben az 1555. október 6-i, 36. hétre való szülés valóban korai lett volna. Nagyobb kockázatot is jelentett volna.) Ezek szerint a legrosszabb esetben is már azt tudta, hogy Kanizsai Orsolya a hetedik-nyolcadik hónap körül jár.

A napot illetően ekkor még csak úgy nyilatkozik: „Úgy jön a majd, mint a tolvaj, várakozásunk ellenére ama soká kívánt nap, az a nap, amelyet Nagyságtok Ábrahám és Zakariás példájára reménységgel és csendben várt.”⁷¹⁰ De kitűnik vélekedéséből, hogy nem zárta ki a koraszülés lehetőségét. Ugyan a korban a terhességek többségénél nem merült fel komplikáció, az orvos aggodalmait ezen terhesség esetén, ismerve az előtörténetet, megérthetjük.

⁷⁰⁷ Aythingerné Dersffy Potentia Nádasdy Tamásnak 1555. július 10. Baar MOL E 185. Mf. 6876. B 1511. 3. cím 4.

⁷⁰⁸ *Vida* 1988. 122.

⁷⁰⁹ *Vida* 1988. 122.

⁷¹⁰ Itt kitűnő párhuzamot állít közéjük és a bibliai házaspárok közé, utalva Ábrahám és Sára (Ter 17,17), illetve Zakariás és Erzsébet esetére (Lk 1,18), hiszen mindegyik esetben a férj és a feleség is jóval meghaladta azt a kort, amikor gyermeket, ráadásul az első gyermeket szokás várni. *Vida* 1988. 122-123.

Nádasdyné azonban a kor asszonyaihoz hasonlóan nagyon aktív volt a szülés előtt, október előtti levelét még Sopronból írta, a következőt, mely a szülés előtt öt nappal íródott már Sárvárról, tehát a kilencedik hónapban vállalkozott erre az útra, azért, hogy távollevő férje kíséretéről gondoskodjon, küldve neki kétszázötven cipót és egyéb kenyérműt. Bizonyos, hogy tényleg jó általános állapotban volt, ha Kőrös engedélyezett neki hasonló „kirándulást”, mert még évekkel ezelőtt, 1553-ban egy másik terhes asszonynak éppen, hogy nem javasolta az utazást, nehogy útközben elvetéljen.⁷¹¹

Az áldott állapot valóban „más” állapotot jelöl, s bár nem tekintették akkor sem betegségnek, nehéz volt megtalálni a megfelelő mozgásmennyiséget. A nemesasszonyoknak nem kellett volna feltétlenül aktívnak lenniük a szülés előtt, megtehették volna, hogy egész nap csak pihennek. Hogy mégsem tették, annak talán az is oka volt, amit legszebben a később élt Poppel Éva fogalmazott meg menyé kapcsán (de ő is az előző generációtól merítette az elgondolást), hogy anya és gyermeke azért halt meg általa is látott számos esetben, mert az anya csak feküdt, nem mozgott, s a gyerek olyan nagyra nőtt, hogy nem tudta megszülni, még az sem, akinek többedik gyermeke lett volna.⁷¹²

Kanizsai Orsolya terhessége az orvos aggodalmainak ellenére rendben zajlott, ő maga is természetesnek tarthatta a kor szemléletének megfelelően, bár így írt urának: „Azért most sem írhatok K[egyelme]dnek egyebet, hogy Isten akaratából jó egészségben vagyok.”⁷¹³ S valószínű, hogy ez a hálaadás több volt, mint a korban használatos udvarias és szokványos formula. Sőt ő maga ajánlkozik teljesíteni férje tanácsát, hogy a szüléshez úgy erősödjön meg, hogy a szabad levegőn nagyokat sétál: „Továbbá az gyalogjáráshoz kész vagyok mind Bécsbe, mind Pozsonyba, de így hogy kegyelmed is velem gyalogoljon, jóllehet hogy az gyalog járáshoz az lábaim most igen dagadoznak, az mint szokott efféle embereknek lenni.”⁷¹⁴, úgy vehetjük ki szavaiból, hogy a legnagyobb gondja most is, mint máskor is, a férje hiánya.

Szeptemberben még mindig nem következett be a szülés, bár már voltak jósló fájdalmai a nádorasszonynak, s már közelinek írja le az orvos, és október harmincadikára becsli, miközben részletesen leírja a magzat alakulását.⁷¹⁵ Vida Máriánál azt olvashatjuk: „Kőrösi Gáspár kiszámította Kanizsai Orsolya szülését éppen október 10-re, mikor

⁷¹¹ Vida 1988. 43.

⁷¹² Kincses 1993. 137.

⁷¹³ Károlyi – Szalay 1882. 93-94.

⁷¹⁴ Károlyi - Szalay 1882. 93-94., Vida 1988. 123.

⁷¹⁵ Vida 1988. 124-125.

megtörtént.”⁷¹⁶ Ezt csak féligazságként fogadhatjuk el, ha hiszünk Sennyeynek, akinek leveleiből arra következtethetünk, hogy a gyermek október 6-án született. Október 5-én írt levelében ugyanis csak arról értesíti a nádort, hogy az asszony jó egészségben van, de szülésről még nincs szó.⁷¹⁷ Mindazonáltal kéri Nádasdyt, hogy ha teheti, jöjjön haza, és az október 7-i levelét így kezdi: „mikor az Úristen az kis urat ez vilákra atta...”⁷¹⁸, tehát tizedikén már biztosan megvolt a gyermek. Csányi Ákos is október 7-én ad hírt a fiú születéséről.⁷¹⁹ Az október tizediki becslés, ha a szülést hatodikára (1555. október 6.) tesszük csodálatra méltóan pontos, és még egy mai orvosnak is becslésére válhatna. Kanizsai Orsolya az „új vendég” érkezését már október elején, az utazás után várja, s türelmetlenül jegyzi meg: „mert bizony mind az új vendégen várokottam; nem tudom hova lén el...”⁷²⁰ Most már tudjuk, hogy csak öt napot kellett erre a nagy eseményre várnia. Nádasdy Tamás anyyira örült, hogy rabjait és foglyait szabadon bocsátotta.⁷²¹

Az orvos semmit nem akart a véletlenre bízni, teljes készenlétben állott, elfogadva Sennyey ajánlatát, már szeptemberben nála aludt, hogy minél hamarabb odaérhessen a nádornéhoz, ha megindul a szülés. Az elővigyázatosság indokolt volt, akár igaz az előző két terhessége Kanizsai Orsolyának, akár nem, mert a kortársak pontosan tisztában voltak a szülés kockázatával, s azzal, hogy „a nők halálának legtöbbször a szerencsétlen szülés volt az oka, vagy haláluk valamilyen gyermekágyi szövődmény miatt következett be.”⁷²²

Amikor valóban eljött a szülés ideje azonnal küldtek Gáspár doktorért, a rá követő nap. A szüléseknél általában a férj otthon tartózkodott, „asszonyi dolog volt” és különben sem levéltéma, ezért a kora újkorból nem sok forrásunk van erről, Nádasdy azonban ekkor sem tudott hazamenni, s utasítása szerint pontosan megírták neki, hogyan zajlott a szülés, így ezt a Sennyeytől származó levelet valóságos kincsnek tekinthetjük.⁷²³ Ebből kiderül, hogy Kanizsai Orsolya körülbelül öt órát vajúdott, ameddig megszületett a gyerek.⁷²⁴ A szülésnél a kor szokása szerint bába segédkezett, de a mi esetünkben nem is egy, hanem kettő, egy német és

⁷¹⁶ Vida 1994, 123. Valószínű, hogy Kőrös 1555. szeptember 30-i levelére gondol, ahol az orvos valóban „körülbelül” október 10-re jósolja a szülést. In: Vida 1988. 125.

⁷¹⁷ Sennyey Ferenc Nádasdy Tamásnak 1555. október 5. Sárvár MOL E185. Mf. 6913. B 1543. 109. cím 38.

⁷¹⁸ Sennyey Ferenc Nádasdy Tamásnak 1555. október 7. Sárvár MOL E185. Mf. 6913. B 1543. 109. cím 46-51.

⁷¹⁹ *Óze* 1. 1996. 171-172.

⁷²⁰ *Károlyi - Szalay* 1882. 94.

⁷²¹ *Takáts* 1922. 47.

⁷²² *Péter* 1996. 25.

⁷²³ Sennyey Ferenc Nádasdy Tamásnak 1555. október 7. MOL E 185. Mf. 6913. B1543. 109. cím 46-51.

⁷²⁴ Dr. Fabricius Pál csillagjósolásából tudjuk, hogy 1555. október 6-án délután két óra harminc perckor született a gyermek. In: *Károlyi - Szalay* 1882. 226.

egy magyar. Rajtuk kívül még említést tesz Pál bírónéről, aki egy meglehetősen sokat látott asszony lehetett, s ott tartózkodhatott Sennyeyné is, aki tájékoztatta a levélíró férjét.

Valószínű, hogy ha az orvos jelen lett volna, őt is megemlíti Sennyey, s nem azt írja, hogy másnap kocsit küld érte. Így a szülés lebonyolításában a fő szerepet a német bába játszotta. Sárkány Antal leveléből kiderül, hogy a német bába nem tetszett sem neki, sem a többieknek, de amikor már nagyon nehezzé vált a szülés, Sennyeyné biztatására átvette az irányítást, és ő nélküle nem sikerült volna ilyen szerencsésen.⁷²⁵ Azt, hogy mindezekért mennyire hálás lehetett Nádasdy, csak sejtethetjük, amennyiben 1559-ben írt levelében említett „bécsi bába” azonos ezzel a bábával. Itt, tehát a szülés után négy évvel, azt az utasítást küldi feleségének, hogy „küldj a bécsi bábának egy szalonnát és tiz köből gabonát”.⁷²⁶ A levelezésekben fenmaradt egy Kronacher Margit, bécsi bábaasszony levele 1555-ből, de azt nem tudjuk, hogy ez megegyezett-e a fent említettel.⁷²⁷ A gyermek Sennyey szerint nagyon eleven volt, Nádasdyra hasonlított a hosszú orrával; és szegény Sárkány Antal az ő meghalt három hónapos kisfiához hasonlítva azt írta, hogy még újszülöttként is meghaladta azt Ferenc.⁷²⁸ Egyébként a bábákról való gondoskodást Nádasdy Sárkányra bízta, aki ugyanebben a levelében azt írta, hogy jól meg kell őket fizetni.

Sennyey aprólékosan tájékoztatta a szülés utáni állapotokról urát, leírta, hogy „ezt mongia felesékem, hog mindentül meh tisztult jo modon zépen. Jol vagion, hanem az mint zogot ez féle gyermek ágios azzoni állat lenni, chak ug vagion, mert most azzonomnak minden tezte belel sebes, minden chontai fáynok, de egép betekséke nincz, hála legen Istennek. Ételere yg gondolnak, Sarkan uram és felesékem fezet neki napiába háromzer hadnak enni. Eg zagaz chak azzonomnak fez. Azt mondia felesékem, hog ma jol et, jo lág bort izik.”⁷²⁹ Az ezt követő napokban is részletesen írt urának. Innen tudjuk, hogy mind az anya, mind a körülbelül egyhetes gyermek jól voltak, a nádor parancsa szerint éjjel-nappal egy leány és egy asszony volt az úrnővel, illetve a gyermekkel, akiket társaik váltottak, ha elfáradtak. Továbbá Sennyey azt állította, hogy felesége óránként benézett a nádornéhoz, kivéve, amikor annak ételéről gondoskodott. Kanizsai Orsolya nem hagyta, hogy hosszabb ideig ne legyen mellette

⁷²⁵ Vida 1988. 127. illetve Sárkány Antal Nádasdy Tamásnak 1555. október 7. Sárvár MOL Mf. 6911. B1541. 102. cím 224.

⁷²⁶ Károlyi - Szalay 1882. 35.; Vida 1988. 225.

⁷²⁷ Kronacher Margit bécsi bába sszony Nádasdy Tamásnak 1555. MOL E 185. Mf. 6907.

⁷²⁸ „az gyermek jo és nagy az enyémmek három holnapja volt, hogy meg holt, de meg mastes nagyob annál. Zintén olyan, mint kegelmed, orra elég nagy, ne lezen fitos,…” Sárkány Antal Nádasdy Tamásnak 1555. október 7. Sárvár MOL Mf. 6911. B1541. 102. cím 224.

⁷²⁹ Sennyey Ferenc Nádasdy Tamásnak 1555. október 7. Sárvár MOL E185 Mf. 6913. B 1543. 109. cím 46-47.

gyermeke, de a „vajdáné asszonyom es jól modon lát hozzá eremest es látom hog zeretettel bánik az kis urammal” – folytatta levelét.⁷³⁰

7.4. Az anya és a gyermek állapota a szülést követő első hónapokban

A gyermek első esztendeit nem lehet külön tárgyalni az anyától, s a későbbiekben is a családdal együtt érdemes szemlélni. Azonban az első hónapokat felölelő időszakot érdemes részletesen vizsgálnunk, hiszen egyrészt ebből a korszakból forrásadottságaink a témában igen hátrányosak, másrészt amennyiben a gyermekről megtudunk valamit, az sokat elárul az anyáról és az apáról is, s a családot így ismerhetjük meg igazán, bensőséges egységében. Egyet kell értenünk Péter Katalinnal, aki felhívja a figyelmünket arra, hogy mennyire fontos a történettudományban a gyermekkor történetének kutatása, és hogy mennyire meglepő, hogy a gyermekekről tudósító adatok terén milyen sok forrás elveszett, sőt forrástípusok teljes anyaga semmisült meg.⁷³¹ Szinte kirakójátékot és adatvadászatot kell folytatnunk, hogy összeálljon előttünk egy többé-kevésbé egységet alkotó történet. Nagyon szerencsésnek érezhetjük magunkat azért, hogy a kis Nádasdy esetében egészen fogantatásától ismerhetünk meg levélváltásokat, amelyekből a korai gyermekkor mozzanatai is előtűnnek, melyek szintén ritkaságszámba mennek. Sajnos a felnőtt Nádasdy Ferentől nem maradt fel olyan napló, melyben visszaemlékezett volna életére, gyermekkorára, pedig a humanizmus életszemléletébe belefért volna.⁷³²

A Nádasdy-levéltárban fennmaradt források alapján (illetve más családok levéltárába, például a Batthányakéba bepillantva) kiderülhet számunkra, hogy a gyermekkor felfogása a 16. századi Magyarországon nagyon közel állt már a mi mai szemléletünkhöz abban, hogy az élet önálló és minőségileg más szakaszának tekintette a gyerekkort, sőt, kezdetleges módon szakaszolta is. A gyermekre nem kis felnőttként tekintettek, a gyermekkor felfogásukra, tehát az, hogy a szocializáció kérdését hogyan oldották meg, azonban jellemző, hogy már a

⁷³⁰ Sennyey Ferenc Nádasdy Tamásnak 1555. október 14. Sárvár MOL E185. Mf. 6913. B 1543. 109. cím 68.

⁷³¹ Péter 1996. 10.

⁷³² Ilyen naplókat, leírásokat ismer a szakirodalom, de ezen esetekben számolni kell az érzelmi töltet és az évek torzító hatásával. Ld. *James Bruce Ross*: A középosztálybeli gyermek a városiasodó Itáliában a 14. századtól a 16. század elejéig, illetve: *Linda Pollock*: A gyermekkel kapcsolatos attitűdök, Mindekét tanulmány megtalálható: *Vajda Zsuzsanna, Pukánszky Béla (szerk.): A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény. Budapest, 1998. 139, 188.*

kezdetektől az életre, illetve arra az életre (főnemesi élet funkcióira) készítettek fel, amelynek a gyermeknek felnővén optimális esetben meg kellett felelnie. Ezt azonban úgy tették, hogy mindig az adott fejlődési szakaszhoz mérten viszonyultak a gyermekhez (illetve neveltjeikhez), annak rendelkezésére állt a szabad játék és játékszerek; sőt mint látni fogjuk, megfogalmaztak pedagógiai elveket is.

A Nádasdy házaspár különösen gondosan nevelte gyermekét, felismerték a játék szerepét, azt, hogy gondoskodásra és védelemre van szüksége a kicsinek, hogy neveléssel és fegyelmezővel, de főként pozitív megerősítéssel irányítani kell őt. S tisztában voltak azzal is, hogy ez mekkora anyagi áldozatot igényel.⁷³³ Ezzel párhuzamosan természetesen kirajzolódik az is, hogy az egyes időszakokban hogyan látták szülői szerepüket, s milyen módon, mekkora hőfokon valósult meg a szülő-gyermek interakció. Jelen forrásaink tehát cáfolják azt, amivel néhol a szakirodalomban találkozhatunk, mely szerint e kor úgy tekintett a gyermekre, mint, alacsonyabb rendű lényre, aki a társadalmi ranglétra legalsó fokán áll.⁷³⁴ Erről szó sincs esetünkben, sőt a humanizmus-reneszánsz korának többi főúri családjainál sem. Rá kell cáfolnunk Philippe Ariés véleményére is, akinek szemlélete szerint az anyák ebben a korban a nagy gyermekhalandóság miatt nem engedték érzelmileg magukhoz közel a gyermekeiket.⁷³⁵

A Nádasdy házaspár – mint láttuk – sokat levelezett egészségről-betegségről, gyermekük születése után az ő egészségi állapotáról írottakkal is bővült a levelek témája. Ez nem jelenti azt, hogy a kis Ferkó állandóan betegeskedett volna. E témában írt ismert levelek körülbelül egytizede szól csak arról, hogy a gyermeknek valami baja lenne, a legtöbb éppen arról tudósít, hogy teljesen egészséges. Valójában bevett szokás volt ez a tájékoztatás, s másoknál is ezt láthatjuk.⁷³⁶ Csányi Ákos például örvendezve írt arról, hogy látta a két hónapos gyermeket, akit az asztalon állattak, s igen mosolygott, még a kezét is megfogta. Viccelődve írta, hogy a gyermek nem parancsolt neki semmit, de azt mind meg is fogja tartani. Kívánta a nádornak (ami valószínűleg Nádasdynak is a legfőbb óhaja), hogy láthassa majd felnőttként Ferencet az országgyűléseken forgolódni.⁷³⁷

⁷³³ A gyermekkor felfogással kapcsolatos attitűdöket ld: *Vajda - Pukánszky* 1998. 176-178.

⁷³⁴ *Pollock* 1998. 178. illetve M.J Tucler kifejezetten azt írja: „A középkori felfogást követve a 15-16. század sem tartotta igazán fontosnak a gyermekeket.” In: *M.J. Tuckler* 1998. 211. Mindez lehet, hogy igaz volt Angliában, de magyar arisztokrácia esetében nem.

⁷³⁵ *Ariés* 1987. 178-179.

⁷³⁶ *Péter* 1996. 36.

⁷³⁷ *Óze*. 1. 1996. 200.

A szülés után egy hónappal azonban Nádasdynénál újabb problémák merültek fel. Ehhez azonban kicsit távolabbra kell tekintenünk. A 18. századig az anyák maguk szoptattak, a főrangú családokban, ahol az anya idős volt, vagy nagyon hamar újból teherbe esett, vagy nem volt elég teje, dajkát fogadtak, akit bába választott ki, testi és lelki alkalmassága alapján.⁷³⁸ A Nádasdyak esetében valószínű, hogy a gyermek táplálása terén Gáspár doktor szava is sokat nyomott a latba. Mivel ő Itáliában tanulta az orvoslást, biztosan hatott rá az ottani a gyerekorvoslással foglalkozó nézetek, melyek felszólították az anyákat, hogy maguk táplálják gyermekeiket, és szempontokat adtak a megfelelő dajka kiválasztásához.⁷³⁹ A megfelelő bába kiválasztása nagyon nagy jelentőséggel bírt, mert úgy hitték, a tejjel a gyermek a szoptató tulajdonságait is magába szívja.⁷⁴⁰ Kanizsai Orsolya mellé is szereztek dajkákat, akiket igen becsültek, a legszűkebb családdal együtt emlegették, és igyekeztek kedvükbe járni, a nádor például ezt írta feleségének: „Írd meg mit vügyek Ferkónak, az dajkának, Kegyesnek és Ékesnek, mert ők forgolódnak Ferkó körül, írd meg neked is mit vegyek.”⁷⁴¹

Tudunk továbbá egy Katus nevű dajkáról is 1556-ból, mert fennmaradt egy levél, melyet az asszony anyja írt. Ebből kiderül, hogy a Katus asszony porkolábné volt, és nagy szomorúságba esett, mert igen hiányzott neki saját családja, inkább szeretett volna hazamenni, mint a főúri gyermek mellett szolgálni. Anyja igyekezett lelket önteni belé, biztatja, hogy nemsokára a férje is meglátogatja, illetve azt írta: „a dajka néven se bánkodjál, hanem inkább háláth agy az Wrysthennek, hogy illyen fejedelem gyermekének kiváthak zolghálathodath, merth az nagyhsághos Wr és az kegyelmes azzony az the zolghálathodath hiába nem hagyák, chak kérlek jo lejányom, ne sirj és bánkodjal, ghonoz kedveö ne légy, hanem nagy jo kedvel, zereleömel, ugyan zolghál az naghságh gyermeke keönyeül.”⁷⁴² A dajkák élete a családjuktól való elszakítás miatt tehát lelkileg igen nehéz lehetett, saját gyermekükről való gondoskodást másnak kellett átengedniük, talán ezért is hozathatta az egyik fiát Kanizsára Csányi, ahogy írja „Az én uram dajkája fiát ide hatam ideik júni, hofi életi mektartasék az ű elensékitül, kikre kondom vagion, hofi mekzabadulon tülük.”⁷⁴³

Azoknak az anyáknak, akik nem szoptattak, a szoptatás elhagyása miatt begyulladt a mellük, és szörnyű fájdalmaik voltak. Azonban akkor is mellgyulladás következhet be, ha

⁷³⁸ *Vida* 1994. 142.

⁷³⁹ *Vajda - Pukánszky* 1998. 141.

⁷⁴⁰ *Vajda - Pukánszky* 1998, 141. Kanizsai Orsolya még csak fél időben volt, amikor már elkezdett megfelelő dajkát keresni. Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1555. június 20. Keresztúr MOL 1531. 70. cím 87.

⁷⁴¹ *Péter* 1966. 37.

⁷⁴² *Szalay* Pest, 1861. 200-201.

⁷⁴³ *Őze* 1. 1996. 308.

gyermek nem megfelelően üríti ki a mellet. Ez történhetett Kanizsai Orsolyával is, mert ő szoptatta gyermekét, s csak az egyik melle gyulladt be. Gáspár doktor szerint: „Nagyságos úrnóm bal mellét előbb néhány napig gyulladás tette próbára (mint ez elég gyakran megszokott esni szülő anyáknál), miután flastromot helyeztünk rá, úgy látszik, hogy napról napra jobban van, (...) Hiszen megszűnt ama tüzesség és a környület vörössége, enyhült a fájdalma is, ezt azonban teljesen nem lehetett oly gyorsan eltávolítani. A sebészekkel együtt a gyógyításban annyi fáradozást fogunk kifejtetni, amennyit csak kötelesek vagyunk.”⁷⁴⁴ Ma már tudjuk, hogy ilyen esetekben nem szabad abbahagyni a szoptatást, sőt az a legtermészetesebb gyógymód. Sajnos az orvos pont eltiltotta az asszonyt, hogy a bal melléből szoptasson, így az begennyedt, és magas láza lett. A gyermeknek ettől persze nem lett baja, hiszen Sárkány kerített más dajkákat, akik bőven ellátták tejjel, de az anya igen megsínylette ezt. Valószínű, hogy ezek után már nem is lett volna rá esélye, hogy egyedül tudja táplálni a kis Ferencet, így a dadák jelentősége még inkább megnőtt.

Nádasdnyé megírta férjének a betegségét, mire az orvosságot küldött neki, ennek ellenére a szegény asszony „mellbimbósebe”⁷⁴⁵ sokáig gennyedzett. Sőt sebészi úton fel is vágták végül, ami valószínűleg a hosszú félrekezelés után, tényleg elkerülhetetlen volt.⁷⁴⁶ Ezután már gyorsan gyógyult. S amint elmúlt a gyulladás, az orvos engedte, hogy az épből szoptasson, bár a dajkákat továbbra is megtartották.⁷⁴⁷ Több dajkáról is beszélhetünk, mert amint az egyiknek elapadt a teje, újat kerítettek.⁷⁴⁸ Mindazonáltal a már bevált dajkát igyekeztek meggyógyítani, s csak végső esetben kerestek újat.⁷⁴⁹

Az említett mellproblémát jobban megvilágítja a fentebb már idézett Derffy Potentia Nádasdy Tamáshoz írt levele.⁷⁵⁰ Ebben először is gratulál a megszületett kisfiúhoz, és kívánja a nádornak, hogy egy év múlva ismét ilyen örömben legyen része. Kiderül, hogy az eseményről maga a nádor tájékoztatta őt. Ennek oka valószínűleg pont Kanizsai Orsolya mellgyulladása volt, ugyanis Potentia asszony női dolgokban és gyógyításban igen jártas lehetett, a nádorné pedig már nagyon rosszul volt. Az amúgy bőbeszédű Aytayné rá is tért rögtön e problémára: „Nagságos uram minemü navalyát Nagyságod azzonyomnak írja, hogh vagyon. Az egyebteül nem letth vagy az, hogy eö kegielmenek sok theje volth, az gyülth meg,

⁷⁴⁴ *Vida* 1988. 133.

⁷⁴⁵ *Vida* 1988. 135-136.

⁷⁴⁶ *Vida* 1988. 134.

⁷⁴⁷ *Vida* 1988. 136.

⁷⁴⁸ *Vida*. 1988. 169.

⁷⁴⁹ Körös Gáspár Kanizsai Orsolyának 1558. június 11. Pozsony MOL E 185 Mf. 6904. B 1535. 82. cím

⁷⁵⁰ Aythingerné Dersffy Potentia Nádasdy Tamásnak 1555. december 4 utáni kedd. Bar MOL E 185. Mf. 6876. B 1511. 3. cím 5-6.

vagy az hogh, eö kegyelme fekessébe valahogy meg sértette magáth, mikor az Wristhen eö kegyelmének az gyermeket attha. Akkor ennek igen keönyen eleit vehettek volna.” Továbbiakban leírja, hogy neki is és menyének is volt ilyen problémája, de azoknak idejében elejét vette, a nádornénál, azonban, ahogy ura leveléből kiderül, már komolyabb a baj. Küldött ezért neki orvosságot, amivel akár fejével is felel, mert ha nem is használ, ártani biztos nem árt. S ha ettől sem lesz jobb, bizony nem tehetnek mást, mint tudós borbélyt hívatnak. A másik ritka adatunk is e levélből származik, ugyanis az asszony még azt is leírta, hogy elküldi ezzel a levelével azt a könyvet is, amit a nádor kért tőle. Ez a könyv családi orvosságos könyv lehetett, mert Aytayné arra kéri urát, hogy hamar másoltassa le, „mert tuggya te Naghságod, hogy az kegelmes zolgájának Derffy Istwannak két ketsin fia vagyon, ha valamelliknek mi navalyája tecthenik, avagy házam népénekis thudya te kegielmed hogy egiéb doctorth nem keressek. Hanem tsak az ebbeül vezem eleö, es minden doctorságot tsak ebbeül késsérthek. Bizony sok orvosságot beleüle meg próbáltam. Hogh Isten utan mind nagynak, smind ketshinnek haználtam vele.”

Ez után a gyógyulás után, új betegséggel kellett szembenézniük, a „méltóságos Nádasdy Ferenc”⁷⁵¹ lett beteg, aki ekkor múlt három hónapos. A kicsit „arcának kiütése” és „fejének kosza”⁷⁵² kínozta, amelyet feltehetően az ótvar (impetigo contagiosa), ez a pörkösödéssel járó gennyes bőrfertőzés okozhatott.⁷⁵³ Urbán József szerint ennél komolyabb, de szerencsére múló jellegű betegsége volt: urticaria és ekcéma.⁷⁵⁴ Sajnos a fertőzés továbbterjedt, először fejét, arcát, lábát borították el a fekélycsekék, majd orvosi kezelés híján homlokát, mellét, lapockáját, karjait. Illetve az orvosi kezelés abban állt, hogy Gáspár doktor semmilyen közvetlen beavatkozást nem javasolt, csak a nádorné és a dajka ételeit írta elő.⁷⁵⁵ Ez a korban általános volt, vagyis, hogy a szoptatós gyermeket a dajka vagy az anyja étrendjének előírásával gyógyították. A sebes bőr azonban elfertőződhetett, mert a kis fekélycsekék némelyikéből csúnya daganat lett. Az anya aggódva írta férjének, hogy a gyerek fél arca megdagadt, szemkörnyéke kék, orrából pedig folyik a vér, ha fűjja.⁷⁵⁶ Az orvos nem fogta fel ilyen tragikusan a helyzetet, azzal nyugtatja a nádort, hogy ilyen minden csecsemőnél előfordul, sőt: „A beteges csecsemőkor előjele a hosszú jövőendő életkornak.”⁷⁵⁷

⁷⁵¹ *Vida* 1988. 138.

⁷⁵² *Vida* 1988. 138.

⁷⁵³ *Brencsán* 1990. 239.

⁷⁵⁴ *Urbán* (1988) 373.

⁷⁵⁵ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1557. március 29. Sárvár MOL E 185. Mf. 6900. B 1531. 70. cím 108.

⁷⁵⁶ *Vida* 1988. 175.

⁷⁵⁷ *Vida* 1988. 139.

Perneszy György sem látta veszélyesnek a betegséget, ő arról tájékoztatja a nádort, hogy felesége és gyermeke is jól van, leszámítva ez utóbbi „vele született rühességét”.⁷⁵⁸ A gyermeket éjszaka felügyelő asszonyok azonban arról számoltak be, hogy igenis megviseli a kicsit a sok vakaródzás, és éjszaka nem tud megfelelően aludni.⁷⁵⁹ (Úgy tűnik a levelekből, hogy a csecsemővel aludt maga az anyja, de más asszonyok is.) Nem csoda hát, hogy ennyi vélemény és jóakaró között szegény Kanizsai Orsolya tele volt anyai aggodalommal és tanácsstalansággal.

A gyerek négy hónapos korára a betegség következtében annyira legyengült, hogy belázasodott, hasmenése volt, és csak ritkán tudott aludni. Nádasdy Anna Kanizsai Orsolyát hibáztatta, a betegség okának azt tartotta, hogy a gyermeket nem fürdették. „...jóllehet nem merénk szólni, de bizony minekink nem tetszik az feredetlenség az gyermeknek.”⁷⁶⁰ Az nem derül ki, hogy valóban igaz volt-e ez a vád, annyi azonban bizonyos, hogy Nádasdyné pont azért nem fürösztötte a beteg gyermeket, mert félt, hogy ezzel árt neki. Bár a korban pontosan az ótvar kezelésére javasolták a gőzölést forró tejjel vagy különböző gyógynövény főzetével.⁷⁶¹ Az asszony meg is írta férjének, hogy ő bizony nem biztos benne, hogy ótvarról van szó, lehet, hogy himlő, ez esetben viszont: „...azaz nem fürösztöm, hidegen nem tartom, tudom azt, hogy az oltvarnak nem ártok evvel, de az himlőnek igen ártanék mind az fürdővel s mind az hideggel.”⁷⁶² Az orvos azonban továbbra sem alkalmazott semmilyen gyógyszert, de az anyának és szoptatós dajkának továbbra is speciális étrendet írt elő. Hogy ennek köszönhetően-e vagy sem, de időlegesen javult a gyermek állapota.⁷⁶³ Sárkány Antal pedig titkon levelet írt a nádornak, melyben kérte, hogy lépjen közbe, mert a gyermeket szeles időben is kiviszik, és ő biztos benne, az ótvaros gyermeknek ez nem tesz jót, bár az orvos is megengedte ezt.⁷⁶⁴ Az időleges javulása a kicsinek azonban nem volt tartós. Amikor az orvos elutazott Csoromné Máriához Kaboldra, a gyerekek „bécsi gyógyszer” adtak, amitől még jobban fokozódott a hasmenése. Legalábbis a később hazatért Körös ezt állította, és a gyermek életét szerinte az mentette meg, hogy még időben leállította az adagolást.⁷⁶⁵

Az immár öt hónapos gyerek állapota pedig nem sokat javult, az orvos ezt írta: „A méltóságos Ferenc dolga jelenleg így van: az éjjelen semmit nem pihent három kelés miatt,

⁷⁵⁸ *Vida* 1988. 140.

⁷⁵⁹ *Vida* 1988. 141.

⁷⁶⁰ *Vida* 1988. 138.

⁷⁶¹ *Bencze* 12(1959)17-18.

⁷⁶² *Vida* 1988. 171-172.

⁷⁶³ *Vida* 1988. 145.

⁷⁶⁴ *Vida* 1988. 159.

⁷⁶⁵ *Vida* 1988. 153.

amely mindkét lábszárán kitört, mindamellert semmilyen láz sem gyötörte a gyermeket. Az ágyék táji mirigyes kelevény, legalábbis az én véleményem szerint, meg fog érni, nem oszlik széjjel, s ezt kezdettől fogva jelezte a daganat kékeszöld színe.”⁷⁶⁶ Egy hét múlva mentegetőző levelet írt az orvos, az apa valószínűleg kifogásolta, hogy a gyerek „combfehélyét”⁷⁶⁷ feltárták. Talán azért is, mert Sárkány Antal előzőleg azt írta neki, hogy az magától is elmúlik. Kőrösi azt állította, a sebészeti beavatkozás volt a legjobb, amit tehettek, a gyerekek pedig aligha fájhatott. Majd biztosította Nádasdyt, hogy a lehető legtökéletesebben fogják a kezelést folytatni. Egy hétre rá a „kelevény” teljesen begyógyult.⁷⁶⁸ A továbbiakban a levelek arról szólnak, hogy a gyermek szépen eszik, alszik, emészt, igen eleven és jókedvű. A kicsi csecsemőkori betegeskedéséből felgyógyulva a továbbiakban többnyire egészséges lehetett. Néha jelent meg a testen további kelevény, de minden esetben meggyógyult.

A gyermek e korai életkorában szembetegségben is szenvedett. I. Miksa király egy Tarnóczy nevű emberének szembaj elleni orvosságot küldött, ezzel akarták a kisfiút is gyógyítani, végül mégsem tették, hanem inkább „tudós asszonyállatokhoz” fordultak, s a javallat szerint, a gyermek szemébe reggel és este a dajka tejéből csepegtettek.⁷⁶⁹

1557 januárjában írta Kőrös egyik levelében, hogy ne aggódjanak a gyermek miatt, aki fogzása miatt nyugtalanul alszik, hiszen minden gyermeknél így van ez, de ha mégis enyhíteni akarják, akkor nyúl főtt agyvelejével dörzsölgék be.⁷⁷⁰ Ha elfogadjuk Péter Katalinnak a hipotézisét, hogy a gyerekek fogzását nem figyelték, akkor ezt is különleges adatnak kell tekintenünk.⁷⁷¹

A kis Ferenc a továbbiakban szépen fejlődött, 19 hónaposan már beszélt, 20 hónaposan járt. Erős, egészséges gyerek volt, mert az udvarban dülő fertőző betegséget nem kapta el, pedig még anyja is komolyan ágynak dőlt. Igaz, hogy azonnal elkülönítették a betegeket az egészségesektől, s a kicsire ez idő alatt Nádasdy Anna vigyázott.⁷⁷² A gyermek miután már igen mozgékony lett, állandó őrt kapott, aki mindig mellette volt. Persze számára a legfontosabb személy még mindig az anyja maradt, s ha annak el kellett utaznia, a kicsi

⁷⁶⁶ *Vida* 1988. 144-155.

⁷⁶⁷ *Vida* 1988. 154-155.

⁷⁶⁸ *Vida* 1988. 160.

⁷⁶⁹ *Bartók Imre: A magyar szemészet története.* Budapest, 1954. 51. Ugyanitt olvashatjuk, hogy egy évtizeddel később Guthy Országgh Borbála is hasonló eljárást ír le a nádornénak saját kislánya szembetegségénél.

⁷⁷⁰ *Vida* 1988. 174.

⁷⁷¹ *Péter* 1966. 37.

⁷⁷² *Vida* 1988. 181., 186.

számon is kérte tőle: „Anya, miért szöktél el tőlem?”⁷⁷³ Ha anyjának mégis hosszabb időre el kellett távoznia, akkor a dajka vigyázott rá, aki szoptatta. Azt is tudjuk azonban, hogy 31 hónaposan már kaphatott állati eredetű tejet is, mert a nádor feleségének írt levelében többször is említi, hogy a tej elkészítéséről szóló levélre, melyet Gáspár doktor írt, nagyon vigyázzon, „el ne vedesd, édes fiam” – inti Orsolyát.⁷⁷⁴ A szoptatás befejezése után is szokás volt a dajkákkal fenntartani a kapcsolatot, Nádasdyéknál sem volt ez másként.

Mozgásán és beszédén kívül az értelmi fejlődése is szépen haladt a kicsinek, még az orvos is elcsodálkozott azon, hogy bár régen nem látta őt, az egy hónap híján hároméves gyermek rögtön a nevéen szólította.⁷⁷⁵ A szeretetteljes légkört jelzi, hogy a gyermek bizalommal fordult az őt körülvevőkhöz, szófogadóan megfogta annak kezét, akiét kellett.

A kis Ferenc valószínűleg jobban is járt, amíg Gáspár doktor ott volt, és betegsége esetén kezelte, mert hároméves volt, amikor füle begyulladt, és másik két doktort kért fel Sárkány, hogy adjanak tanácsot. Azok mandulaolajat és rózsaoilajat javasoltak, de az egyik külsőleg, a másik a fülbe csepegtetve, úgyhogy csak találgatni tudtak, hogy mit tegyenek vele.⁷⁷⁶

A hároméves Nádasdy Ferencen piros kiütések jelentek meg, melyek lázzal jártak együtt. Az orvos szokás szerint az étrendet szabta meg szigorúan, ennek kapcsán érdekes, hogy a húsevésen túl, a borivást is megtiltotta a gyerekeknek. Ezen kívül kamillás melegített olajjal kenette be a testét, és szó szerint azt írja: „Korpa kezeoltze es io az gyermeknek.”⁷⁷⁷ Urbán László szerint Szmollény ezt rosszul olvasta, és ez nem mást ír, mint korpás kenőcs. Ez lehetséges, mert mind a kamilla, mind a korpa ma is alkalmazott gyógykészítmények.⁷⁷⁸ Azonban az sem lehetetlen, hogy jól olvasta Szmollény, és ez egyfajta főzet, ma azt mondanánk leves, ugyanis a korban korszócének hívták a lengyel ciberelevest, ami Bornemissza Anna szakácskönyvében is szerepel, igaz, hogy gyümölcscsel főzve, de ma is ismeretes korpával készült változata is. Így nem kizárt, hogy a korpával nem külsőleg, hanem belsőleg kezelték a gyermeket. Kőrös orvosi nagyságát és alázatát jelzi az is, hogy (mint

⁷⁷³ *Vida* 1988. 189.

⁷⁷⁴ *Vida* 1988. 200.

⁷⁷⁵ *Vida* 1988. 191.

⁷⁷⁶ *Vida* 1988. 199.

⁷⁷⁷ *Szmollény* 1910. 166.

⁷⁷⁸ *Urbán* (1988) 374.

számos más esetben is) saját véleményén túl, más orvost is ajánlott, Cornax doktor személyében, aki szerinte a gyermekek pattanásainak gyógyításában csodálatos mester.⁷⁷⁹

Négyéves korából maradt fent a kis Ferencről feljegyzés, hogy több napja lázas, hurutos, köhög. Az orvos leírása szerint vér is folyt belőle, de az nem derül ki, hogy honnan. Talán az orrából? Szerencséjére Kőrös Sárváron tartózkodott, és meg tudta gyógyítani.⁷⁸⁰ Ötévesen is hasonló információink vannak róla, váltóláztól szenvedett mind ő, mind az anyja. Akkor is Kőrös kezelte őket, de a betegség így is hetekig elhúzódott. Ekkor nem nagyon adtak nekik gyógyszert, inkább csak felvizezett borral itatták a betegeket. Az orvosi tanács továbbá, mint már annyiszor az volt, hogy menjenek el Sárvárról, mert a vár bűzös levegője az oka annak, hogy annyian szenvednek a láztól.⁷⁸¹

A továbbiakban több említés egészségét illetően nincs. Ennek oka az lehetett, hogy Nádasdy és Kőrös is nem sokkal később meghalt pestisben, s a későbbi doktoroktól nem maradt fent ilyen feljegyzés. Az azonban bizonyos, hogy bár ritkán látta, nagy öröme telhetett az idős apának kisfiában, mert ötvenkilenc éves volt és Orsolya harmincnyolc, amikor azt írta feleségének, hogy igen örülne még egy kisfiúnak.⁷⁸² Valójában nem meglepő ötlet ez a nádortól, hogy ilyen idős korban vállalkozzanak még gyermekvállalásra, mert a főúri udvarokban sok gyermeket nemzettek egészen a házasság kezdetétől a biológiailag megengedett nemzőképes korig.

7.5. A nádorné egyéb betegségei

A levelezések szerint voltak olyan esetek, melyeket nem tartottak annyira fontosnak, hogy megírják egymásnak, de mások leveleiből fény derül rá, ilyen volt például a hideglelés.⁷⁸³ Nádasdyné igen félt az úgynevezett „asszonyok táncától”, amely magas lázzal járó görcsös állapot lehetett.⁷⁸⁴

⁷⁷⁹ Vida 1988. 208. Azt, hogy ki lehetett ez az orvos pontosan nem tudjuk. Ismerünk egy Mathias Cornax doctort, aki 1510 körül született és Bécsben is tevékenykedett. In. *Regal – Nanut* 2007. 19.

⁷⁸⁰ Vida 1988. 250-251.

⁷⁸¹ Vida 1988. 275.

⁷⁸² Péter 1966. 26.

⁷⁸³ Vida 1988. 6.

⁷⁸⁴ Fülöp 1983. 29.

Az is előfordult, hogy pont a gyógyszerektől lett rosszabbul az asszony, férjének egy 1550-ben írt levelében például ez áll: „Tekintetes Nagyságtok meghagyása szerint használtam magukat az orvosságokat, jóllehet valamennyire gyöngé lettem.”⁷⁸⁵

Még Nádasdy Ferenc születése előtt írt Gáspár doktor az asszony aranyeréről: „Április elején kétszer nyílt meg kis aranyere, és bocsátott egy kis vért, de ugyanaznap a természet jótékony erejéből be is zárult. Nem szeretném levélre bízni, hogy ez mitől esett.”⁷⁸⁶ Kanizsai Orsolya ugyanis valamitől nagy haragra lobbant, és az orvos ebben látta az okot. Mindenesetre az étkezését ennek megfelelően állította össze. Rebarbarát (Rheum rhapsodicum) javasolt, melyet (kis mennyiségben és nyersen) ma is máj- és epeproblémára, aranyérre javasolnak. A leve is segít nehezen gyógyuló sebek lemosásakor, vérző aranyérre különösen jó. Nagy mennyiségben tartalmaz szelént és folsavat (ez utóbbinak ugyan töredéke képes felszívódni), ami pedig a terhességre készülő vagy már gyermeket váró nők számára fontos. Tudjuk, hogy épp ebben az időszakban voltak az aranyeres problémán kívül gyomorbántalmak az asszonynak, amire Kőrös „mannát” javasolt.⁷⁸⁷ Itt valószínűleg mannakőrísről vagy virágos kőrísről (*Fraxinus ornus*) lehetett szó, a kérgéből nyert édes nedv enyhe hashajtó, így másodlagosan az aranyérbántalmakra is jó. Köhögésre is alkalmazzák, ezt a cukorpótlásra is alkalmas monoszacharidot. Esetünkben inkább hashajtóként kell gondolnunk rá, Kanizsai Orsolyánál ugyanis a leggyakrabban a normál bélműködés elérése volt a cél, óvja is az édes dolgoktól az orvos, amik székrekedést okozhatnak.⁷⁸⁸

Egy helyütt, 1554 áprilisában olvashatunk más, nem méhdaganatokról is, amelyeket az orvos sikeresen meggyógyított: „Ha nem tévedek ugyanis a lép kemény daganata teljesen szétoszlott, egyidejűleg megszűnt a has daganata,…”⁷⁸⁹

Kőrös azonban 1556 áprilisa után, a kis Ferenc gyógykezelése végeztével sem maradt munka nélkül, mert Nádasdyné betegedett le: „az összes jel tanúsága szerint úgy ítélem, hogy a nagyságos úrnő valódi mellhártyagyulladásban szenved.”⁷⁹⁰ Ez a megbetegedés azért érdekes, mert ez az, amelyet valóban azonosítható módon ír le az orvos. Az asszony mellét kenőccsel kenték, hogy a „bal oldali bordákat takaró hártya ezen gyulladása” megszűnjék; párnája mellé ibolyákat raktak a fejfájás elmulasztása végett.⁷⁹¹ Fejfájás ellen még ecetet alkalmaztak a halántékra, mert a nádor így ír: „kis ecettel kend meg az bal felől való

⁷⁸⁵ *Vida* 1988. 21.

⁷⁸⁶ *Vida* 1988. 72.

⁷⁸⁷ *Vida* 1988. 71.

⁷⁸⁸ *Vida* 1988. 113.

⁷⁸⁹ *Vida* 1988. 84.

⁷⁹⁰ *Vida* 1988. 177.

⁷⁹¹ *Vida* 1988. 177-178.

vakszemedet”.⁷⁹² Láza nem volt nagyon magas, de félrebeszélte. Két másik orvos is részt vett a gyógyításban.⁷⁹³ A betegség joggal adott okot riadalomra, 1552 májusában ugyanis egyszer már majdnem belehalt Kanizsai Orsolya egy hasonlóan leírt betegségbe. Erről Perneszy György tájékoztatta Nádasdyt: „Az elmúlt éjjel tájban az a mellfájás súlyosan rájött az úrnőre, úgyhogy kevés hiányzott ahhoz, hogy megfulladjon. A heves fájdalom pedig csaknem két óráig tartott, aztán enyhébben dühöngött, mindamellett még érzi a melle fájdalmát. Ehhez elég nagy hőség is járul. Amidőn tehát ezeket írom, az úrnő állapota olyan volt, hogy őszintébb szóval mondjam, elég súlyos betegségben szenved.”⁷⁹⁴ A fulladás és a magas láz bármelyike önmagában is végzetes lehetett volna, a betegséghez való viszonyulást azonban elárulja az is, hogy mindössze három nap múlva Perneszy már arról ír, hogy másnap már a pöstyéni hévízbe fog fürdőzni az úrnő. Az is igaz, hogy az akkor már Nádasdyékkal lakó Nádasdy Anna, aki amúgy sem volt híve semmiféle fürdőzésnek, inti az asszonyt, hogy rövidebb ideig élvezze a hévizet.⁷⁹⁵

Kanizsai Orsolyát ezen a betegségén kívül, már csak egyfajta bántotta, a szeme, néha csak annak környéke viszkedett illetve fájt neki, de ebből is szerencsésen felgyógyult.⁷⁹⁶ Valószínű, hogy kötőhártyagyulladásra lehetett, férje erre is küld neki valamilyen szemcseppet, és a csepegtetést az étkezésekhez köti.⁷⁹⁷ Hasonlóan viszketésről számol be, arca dagadásáról és arról, hogy bőre ég, amikor orbáncból szenved.⁷⁹⁸ Ugyan nem kimondottan betegségnek tekintjük ma, de megemlítendő, hogy a nádorné valószínűleg rosszul láthatott, illetve szemüveges volt. Így írt Nádasdy 1559-ben feleségének: „Valami okulárokat küldtem volt az szemednek.”⁷⁹⁹

Nádasdy Katalinnal folytatott levelezésében is fény derül arra, hogy élete utolsó éveiben a köszvénytől erősen szenvedett. Már 39 éves korában is van róla említés, hogy bántotta ez a betegség, tehát elég korán kezdődött nála.⁸⁰⁰ Az aggódó rokon erre hideg vizes borogatást ajánl, vagy, ha az sem használ, akkor „szegfűszeges feredőt”.⁸⁰¹

⁷⁹² *Vida* 1988. 251.

⁷⁹³ *Urbán* (1988) 373.

⁷⁹⁴ *Vida* 1988. 33.

⁷⁹⁵ *Vida* 1988. 33.

⁷⁹⁶ *Vida* 1988. 232-234.

⁷⁹⁷ *Fülöp* 1983-2. 29.

⁷⁹⁸ *Fülöp* 1983-2. 29.

⁷⁹⁹ *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. *Kósa László*, Budapest, Osiris, 2000, 168., *Vida* 1988. 235.

⁸⁰⁰ *Vida* 1988. 250.

⁸⁰¹ *Bencze* 12 (1959)19.

Kanizsai Orsolya élete folyamán számos betegséget látott, illetve élt át saját maga, így elég nagy tapasztalattal rendelkezhetett. Magát is próbálta a Nádasdy által javasolt gyógynövények főzetével gyógyítani, például mellfájdalmát.⁸⁰² A férj is érthetett a gyógyfüvekhez, vagy gyógyszerész és orvos tanácsát tolmácsolva írhatott jó tanácsokat feleségének, azonban az is előfordult, hogy más néven ismerték a növényt, és emiatt nem tudta Orsolya a gyógyszert kikeverni.⁸⁰³

A nemesasszonyokra jellemző tevékenységet, hogy ellátja háza népét jó tanácsokkal, esetleg recept alapján összeállított gyógyszerekkel, kenőcsökkel, ő maga is gyakorolta. Ez derül ki Csányi leveléből is, aki hálálkodva írja Nádasdynak, hogy megkapta a kegyelmes asszonya által készített orvosságot. Csányi felesége már a szülés előtt is hurutos volt, de utána sokkal rosszabbra fordult az állapota. Magas láza volt, hideg rázta, toroka annyira bedagadt, hogy alig tudott nyelni és beszélni, az ágyból pedig fel sem tudott kelni. Nádasdyné küldött számára gyógyfüvet és saját kezűleg készített főzetet kis palackban.⁸⁰⁴ Csányi hálálkodott, hogy bizony meg sem érdemlik ők, hogy olyan jó uraik legyenek, akik megkönyörülven a betegen, ilyen jó szívvvel segítenek rajta.⁸⁰⁵ Az is előfordult, hogy már kész gyógyszert kértek a nádornétól, nem neki kellett összeállítania.⁸⁰⁶

A főúri asszonyok egymással is megbeszélték a betegségeket és a recepteket. Így például Kanizsai Orsolya levelezett Batthyány Ferenc feleségével, Bánffy Katával. A Batthyány családban nagy hagyománya alakult ki a gyógyításnak, gondoljunk csak a következő generációban élő Poppel Évára, s értettek a lepárláshoz, liktárium és julep készítéshez. Ezekről, vagyis liktáriumkészítésről, virágvizek lepárlásáról és egészséggel kapcsolatos tanácsokról olvashatunk Bánffy Katának a nádornéhoz írt levelében. Ha annak nem sikerült az elkészítés, akkor kész orvosságot is küldött neki, sőt kérte, hogy mutassák meg azt Gáspár doktornak is.⁸⁰⁷ Tehát a nemesasszonyok gyógyító tevékenysége, akkor is működött, amikor orvos volt a háznál. Egyébként Batthyány Ferenc második feleségével Svetkovics Katával is levelezett Kanizsai Orsolya, az szintén írt neki orvosi tanácsokat, és orvosságot is küldött.⁸⁰⁸

⁸⁰² *Vida* 1988. 43.

⁸⁰³ *Vida* 1988. 15.

⁸⁰⁴ *Óze* 1. 1996. 9., Uő.: II. 352-353., 459.

⁸⁰⁵ *Óze* 2. 1996. 352.

⁸⁰⁶ *Vida* 1988. 197.

⁸⁰⁷ *Kincses* 1993. 40-41.

⁸⁰⁸ *Kincses* 1993. 41.

7.6. Nádasdy Tamás betegségei

Nádasdy Tamás maga jellemezte legjobban az egészségét: „Én tisztán olyan vagyok mint az márczius, mert ű neki természeti, hogy napestig egynihányszor megváltozik, hol esős, hol szeles, hol penég tiszta. Azonképpen engemet is, niha az natha, hiha penég egyebféle, csak Isten tudja micsoda, nyavalyák bántanak, hol penég semmi dolgom nincsen.”⁸⁰⁹ A „nyavalyák” pedig nem kímélték, számtalan betegségben szenvedett.

Többször is téma Kanizsai Orsolyával folytatott levelezésének, hogy vállaljon-e sebészeti beavatkozást Nádasdy vagy sem. Az asszony általában igyekszik lebeszélni róla urát. 1553-ban például így ír: „Az élő Istenért kérem Kdet, hogy senki úgy ne bíztassa, hogy az metélésnek álljon Kd.”⁸¹⁰

1555 márciusában a „lábszárizom fájdmáról”, az „iszkiász zsábájáról” és a „bal ágyék alattomos mardosásáról” vált levelet Kőrös és Nádasdy.⁸¹¹ Az orvos kenőcsöt küld a fájdalmas helyek kezelésére. Azonban úgy látszik a lábfájás nem átmeneti, hanem állandó problémává vált a nádornál, még 1557 októberében is (amikor akár a régen várt megszületett örököséről is levelezhetek volna) a lábgyulladásról írtak egymásnak, melyre „pecsétföldet és sárkányvért” összekeverve fülfű levét javasol az orvos.⁸¹²

Így ír feleségének 1555-ben: „Tegnap éjjel és az elmúlt éjjel is fájt az vékonyom, de szememmel látom, hogy igaz az doktor szava, ki megmondta vala, hogy az szirupok jobban megindítják a fővenyt bennem, és aztán az orvosság teljességgel kiviszi.”⁸¹³ Ebből tudhatjuk meg, hogy a nádor veséje nem működhetett tökéletesen, ami önmagában is fájdmakkal járt, s akkor is, amikor a vesehomok távozott. Valószínű, hogy ezzel a betegségével élete végéig küszködött. Az egyik szirup leírása fennmaradt Kőrös egyik 1555 májusában írt levelében:

⁸⁰⁹ Károlyi - Szalay 1882, 35., Vida 1988. 226.

⁸¹⁰ Vida 1988. 43

⁸¹¹ Vida 1988. 112.

⁸¹² Vida 1988. 128. A fülfűvet, melyet a magyar népi gyógyászat még a 20. században is használt gyulladásokra, főleg fülgyulladásra alkalmazták. Sok helyen nevezték így a házi kövirózsát, melynek gyulladásgátló levét csepegtetve a fülbe ma is használatos. Mivel úgy tartották, hogy elhárítja a villámokat, a háztetők tetejére is ültették. Kőrös, amennyiben a fülfűvet nem találják, helyette ajánlotta még a szép szőlőnek, vagyis solatrumnak a levét, melyet Pápai Páriz is említ, ő solanumnak is hívja. A latin nevén Solanum nigrum, amit ma fekete ebszőlőnek is hívunk, mérgező gyógynövény, ma is sok helyütt lehet látni gyomnövényként, bár mérgező volta miatt írtják is, ott, ahol baromfit tartanak. Mindazonáltal külsőleg alkalmazva eredményes a daganatok lelohasztásában. Ma is alkalmazzák a népi gyógyászatban, de csak külsőleg, mert fogyasztása már kis mennyiségben is igen veszélyes és epilepsziás rohamhoz hasonló tünetekkel jár.

A még említett pecsétföld, terra sigillata-nak is nevezik, Lemnosz szigetének egyik kiviteli cikke volt és főleg Keleten használták gyógyításra, de a magyar gyógyszerkönyvben is szerepelt. Pirulák készítéséhez használták, melyek maró fém sókat tartalmaztak. Inkább a gyógyszer vívőanyagaként foghatjuk fel, de bizonyos természetgyógyászok magas ásványi anyag tartalma miatt ma is javasolják külsőleg és belsőleg egyaránt. A középkorban a pestis ellen is alkalmazták, természetesen hiába.

⁸¹³ Vida 1988. 137.

füstike főzete, kevés rebarbara, ánizsmag és méz.⁸¹⁴ Egyébként ugyanezt a „kedves folyékony gyógyszer” javasolta Nádasdy Annának is.

Úgy látszik Nádasdy Tamást sem kerülték el a korra oly jellemző bőrbetegségek, hiszen annyira bántotta a „senyedék” – ahogy a bőrbajt nevezték –, hogy ő maga állt neki gyógyítani. Néha feleségétől kért tanácsot, egyik levelében, melyet a kanizsai táorból írt, panaszkodik, hogy nagyon szenved a „zsennyedéktől”, ha tud valami jó gyógymódot, írja meg, most „komlófürdővel gyógyítják és utána lórom és írósvajviasz keverékkel kenegetik”.⁸¹⁵

Más leveléből az is kiderült, hogy nemcsak a meleg gyógynövényekből álló fürdőt preferálta, mint például a bodzavirágból, ezerjófűből, stb., hanem igen hasznosnak találta a hideg vízzel való leöntést is.⁸¹⁶

Máskor nem is egy orvos segítségét kérte. 1560-ban, bevallása szerint, tizenegy orvos és négy seborvos tartott felette konzíliumot, míg végül Quadriót választotta. Bár Csányi véleménye szerint az orvos nem volt a legjobb választás, mert igen tudatlan, s a jó híre is onnan származik csupán, hogy olyan jeles embert gyógyíthat, mint Nádasdy. Másik híres kezelőorvosa, Antonius Mannius „nehéz, de jól sikerült műtéttel gyógyította meg a nádor heresérvét”.⁸¹⁷

Egy év múlva (1561), saját bevallása szerint is egyik „dögös” helyről, Pozsonyból, a másikba ment, Bécsbe.⁸¹⁸ A pestis réme évek óta rettegésben tartotta már a lakosságot, a származástól függetlenül szedte áldozatait, s mivel eredménytelen maradt minden ellene tett próbálkozás, a lakosság (már aki tehetett), a legjobb megoldásnak azt találta, ha elkerüli azokat a helyeket, ahol a pestis felütötte fejét. Még 1552-ben a pestis dühöngése miatt azt tanácsolja Csányi az akkor éppen Lékára költözött Nádasdynak, hogy „siesen kegielmed onét kizaladni”.⁸¹⁹

Azonban nádor és családja sem menekülhetett állandóan a pestis elől, ehelyett a már említett módon jártak el, a pestises helyről érkezett leveleket meghintették ecettel, megfüstölték, csakúgy, mint a házakat és a lakásokat, s tiltva volt, hogy akár Orsolya, akár a kis Ferenc hozzáérjen a levélhez.⁸²⁰ Devecseri Miklós gazdatiszt 1554-ben Sárvárról azt

⁸¹⁴ *Vida* 1988. 113.

⁸¹⁵ *Bencze* 12 (1959)15.

⁸¹⁶ *Bencze* 12 (1959)15.; *Vida* 1988. 170.

⁸¹⁷ *Schultheisz* 1997. 172.

⁸¹⁸ *Vida* 1988. 277.

⁸¹⁹ *Őze* 1. 1996. 95.

⁸²⁰ *Vida Tiva* 1988. 277-278.

jelenti gazdájának, Nádasdy Tamásnak: „Nagyságod parancsolata szerént, az búzavirágot szedetem immár, de bizony kevésnek tehetik szerit, mert jobbára mind elvirágzott búza. A vadmák virágit is száraztatom az Nagyságod parancsolata szerént.”⁸²¹ A levelezésből kiderül, hogy fertőtlenítési célokra használták, mint füstölőt. Leggyakrabban használták ugyanerre beléndeket és fenyőt is. 1553-ban Kőrös Gáspár ezt a fertőtlenítő tanácsot adta: „Fornax domus sit calefacta et pulcherrimis odoribus aer domus alterata.”⁸²² Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a pestis ellen ugyanazt használták, mint a korban általánosan elterjedt volt, leszámítva a babonásokat.⁸²³ Talán nem tarthatjuk babonáságnak, mégha nem is használt, a vízi gamandor gyógynövény fogyasztását.⁸²⁴ Azt tudjuk, hogy a nádor fogyasztotta ezt a gyógynövényt, s azt sejthetjük, hogy a pestistől való félelmében. „A testi orvosságok könyve” szerint a scordiumfű a döghalál ellen javallt, s 1561-ben, amikor Nádasdy az egyik dögös helyről a másikra kénytelen utazni ezt küldte neki felesége, aminek ő nagyon örült.⁸²⁵

1562-ig még sikerült elkerülniük a vészt, de amikor a pestis országos méretűvé vált, végül a 63 éves nádort is elragadta. Valószínűleg a kanizsai táborban halt meg, hogy hol nyugodott kezdetben, arról eltérnek a vélemények, Sárvár vagy Csepreg vára jöhet szóba.⁸²⁶ Bessenyei György szerint 1562. június 2-án halt meg Egervárott.⁸²⁷ Gyönyörű tumbája a lékai templom kriptájában állít neki emléket, ahol most is nyugszik. Nádasdyné így írt Zrínyi Miklóshoz: „mind az én kis fiammal az keg[yelme]-d megh thekenthvén az mi árvasághunkath”.⁸²⁸

⁸²¹ *Bencze* 12 (1959) 20.

⁸²² *Bencze* 12 (1959) 20.

⁸²³ A korabeli védekezések talán legjobb azonos korú összefoglalását adja a 16. századból származó kézirat az *Ars Medica*. In: „Minden doktorságot csak ebből késértek”, Szemelvények orvosi kézikönyvekből, 1983. (Magyar Hírmondó) 41-52.

⁸²⁴ vízi gamandor (*Teucrium Scordium* L.) Ma a homeopátiás gyógyszerkészítményekben használják sérv ellen.

⁸²⁵ *Vida* 1988. 277. A scordiumfű más néven ezerjófű a gyomorbántalmakra igen jó, de nagyon keserű.

⁸²⁶ *Bencze* (1964) 74.

⁸²⁷ *Bessenyei* 2005. 39.

⁸²⁸ Kanizsai Orsolya Zrínyi Miklósnak 1564. december 5. Kanizsa MOL E 185 Mf. 6900 B1531. 70. cím 3.

8. GYEREKNEVELÉS

Nádasdy Ferenc és az udvarban élő többi gyermek nevelése

A Nádasdy-udvar az ország három részre szakadása után egyike volt azoknak a főúri udvaroknak, melyek igyekeztek pótolni a hiányzó magyarországi királyi udvar szerepét. A főúri reprezentációhoz is hozzátartozott a nagy udvartartás, és a Nádasdyak különösen kiemelkedtek a feldúlt országrészekből menekülők befogadásában. Szervitoraikkal szeretetteljes légkört alakítottak ki, azok a Nádasdy-Kanizsai időszak alatt meggazdagodtak, és arra törekedtek, hogy leszármazottaik is a család szolgálatában maradjanak. Az ő gyermekeik szintén az udvarban nőttek fel. Ilyen volt például Öry Mihály nemesember esete, aki miután meghalt, több árvát is hagyott maga után, ezekből az egyiket „Györkot” végrendeletében Nádasdy Ferencnek hagyta örök szolgálóul.⁸²⁹ Így lett fia gyerekszolga a maga is gyerek Ferkó udvartartásában. Sajnos eddig nem találtam olyan feljegyzést, amiből pontosan kiderülne, hogy hányan nevelkedtek itt.

Sárvár várában „kiksiskola” működött, ahol 100-150 jobbágy és szolgagyereket tanítottak írni, élelmezték és ruházták őket.⁸³⁰ Majd nagyskolát is szerveztek,⁸³¹ ahol kitűnő tanárok, prédikátorok működtek, mint: Dévai Bíró Mátyás, Abády Benedek, Sylvester János, Beythe István és András, Megyeri István, Tinódy Lantos Sebestyén, akik mind az ő udvarában éltek.⁸³²

Természetesen máshol is tartottak fönt iskolát, a főkegyúri jog mellett ezt kötelességnek is tekintették, például Csepregen. Megemlítenéd, hogy a főúri reprezentációhoz az is hozzátartozott, hogy tehetséges, de szegény ifjakat karoljanak fel, így például Sibolti

⁸²⁹ *Vida* 1988. 262.

⁸³⁰ A Magyar Országos Levéltár Nádasdy család archívumában az egyéb iratok és inscriptiós könyvek között több olyan feljegyzést is találunk, hogy kinek, milyen anyagból, milyen színű posztót kell adni, s azt milyen ruhadarabra szánják. Például Majláth Gábielnek dolmánynek, nadrágnak fekete „londist” adtak, a mesterek ruházatára és az úrfiakéra vörös, zöld, szederjes és sötét kék karasiát, a szolgálóknak pedig világoskéket, a leányasszonyok szoknyáját „peremezni” vörös „huzzulorembert”, az „asszonyomnak” köntösének szegélyezésére azonban szegfűszínű „purpian” adtak, ugyanebből kapott Nádasdy Jakab is, hogy felsőruhát csináltasson. Ismeretlentől származó feljegyzések 1551-ből és 1552-ből. MOL E185. 31986. 77-81.

⁸³¹ A sárvári téglalapítású iskolának a kezdetektől igen jó volt a híre, de a virágzása inkább a nádor halála után Kanizsai Orsolya keze alatt látható. A környék főembereinek gyerekei szívesen jártak a sárvári iskolába, ahol magasabb műveltséget is tanulhattak már a „nagy” diákok között. Évek múltával írók, fontosabb egyházi és állami hivatalok betöltői lehettek. A tehetségesebbek közül jónéhányat (még ha alacsonyabb sorból származtak is) külföldre küldtek tanulni. In: *Urbán* 2000. 199.

⁸³² *Bencze* (1963) 1903.

Demetert. Ő tanítóként állítása szerint „népes és virágzó” iskolát tartott fent, de szeretett volna továbbtanulni, s ehhez kérte a nádor segítségét, amit meg is kaphatott, mert később wittenbergi diákként találkozhatunk vele.⁸³³ Sibolti a csepregi iskolának volt rektora, ugyanitt Beythe István után Nádasdy Ferenc nevelője, akit Bécsbe is elkísért.

Férj és feleség levelezéséből és szóhasználatukból is kiderül, hogy az udvarban nevelkedő fiúkat és lányokat sajátjukként nevelték, szerették. Nádasdy Tamás büszke volt erre.⁸³⁴ Egy főúri udvar presztízst az is emelte, hogy kiket adtak oda nevelkedni, ha később valamelyikből jeles ember lett, az a nevelők dicsősége is volt (ilyen volt például Berzeviczy Márton, későbbi erdélyi kancellár esete). A főúrnak így magának is érdeke volt, hogy neveltjei a legjobbakban részesüljenek, és szeretetben nőjenek fel.⁸³⁵

1542-ben, amikor a környéken ragály – valószínűleg pestis – pusztított, Kanizsai Orsolya aggódva írta férjének: „Továbbá egyéb újságot nem írhatok Kdnek, hanem egyik leányomon, az Kegyesen költ az kelevény, az más éjjel az kis boltba tizenkét órakor az balog lábom; igaz ugyan fázással betegedett meg, mint igaz én magam, de ezt nem mondja az doktor, hogy nem az volna, honnem az volna; igen biztat, hogy meggyóulna, de csak Isten tudja.”⁸³⁶ Férjét féltve később ugyanitt ezt írja: „Istenért kérem Kdet, hogy immár közünkbe ne jűn Kd, mert ezt látja Kd, hogy köztünk vagyom.”⁸³⁷ Ezt a Kegyes nevű lányt különösen szerethették, mert amikor Gajetanus Olaszthonból ajándékot küld Nádasdy Ferencnek, akkor Kegyesnek külön csomagol szappant. Tehát még külföldi ismerőseik is tudhatták, hogy a lány milyen becses nekik, ha külön gondoltak arra, hogy megajándékozzák őt is.⁸³⁸ Megbecsültségét és megbízhatóságát az is jelzi, hogy ő lett a kis Nádasdy egyik gondviselője.

Persze nemcsak árvákat vagy menekülőket fogadtak be és neveltek itt, jómódúaknak és előkelőknek gyermekei is kiváló előmenetelt remélhettek. Talán ezért is javasolja Kőrös Gáspár Erdődy Péternek, a későbbi horvát bánnak 1554-ben írt levelében, hogy Bogumila nevű leány neveltetésére Nádasdyékát válassza: „...aggódom az én Bogumilám egészségéért. Tanácsom szerint biztonságos lenne, ha őt Nádasdy nagyságos úr udvarházában neveltetnék Nagyságtok...”⁸³⁹ Az itt neveltek nem kis költséget jelenthettek. Azon kívül, hogy nevelték,

⁸³³ Zátonyi (1991) 223.

⁸³⁴ Takáts 1922. 40.

⁸³⁵ Koppány 1987. 221.

⁸³⁶ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1542. Sárvár, MOL E 185. 1531. 70.cím. 17-18.

⁸³⁷ Vida 1988. 12.

⁸³⁸ Vida 1988. 210. A Gajetanusnak írt nevet valószínűleg Caietanusnak lenne helyesebb olvasni.

⁸³⁹ Vida 1988. 55. Bogumilát van aki az orvos lányaként értelmezi, mindazonáltal ezt nem tartom valószínűnek, a korabeli literátus nyelvet ismerve sem vélhető így, de nem lenne logikus sem, mivel akkor nem Erdődynek, hanem magának Kőrösnek kellene döntenie a lány sorsáról, de érv ellene az is, hogy jelenlegi tudásunk szerint ekkor még nem volt házasság az orvos.

tanították, gyógyították őket, etették, ruházták is. Az, hogy mennyire szívén viselte sorsukat maga a nádor is, csodálatra méltó, mert ezen vészterhes időszak országos ügyei mellett még azt is megírja feleségének, hogy milyen korúnak, melyik posztóból, milyen színű ruhát készíttessen.⁸⁴⁰ Nem olyan gyakran, mint későn született, egyetlen fiának, de a többieknek hozott vagy küldött ajándékot, beleértve feleségét is.⁸⁴¹

Az igazán nagy költséget azonban az jelentette, ha a kiházásítást is magukra vállalták. Több esküvőről is beszélhetünk, némelyik szerényebb volt és Sárváron tartották, másik pompázatos, főúri menyegző volt, mint Szlúny Annáé és Oláh Császár Miklóisé, melyet Sopronban tartottak, mert el se fértek volna Sárváron.⁸⁴² Bizony még a Nádasdy házaspárnak is nagy megpróbáltatás volt mind a költségek, mind a szervezés, pedig ők nem voltak sem szegények, sem a feladatoktól megfutamodó emberek. Írja is a nádor félig tréfásan, hogy „csak ez menyegzőből hatolhassunk kü, nem teszünk többöt efféle bünt”.⁸⁴³ Valószínű egyébként, hogy Szlúny Anna lehetett az az Anna leányukként emlegetett, akinek esetében ravasz módon derítették ki, hogy kihez akar hozzámenni. Így vetette a cselt maga a nádor: „Ha tetszik, mikor megadod az levelet Annának, mond azt neki, hogy olvastassa meg kománkkal, mert Te röstelled, és hívasd fel kománkat; és mikor kománk az levelet olvassa, nézz az orcájára Annának, és lásd meg, mint tartja magát, és hagyd meg neki, hogy tegyen választ; lássuk, mi választot teszen.”⁸⁴⁴ Hogy milyen választ tett, nem tudjuk, de az mindenesetre dicséretes, hogy a házaspárnak fontos volt, hogy neveltjük, milyen érzésekkel van a dolog iránt, nem csupán a feje felett döntöttek.

Tehát nem rokon és rokon gyermekeket egyaránt udvarukba fogadtak Nádasdyék, de az mégis speciális esetnek számított, hogy az egyiket majdnem örökbe is fogadták. Arról már fentebb esett szó, hogy mennyire áhították Nádasdyék az örökösöt, de Nádasdy Ferenc csak a házasságuk huszadik évében jött világra. Már ők maguk sem hitték, hogy reményeik valósággá válnak, ezért udvarukban nevelték saját fiúkként, a fogságba esett Majláth István és Majláth Istvánné, Nádasdy Anna gyermekét, Gábort. (Az örökbefogadás végül nem valósult meg, mert megszületett a vér szerinti örökös.) Az asszony belátva, fia előmenetele tekintetében mi a legideálisabb, szinte teljesen lemondott róla, s ezt írta Kanizsai Orsolyának: „Megírtam volt ő kegyelmének, hogy ő kegyelme engedelmével fiamnak sem

⁸⁴⁰ *Vida* 1988. 203.

⁸⁴¹ *Vida* 1988. 206.

⁸⁴² *Vida* 1988. 200., 204. és *Beke* 2006.

⁸⁴³ *Vida* 1988. 240.

⁸⁴⁴ *Vida* 1988. 221.

mondom.”⁸⁴⁵ De egy idő után így esedezett sógornőjéhez: „...emlékezhetik kegyelmed róla, hogy kegyelmednek kenyergettem vala, hogy az mi szerelmes fiunk képét megkildenéje...”⁸⁴⁶ Ez a kép ha fennmaradt volna, az első magyarországi, levélben feladott portrénk lenne. Nádasdy megengedte az anyának, hogy leveleket váltson fiával.

A gyerek kétségkívül jól járt nevelőszüleivel. Minden anya álma lehetett, hogy gyermekének olyan magas rangú pártfogót szerezzen, mint a nádor, és hogy olyan udvarban nevelkedhessen, ahol házi nevelője irányítása alatt annyi hasznos dolgot tanulhat, mint a Nádasdyakéban. Nevelője Macarius Bódog Józsa volt, aki Krakkóban és Wittenbergben tanult, személyesen ismerte Melanchtont és Bullingert, és sokakat a helvét és lutheri irányzat képviselői közül.⁸⁴⁷ Majláth Gábor, ha örökbefogadják, és megörökli sajátja mellé a hatalmas Nádasdy-vagyont (amennyiben azt jogilag is sikerült volna keresztülvinni), az ország egyik leggazdagabb embere válhatott volna belőle.

Anyja inti is: „Mindenekelőtt féld az Istent, és a Tekintetes Ispán urat, Nádasdy Tamást és tiszteld az Úrnőt s engedelmeskedj azok minden utasításának, mert ők a te szüleid, akiknek téged Isten adott.”⁸⁴⁸ Ez persze nem jelenti azt, hogy könnyű lehetett az anyai szívnek, hiszen Nádasdy Anna Erdélyben maradt, fia pedig Sárváron élt, szeretett férje pedig Konstantinápolyban raboskodott. A szülőknek legnagyobb öröme az volt, ha gyermekük jeles előmeneteléről válhattak levelet, sőt, az apa jutalmul egy lovat küldött fiának.⁸⁴⁹ Konstantinápolyi fogságában lévő férjének is meghatottan számol be fiáról.⁸⁵⁰

Nádasdy Anna 1551 őszén, miután a török fogságban férje meghalt, ő is odaköltözött Sárvárra. Búsan írta Gábornak, hogy amilyen szomorú az, hogy ő elvesztette férjét, olyan szomorú az, hogy ilyen kicsiny korában elvesztette apját, akit tulajdonképpen nem is ismert.⁸⁵¹

Addigra a gyerek azonban elég nagy lett ahhoz, hogy a császári udvarban folytatódjon a nevelése, anyja így ismét távol került tőle. Bár így még többet hallhatott gyermekéről, mintha Erdélyben maradt volna, mivel Nádasdy is gyakran megfordult Bécsben, tőle is értesülhettek a gyermek felől. Bármilyen jó dolga is volt Majláth Gábornak, Nádasdy Anna számára visszatérő probléma volt fiától való elszakadása. „Melyből következően akkor is találkozni óhajt vele, ha a háborús idők ezt nem engedik meg. Természetesen mindig

⁸⁴⁵ *Károlyi - Szalay János* 1882. VIII.

⁸⁴⁶ *Péter* 1966. 10.

⁸⁴⁷ *Bessenyei* 2005. 42.

⁸⁴⁸ *Tóth* 2002. 46.

⁸⁴⁹ *Tóth* 2002. 46.

⁸⁵⁰ *Károlyi - Szalay* 1882. 130-131.

⁸⁵¹ *Tóth* 2002. 35.

Nádasdyékra bízta a döntés jogát, hiszen „Miltóbban valhatja .k.[egyelme]det athjának és az én zerelmes azzonyomat anyának, hogy nem mint minketh, az teö .k.[egyelmed]nek eö hozzá való niag gond visselissirth...”⁸⁵² Állandóan aggódott gyermeke felől, ahogyan az Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak írt leveléből is kiderül: „Asszonyom, hogy csak igen szorgalmatos Gábiel felől, hogy nem értheti, mi vagyon, választig töri magát. De annya annya nem tagadhatta.”⁸⁵³ A levelek hangneméből úgy tűnik, Kanizsai Orsolyának nem volt terhes Nádasdy Anna – néha talán túlzónak tűnő – anyai érzelmeit elviselnie, még akkor sem, amikor még Nádasdy Ferenc nem született meg, sőt még követnek is felcsapott a két testvér között, ha a gyermekről volt szó, példa rá 1553 novemberében írt levele férjének. „Egyébként Majláthné asszony megkért, hogy írjak Nagyságodnak, és nagyon kérleljem, hogy hozzánk hazajövet méltóztassék magával hozni Gábort, aki néhány nap múlva könnyen visszatérhet a királyi udvarba. Szorgosan és nagyon kérem, szíveskedjék ezt megtenni neki, mert nagyon kívánja őt látni.”⁸⁵⁴

Majláth Gábor esete nem volt egyedülálló, más fél vagy teljes árvákat is befogadtak, 1552-ben ezt írja Nádasdyné: „eg’éb hírt nem írhatok hog’ az szegén’ Nádasdy Marton uramal, mind aszonommal, felességével eg[y]etembe meg hala. Ma vag’ holnap temetik el azon’om es oda vag’o az temetőre, otis őt árvája maradon .k.[egyelmednek]”⁸⁵⁵ További árvákról is tudunk. 1554-ben írta a nádorné férjének. „Az Kd két kicsin árva szolgálit, Csáky fiát és lányát elhozta Török Ferenc uram, és Sárváratt vannak, kik nyúgosznak mint fáradtak.”⁸⁵⁶ A Csáky kislány azonban nem sokkal később súlyos beteg lett, lázát nem tudták csillapítani, s Kanizsai Orsolya pénzt nem sajnálva őt is Gáspár doktorral kezeltette.⁸⁵⁷ Az is előfordult, hogy nem árvák örökbefogadásáért, csak támogatásáért folyamodtak hozzájuk. Például Baranyay György pénzt kért Nádasdytól, hogy gazdaasszonya halálával rá maradt két kislányt, akiket dajkával tartatott drága pénzen, továbbra is ily módon el tudja látni.⁸⁵⁸

Az ilyen főrangú udvarban a lányok és a fiúk életútja elvált. Míg a fiúk a helyi iskolákban, a főnemesek és játszótársaik saját nevelőjüktől tanultak, tizenkét éves koruk körül pedig más udvarba kerültek, addig a lányok rendszeres időbeosztás nélkül az őket körülvevő

⁸⁵² Tóth 2002. 37. illetve Károlyi - Szalay 1882. 136-138.

⁸⁵³ Vida 1988. 34.

⁸⁵⁴ Vida 1988. 54.

⁸⁵⁵ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak 1552. március 27. Sárvár MOL E 185. Mf. 6900. B1531. 70. cím 55.

⁸⁵⁶ Vida 1988. 86-87.

⁸⁵⁷ Vida 1988. 111.

⁸⁵⁸ Baranyay György Nádasdy Tamásnak 1556. május 20. Léka MOL E 185. 6877. 6.cím B1513. 21.

asszonyoktól sajátították el a háztartás vezetését és a házimunkákat. A legelőkelőbb lányok a betűvetést is megtanulták, például az idősebb Nádasdy Ferenc lányai is tudtak írni. Egészen a férjhezmenetelükig maradtak, általában itt is szereztek nekik férjet. A fiúk, mint említettük sokszor tanulmányaik befejeztéig maradtak. Az is előfordult, hogy a szülők által nevelt gyermek kiházasításához kérték a nádort, hogy a befolyásos közvetítő hozza össze a partit. Így például Nádasdy írja feleségének, hogy nem térhetett ki azon kérés elől, amikor Lőrinc porkoláb megkérte, hogy Récseinek szerezze az ő lányát.⁸⁵⁹

Az olyan kivételes helyzetben levők, mint a nádor fia, a császári udvarba kerültek, s tanulmányaikat külföldi utakkal bővítették. Az iskoláztatás csúcsát a külföldi egyetemekre való tanulmányút jelentette, saját nevelő, illetve tanuló társak kíséretében. Mint említettük, ezen az úton indult el, mint potenciális örökös, Majláth Gábor is, míg végül a király szolgálatába állott. 1555-ben azonban megszületett a vér szerinti Nádasdy örökös, Ferenc. Ez nagy változást jelentett Majláth Gábor jövője szempontjából, bár a nádor továbbra is fiaként szerette.⁸⁶⁰

A fiatal Majláth megérhette a pénzét, mert ahelyett, hogy a császári udvarban igen megbecsülte volna magát, saját utakra indult. Pedig olyan lehetőségei voltak, amelyek ritkán adódnak egy ember életében, például eljuthatott Rómába, ahol éppen pápaválasztás volt, (erről be is számolt anyjának), itt mintegy egész hónapig maradt.⁸⁶¹ Nádasdy Anna bár büszke volt gyermekére, mivel az könnyelmű életet élt, joggal írta aggódva testvérének, hogy „...minap es Szalay Pállal csak ketten mentek volt éjjel az városban, nem tudom hol jártak, de Szalayt csak kevese hogy meg nem elték, Gabriel is csak alig szaladott.”⁸⁶² A fiú meggondolatlanságaiért mentegetőző levelet írt anyjának, és fogadkozott, hogy „másson nem leszen...”⁸⁶³ Ez azonban csak fogadkozás maradt, az anyja kétségbeesésében a nádorra, nagybátyjára bízta a fiatal embert. Annak szerencsétlenségére, mivel Nádasdy szinte állandóan Bécsben élt, ott forgolódva hamar értesült kicsapongásairól, s ezt írja 1558-ban feleségének: „Az bestyét, az Mayládót kerestesd meg és küld fel, mert immár egynihányszor kérdezte a császár.”⁸⁶⁴ A nádor szigorúan foghatta, mert Nádasdy Anna később éppen arra kéri őt, mégse legyen olyan keménykezű fiával, aki nemrégiben beteg is volt. „...de .k.[ed]nek kenergek

⁸⁵⁹ *Vida* 1988. 98.

⁸⁶⁰ *Vida* 1988. 170.

⁸⁶¹ Majlád Gábor Nádasdy Annának 1555. július 31. Augsburg. MOL E185. B1554. 147. cím 113-116.

⁸⁶² *Tóth* 2002. 38.

⁸⁶³ *Tóth* 2002. 47.

⁸⁶⁴ *Vida* 1988. 216.

mint Uramnak hog had vegen eg kis vér zemet, mert bizon igen meg fogadkozot volt ez kevés hidek lelésvel...⁸⁶⁵

Nádasdynak nagy terveit lehetett unokaöccsével, saját fia születése után is. A gondos nevelésben részesült fiatalember alkalmas személy lett volna arra, hogy a család erdélyi központjának, Fogarasnak örökösévé felélessze vagy akár túl is szárnyalja a hajdani Nádasdy-Mayláth párost.

Sajnos ez két okból is kudarcot vallott: az egyik ok a nádor hirtelen halála, a másik, amit már nem élhetett meg, hogy nevelt fia önként lemondott Fogarasról, sőt később szerencsétlen politikai működésének köszönhetően menekülni kényszerült. Nádasdy Tamás édesgyermekének sorsa ennél jobban alakult, bár övele még kevesebb időt tölthetett.

A későbbi Nádasdy Ferenc még meg sem született, már becézgették, új vendégnek, jövőbeni nagy jutalomnak, megfogant reménységnek.⁸⁶⁶ S világra jövele után, apja bölcsőt csináltatott neki, amely országos gondoktól elfoglalt politikustól meglepőnek tűnhet, de talán ezzel próbálta ellensúlyozni, hogy nem lehetett otthon a szülésnél. A korabeli házaspároknál általános volt, hogy a férj-apa ritkán volt otthon, s kevésbé vett részt a gyereknevelésben, a körülöttük való dolgokban. Igen szép és egyáltalán nem általános volt tehát, hogy a későbbiekben a nádor három dajkát is szerzett. Arról is személyesen gondoskodott, hogy a váradi püspök maga intézkedjen, hogy „szerelmes fiacskájuk” áldásban részesüljön.⁸⁶⁷ A gyermeknek persze mindenki kereste a kedvét, Nádasdy Anna is sokat játszott vele.⁸⁶⁸ Az első években a gyermekek természetes időtöltése (szabadban vagy odabent), elsősorban a játék volt, megdölni látszik tehát az az elképzelés, hogy kis felnőttekként tekintettek rájuk, sokkal inkább gondolhatjuk azt, hogy önálló korszakként tekintettek a gyermekévekre.⁸⁶⁹ Nádasdy Ferenc gyermekjátékai közül nem hiányzott a csörgő, bőrlabda, kiskocsi, gólyaláb, vesszőből font faló vagy a Nürnbergből hozatott játékkatona.⁸⁷⁰

A későbbiekben a szigorú felügyelet sem hiányzott, hiszen korán hozzáfogtak a gyerek taníttatásához. Az előmenetelben néha a vesszővel is ösztönözhatték, ahogy apja tanácsolja

⁸⁶⁵ Tóth 2002. 39.

⁸⁶⁶ Vida 1988. 68.

⁸⁶⁷ Vida 1988. 133. Sárkány Antal leveléből kiderül, hogy a keresztelő október 21-én volt. „kis urunkat keresztényé tők, minden ahhoz való isteni dicsérésével.” In: Nagy 1987. 16.

⁸⁶⁸ Vida 1988. 155.

⁸⁶⁹ Péter 1966. 35.

⁸⁷⁰ Nagy 1987. 16-17.

levelében Kanizsai Orsolyának.⁸⁷¹ A testi fenytés elfogadott volt a korban, de a kisgyermekkel való durva bánásmód nem, és sokkal inkább jellemző volt a jutalmazás Nádasdyéknál is. Az apa volt, hogy Bécsből küldött neki édességet.⁸⁷²

A gyakran távollevőktől hazaérkezésükkor elvárták, hogy ajándékot hozzanak, és ennek a nádor eleget is tett, még ha egy kis csalással is. Arra kérte feleségét, hogy az otthon eldugott ajándékokból, mindig csak egyet adjon a kezébe hazaérkezésekor, hogy átadhassa fiának. „Itt küldtem egy skatulába valami aprólékot, Ferkónak valót azvégre, hogy nálad legyen, hogy mikor valahonnét hazamegyek, adj kezembe, hogy adjam neki, mert gyakorta oly hamar indulok, hogy semmit nem vehetük neki, te kedig azt hattad, hogy mindenkor vügyek valamit neki.”⁸⁷³ Azonban az is előfordult, hogy magával vitte a meglepetést, s a komoly nádor gyerekjátékkal utazott mindenfelé, hogy ha hazajön, akkor legyen mit adnia kisfiának. A fenti sorokból az is kiderül, hogy a gyermek kicsi korában igen hangsúlyos volt a neveltetésében Kanizsai Orsolya szerepe, mondhatni, ő volt a hangadó. (Ez kis kihagyással, de később is így lesz, férje halála miatt.)

Nemcsak az anya és az apa adott ajándékot a gyermeknek, ismerőseik is kedveskedtek neki, tudták ugyanis, hogy kedvesebbet tesznek azzal a nádornak, ha nem ő magának, hanem fiának vagy háza népének küldenek ajándékokat. „Valószínűleg ezért hozhatott a konstantinápolyi követségben járt Varancsics Antal és Zay Ferenc „külemb-külembféle szép marhákat” Ferkónak”.⁸⁷⁴ A már említett Gajetanus pedig szerezsen maskarákat küldött neki olasz földről, figyelmezteti is a hazaiakat a nádor: úgy mutassák meg a kicsinek, hogy meg ne ijesszék vele.⁸⁷⁵ (Később is pártolta a fiút, amikor az 13 évesen a császári udvarban nevelkedett.) Mindazonáltal nem vitték a féltést túlzásba, még négyéves sincs a gyerek, amikor apja azt írja anyjának, hogy bár náthás a gyerek, ha úgy látja jónak, nyugodtan vigye el jégshalászatra.⁸⁷⁶ Lehet, hogy a náthának nem tulajdonítottak nagy jelentőséget, hiszen a korban elég gyakori volt és elhúzódó, akárcsak a hurut és a vele járó köhögés, amihez hozzájárultak a rosszul fűthető, szeles és nyirkos helységek. Mindazonáltal a nádor inti feleségét, hogy a széltől óvakodjanak, nehogy meghűljenek, főleg, ha előtte kihevültek.⁸⁷⁷

⁸⁷¹ *Vida* 1988. 267., 268.

⁸⁷² *Vida* 1988. 207.

⁸⁷³ *Vida* 1988. 205.

⁸⁷⁴ *Péter* 1966, 34.

⁸⁷⁵ *Vida* 1988. 210.

⁸⁷⁶ *Vida* 1988. 227.

⁸⁷⁷ *Takáts* 1922. 49.

A szülők kívánsága, hogy istenfélő, hadviselésben és politikában jártas utódot neveljenek. Így négyévesen már tudja a Miatyánkot, miközben az apa figyelmezteti az anyát, hogy nézzen néha a gyermek a napba, hogy így megszokja a kadról visszaverődő fényt, hogy így majd az harc közben ne lepje meg. A hadi életre készítettek fel olyan, eleinte játékszamba menő dolgok, mint a fakard, íj, nyíl, parittyva vagy akár a lovaglás. Csányi örömmel számol be, milyen nagyon csodálkozott, mikor egy gyors nyíllövést látott a csupán négyéves gyermektől. „Mond az én kegyelmes azoniom: – Ezt ne chodáld!, mert az ablak mellé állván, az padra állalluvé az árkot, hagi az árokba nem esék az nil, hanem túl az parton.”⁸⁷⁸ Később is megmaradt az ijáskodás az egyik kedvenc szórakozásának.

Taníttatása is hamar meghozta gyümölcsét. 1560-ban, mindössze ötévesen levelet ír apjának: „Az trombitát, Dobos Jánosnak kit K[egyelme]d mondott vala, hogy megveteti, vetesse meg K[egyelme]d és küldje meg K[egyelme]d. Azon es kérem K[egyeme]det, mint szerelmes apámat, hogy K[egyelme]d küldjen nekem poma gránát, osztán egy kis kalamárist, kiből írni tanoljak.”⁸⁷⁹ Még Batthyány is dicséri, nem kevés iróniával, hogy bizony a szülők ilyen idős korban még nem tudtak írni.⁸⁸⁰ „Fráter Ferencz kezeírását láttam. Elég emberséges tüle! Azt nyilván tudom, hogy mikor az ő idejében volt Kegyelmetek, egyiktek sem tudott írni.”⁸⁸¹ A kis Ferenc azonban kénytelen volt, mivel apja megírta, hogy csak akkor küldi meg neki, amit kér, ha ő maga írja a levelet.⁸⁸² Így próbálta a nádor távolról is jóra nevelni gyermekét, és emberi kapcsolatok terén rávezetni a kölcsönösségre.⁸⁸³ Trombita, síp és dob kedvelt játékszerei voltak, de később is szerette a zenét, felnőtt korában is igen kedvelte a muzsikát és a táncot.⁸⁸⁴ A kisgyermekkorban a zenei nevelésben legfontosabb az ének, (különösen az anyai) és a ritmushangszerek, úgy látszik a kis Nádasdy ezeket megkaphatta, udvarukban pedig bőven hallhatott hangszeres muzsikát is,⁸⁸⁵ hiszen saját házi muzsikusaik

⁸⁷⁸ *Őze* 2. 1996. 117.

⁸⁷⁹ *Károlyi - Szalay János* 1882. 234.

⁸⁸⁰ Péter Katalin azt állítja tanulmányában, hogy mivel a fiúgyermekek körül férfiak jelenléte gyakori volt, ezért sok kisfiú már négy-öt éves korában tudott írni. Ezek szerint, tehát nem volt kirívó Nádasdy Ferenc teljesítménye, bár későbbi életútjából kiderül, hogy igen jó intellektusú volt. In: *Péter* 1966. 39.

⁸⁸¹ *Nagy* 1987. 18.

⁸⁸² *Vida* 1988. 252.

⁸⁸³ *Péter* 1966. 33.

⁸⁸⁴ *Károlyi - Szalay*. 1882. 235.

⁸⁸⁵ Nádasdy kíséretében nem csekély számú zenész is volt. Sylvester is azzal ajánlja az Újtestamentum végén levő disztichonos „summázatait” urának, hogy szeretné, ha azt „mind a fiúk, mind a lányok” az udvarban megtanulnák, és énekelvén, lévén azoknak igen kellemes harmóniájuk. Cytherados chyanos-okat, vagyis cigány zenészeket kér Bakyth Pál huszárcapitány Nádasdytól 1532-ben. Máshol is esik szó hegedűsökrol. Szremjény Mihály énekmondó diák közvetlen környezetében élt Nádasdyank. Sőt egy Antónia nevű asszony levelében azt írja Kanizsai Orsolyának 1563. augusztus 27-én: „Méltóztassék az virginált megvenni és az mesternek kifizetni.” Ez nem más, mint a zongora őse, tollal és pálcikával érintette a zenész a húrokat. In: *Sárvár* 1918. 434.

voltak.⁸⁸⁶ Ötévesen már előfordult az is, hogy anyja nélkül, apjával utazott Bécsbe. Lehet, hogy ilyen esetek gyakrabban is előfordultak, mert a korban több adat is van arra, hogy a gyermekek anyjuk nélkül utaznak apjukkal, s ez természetes dolog volt, de ebben a levelezésben több példát erre nem találni.⁸⁸⁷

A „kis Ferkó” még csak hétéves, amikor apja meghalt. Kanizsai Orsolya ezek után összeomlott, de gyermeke miatt nem hagyhatta el magát, megszívlelte akkor már nagybeteg sógornőjének szavait: „mert az Kd magárúl tudhatja, mi legyen az úr gyermekének szolgára kézre maradni.”⁸⁸⁸ Mint a levelekből kiderül, az anya továbbra is kapcsolatot tartott az udvarral, ahol igen kedvelték, nemcsak a császár, de a császárné is. A császár kegyeltjének maradni nagyon fontos volt, gondoljunk csak arra, hogy uralkodók vagy kapzsi rokonok nem egyszer próbáltak úgy vagyont szerezni, hogy a gazdag özvegyet rossz hírbe hozták, vagy felségsértés gyanújába keverték, mely után csak egy lépés volt az örökség megszerzése a gyerekek kárára.

Orsolya azonban még ennél is többre volt képes, életpéldát adott gyermekének. Férje halála után nemcsak, hogy hamar talpra állt, hanem tovább vitte a hatalmas vagyon gazdálkodását, megőrizte és gyarapította azt. Ez akkor is nagy teljesítmény, ha ezt azzal érte el, hogy jól meg tudta válogatni gazdatisztjeit és többi munkatársát. A család társadalmi kapcsolatok terén sem épült le, bizalmas levelezést folytatott a kor legismertebb és legmeghatározóbb politikusaival, katonáival. Jó példa erre 1566-ban Zrínyi Miklós levele, aki megírta neki, minden áron ki fog tartani Szigetben.

Persze nemcsak befolyásos ismerősök álltak mellette, hanem a család is. Nem szabad elfelejtenünk Nádasdy Annát, aki átélte, milyen elveszteni szeretett férjét, s lelki támaszt tudott nyújtani neki. Illetve Nádasdy Kristófot, a sógorát, aki feleségével, Choron Margittal amennyit csak tudtak segítettek neki. Kristóf keveset tudott, hiszen katona lévén oda kellett mennie, ahová a kötelesség szólította, de élete végéig jó viszonyban volt unokaöccsével. S a Zalaváron élő Margit asszony mellett, hogy levelezett az özvegyel, oda is ment a birtokot irányítani és a kis Ferkóra ügyelni, ha az anyának el kellett utaznia. Az anyai szeretet mellett, tehát a családi összetartást is megélhette a gyermek. Azonban az is igaz, hogy ritkán hagyta otthon Ferkót az anyja, a korabeli asszonyokhoz hasonlóan magával vitte utazásaira, csak akkor nem, ha ez valamilyen oknál fogva veszélyeztette volna a gyermek egészségét, például

⁸⁸⁶ R. Várkonyi 1987. 297.

⁸⁸⁷ Péter 1966. 32.

⁸⁸⁸ Károlyi - Szalay 1882. 164.

járványos helyre kellett mennie.⁸⁸⁹ Később bizonyosan többször előfordult, hogy a gyermeknek anyja nélkül otthon kellett maradnia Sárváron, egy alkalommal ez hosszabb ideig is eltarthatott, mert fennmaradt egy levelünk a tízéves Ferkótól, aki tájékoztatja anyját, hogy „most oly hirünk ninchen, kit kegyelmednek meg kellene jelentenem”, úgy látszik, meg kellett ígéرنie, hogy időről időre ír, még akkor is, ha gyakorlatilag semmi sem történik.⁸⁹⁰

A biztos háttérrel élvező Nádasdy Ferenc mindenesetre a fényes pálya előtt álló nemesifjak életét élte, tizenkét évesen már a bécsi udvarban találhatjuk, ahol elsajátíthatta a számára kívánatos társadalmi műveltséget. Hangsúlyozni kell, azonban hogy ez két dolognak köszönhető. Egyrészt elhunyt apja hűségének, tehetségének, mellyel megteremtett tekintélye halála után is védőburokként vette körbe fiát, másrészt anyja okosságának, aki mindehhez biztos háttérrel nyújtott (érzelmileg és anyagilag egyaránt).⁸⁹¹

Bár a Nádasdy családnak volt Bécsben háza, az anya jobbnak látta, ha fiának tanulószobát bérel Bocskai György házában, oka talán az volt, hogy itt szigorúbb felügyelet alá kerülhetett, s az anya tisztában lehetett, hogy egy kamasz fiú számára milyen fontos a megfelelő kortárs társaság, hiszen tanulótársa a kancellária titkárának fia István (a későbbi erdélyi fejedelem) lett. A fiúnak mindene megvolt, valóságos udvartartás vette körül, talán a legfontosabb személy a nevelője volt, Sibolti Demeter, aki a wittenbergi egyetemen tanult, s mint onnan oly sokan, a magyar reformáció egyik jeles alakja lett, neki is tájékoztatnia kellett az úrnőt fia ügyeiről. Tőle tudhatjuk meg, hogy Ferenc legnagyobb hibája az volt, hogy nem szerette bevallani, ha hibázott.⁸⁹² 1568-ból, pedig fennmaradt egy levél, melyben Nádasdy Ferenc írt Sibolti Demeterről, aki azelőtt mestere volt. Kéri anyját, hogy nézze meg annak munkáját és segítse meg, mert úgy hallotta, hogy munkáiból tartja fenn magát, és fél tőle, hogy nagy nyomorban él, márpedig ez rá nézve is szégyen lenne a világ előtt, s semmiképpen nem akar hálátlan lenni régi tanítójához.⁸⁹³

A bécsi udvartartásról Sennyey Ferenc és Lőrincfalvy Kristóf gondoskodott, amely szolgálkból, külön szakácsból, madarászból s lovászból állott. A két férfi általában úgy osztotta meg a munkát, hogy Sennyey (a följobbvaló) otthonról küldte a szükségeseket, Lőrincfalvy Kristóf pedig a fiatal Nádasdy mellett tartózkodott. Ez utóbbi az ügyintézéseken

⁸⁸⁹ Péter 1966. 31.

⁸⁹⁰ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának 1565. november 29. Sárvár MOL E 185. Mf. 6896. 58. cím 3.

⁸⁹¹ Péter 1985. 24.

⁸⁹² Bessenyei 2005. 43.

⁸⁹³ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyához 1568. július 17. Bécs, MOL E 185. Mf. 6926. 149. cím 177-178. Érdekes, hogy Sibolti Demeter bár maga sem volt gazdag – majd amikor 1586-ban Győrben lelkészkedik –, ő maga is támogatná a szegényebbeket, például Szenci Molnár Albertet.

túl még a fiú étkezésére is odafigyelt, és Ferenc hogylétéről, az udvari eseményekről tájékoztatta az úrnőjét.⁸⁹⁴ Így derült ki, hogy a tizennégy éves fiú ágynak dőlt, piros kiütések jelentek meg rajta, fáj a hasa, nem tudták mi a baja, de magas láza lehetett, mert még az orvost, Jordán doktort is elhívták hozzá.⁸⁹⁵ Kanizsai Orsolya is tanácsokkal látta el, miként ápolja fiát, de ezen kívül még kisebb feladatokat és beszerzéseket is rábízott Bécsben, például Lőrincfalvay megjavíttatta az elromlott órát, beköttette az asszony által küldött könyvet, stb.⁸⁹⁶

Nádasdy Ferenc Bécsbe költözése után kezd rendszeresen írni anyjának, aki ezt meg is követelte tőle, s a felügyelete a távolság ellenére sem csökkent, habár az is igaz, hogy leveleinek nem csekély hányada leginkább arról szól, hogy küldjön neki az anyja ételt vagy pénzt. A fiú szerette anyját, és azzal is tisztában volt, hogy egyrészt meg kellett írnia a mindennapjai történéseit, egészségi állapotát, másrészt mikor illet, ki is kellett kérnie egyes döntéséhez engedélyét. Így próbálja meggyőzni anyját, milyen jól járnának, ha az őáltala talált inast fogadnák szolgálatukba, egy másik esetben pedig a hercegekkel való utazáshoz kért engedélyt (persze megkapta), vagy azt próbálta kipuhatolni, hogy elkérhetné-e Batthyánynétól egy agarát és madarát, hogy hódolhasson egyik kedvenc szórakozásának, a vadászatnak.⁸⁹⁷ Természetesen neki is voltak mind kutyái, mind madarai, ez utóbbiakat Bécsben szerezte be legszívesebben (mert itt voltak a legolcsóbbak), még akkor is, ha a madarásznak otthonról kellett elutaznia hozzá.⁸⁹⁸ Persze anyja is gyakran küldött neki otthonról karvalyokat, ölyveket, rárókat, kiköcsén madarakat (sólyom- illetve ölyvfajta), az ezekhez való láncokat, harangokat, kézijat, tegzet, török agarat, magyar vizslát.⁸⁹⁹ A vadászat másik módja a hálóval való fogás volt, ezek beszerzéséről is gyakran olvashatunk.⁹⁰⁰

Szépen haladt előre a társadalmi kapcsolatok terén, bejárása volt az udvarba, együtt

⁸⁹⁴ Lőrincfalvay Kristóf Kanizsai Orsolyának, 1567. október 16. Bécs, MOL E 185 Mf. 6904. 83. cím 6.

⁸⁹⁵ Lőrincfalvay Kristóf Kanizsai Orsolyának, 1569. július 15. Bécs, MOL E 185 Mf. 6904. 83. cím 12. Amennyiben ez Jordán Tamás volt, akkor azt jelenti, hogy a családnak Gáspár doktor halálát követően sikerült megszereznie korának egyik legnagyobb orvosát. Azonban bármennyire szépnek is hangzik ez, esélye kicsiny, hiszen az orvos 1569-ben Brünbnben telepedett le, de nem lehetetlen, mert 1566 óta az udvarnak dolgozott, s 1570-ben ott volt Miksa császár betegágyánál. Márpedig Miksa igen szívélyes volt Nádasdy Ferencsel, így nem lehetetlen, hogy „kölcson adta” Jordánt.

⁸⁹⁶ Lőrincfalvay Kristóf Kanizsai Orsolyának, 1567. augusztus 10. Bécs, MOL E 185 Mf. 6904. 83. cím 8.

⁸⁹⁷ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. április 22. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 41.; II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1569. február 25. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 139.

⁸⁹⁸ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1569. október 8. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 109.

⁸⁹⁹ *Takáts* 1922. 64.

⁹⁰⁰ Vadászhaló beszerzéséről olvashatunk a számadásokban. Például: *Kumorovicz - M. Kállai* I. 1959. 250

játszott a császári család gyermekeivel, a magyar főrendek ott apródkodó fiaival, alsó-ausztriai és német nemesifjakkal, akik majd a magyar és Habsburg-országok vezető politikusok lettek. A játékok között pedig első helyen állt a nyulászat, melyet agarakkal űztek, s örömmel írta anyjának, hogy „nagy tisztességet vallott” a hercegek előtt, mert az övé két nyulat is fogott.⁹⁰¹ Hasonló módon kedvelte a madarászatot, leveleiben gyakran ír a „karvoly”-ról⁹⁰², ölyvről⁹⁰³. A legjobb vadászó madarak egész vagyonokat értek, csak a leggazdagabb urak engedhették meg maguknak. Nádasdy Ferenc később Bécsbe és Pozsonyba is magával vitte vadászatra használt madarait, köztük kerecsensólymot, illetve kiköcsént.⁹⁰⁴ Pozsonyban állítólag megismerkedett Balassi Bálinttal, aki látván, hogy milyen szenvedélyes vadász, szép agarat ajándékozott neki.⁹⁰⁵

Szenvedélye volt még a lovaglás, nem egyszer kéri anyját, hogy küldjön neki új lovat. A lovakkal kapcsolatos ügyekről hosszasan tudott írni anyjának. A ló vásárlása nagy kiadást jelentett még akkor is, ha csak poroszkáról volt szó és nem paripáról.⁹⁰⁶ Az ifjak inkább ez utóbbiakat preferálták, hiszen a sebesen vágózó sokkal inkább illett a parádézásukhoz, mint a megbízható, jámbor járóló.⁹⁰⁷ Mégis, anyja és fia levelezésében arról olvashatunk, hogy egy poroszkára akarja elcserélni paripáját.⁹⁰⁸ Kanizsai Orsolya is volt, hogy meglepte fiát, s lovat küldött neki.⁹⁰⁹ Ez azonban egyik esetben igen vad lehetett, mert amikor a felnőttek meglátták, hogy milyen, nem engedték ráülni a fiút, s vissza is küldték az asszonynak. Az özvegy tehát ilyen témában is fenntartotta magának a döntés jogát, fia nem rendelkezhetett egyedül.

Nádasdy Ferenc szórakozásához tartozott még, hogy nagyobb vendégségeket is rendezett.⁹¹⁰ Megtartotta azt a szokást is, hogy a névnapjakor több urat is vendégül tartott. Mivel névnapját Asissi Szent Ferenc ünnepén, október negyedikén tartotta, már szeptember végén elkezdett készülődni a jeles napra, hogy Szent Ferenc poharával jóltarthassa a meghívottakat. Ezért anyjától vadat és minden egyébféle élelmet és pénzt kért, mert az idő tájt

⁹⁰¹ Károlyi - Szalay 1882. 188. illetve II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. május 12. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 47.

⁹⁰² Károlyi - Szalay 1882. 178, 192, 194-195, 214.

⁹⁰³ Károlyi - Szalay János 1882. 213-214.

⁹⁰⁴ Takáts 1961. 251.

⁹⁰⁵ Takáts 1922. 66-67.

⁹⁰⁶ A számadások a következő lovakat különböztetik meg: fakó, fehér, hátas, hintóbeli, kaczola poroszka, szekeres, vezeték, fahordó, kocsibeli, paripa. Kumorovicz - M. Kállai I. 1959. 342., 345. Uő. II: 255. A Nádasdy-birtokokon lótenyésztés is folyt, hiszen megérte, a jó ló után volt kereslet. In: *Óze* 1. 1996. 41.

⁹⁰⁷ Takáts 2002, 125.

⁹⁰⁸ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1569. június 30. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 124.

⁹⁰⁹ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1569. május 20. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 140.

⁹¹⁰ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. május 21. Vibel, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 52.

Ferenc Pozsonyban tartózkodott, és ott elég nehézkes lett volna beszerezni minden szükségeset. Mégis megértte az ott tartózkodás, még ha nehézségekbe is ütközött, mivel igen nagy volt a megtiszteltetés, hogy az udvart lóháton oda kísérhette.⁹¹¹ Kivételes multság azonban az lehetett, mikor karácsonyra a császár fiaival és „egyéb fő embörgyermekekkel” színdarabot tanultak be, s ő maga egy istenasszony szerepét játszhatta el.⁹¹²

A szórakozás mellett tovább folytatta tanulmányait, ezekről van, hogy pontosan beszámolt anyjának, ahogyan azt egy mostani iskolás gyerek is tenné, például, hogy a Bibliából mely részt vettek aznap, és mi abból a tanulság: „Világi dolgok csak hevságok, azért senkinek nem kel valamin fölöteb igyekezni, hanem csak az úr isten igéinek tanulássán és annak megh tartássán”.⁹¹³ De az anyja a nyelvtanulást is fontosnak tarthatta, Ferenc tízévesen már latinul és németül is tud, mert azt is megírta, hogy „az én tisztem szerint minden nap igen tanulok mind deákul s mind németül”⁹¹⁴. Továbbá a fent említett esetben, amikor inast szeretett volna magának a legfontosabb érv az volt a férfi mellett, hogy az olasz nyelvet is tudja, vagyis ebben is segíthetné őt.

Kanizsai Orsolya nemcsak azt várta el tőle, hogy a hittanban és a nyelvekben előmenetelt érjen el, hanem azt is, hogy tisztelettel bánjon tanáraival, így a fiú mentegetőzve írta: csak alaptalan vádaskodás, hogy megfenyegette volna öreg oktatóját.⁹¹⁵ A szülői szigor hatásos volt, mert tanítóiról életük végéig gondoskodott. Egyáltalán nem biztos, hogy a fiú teljesen ártatlan volt a dologban, mert más alkalmakkor is volt vaj a füle mögött, mert ugyan nem ezen ügy kapcsán, de így ír anyjának: „Én isten kegyelmességéből azzon lezek, hofi ked:[kegyelmed] én éretem valo imátsága héjában ne legyen, hanem én bennem nevededik az isten félelem, és az nálam nagyobakhoz valo tiztelet és engedelmesség. És az mit most otthon ked: [kegyelmed] ellen vétetem, mellyet rézzerént az zorgalmatlanságh, jo erkőczőkkel és jo tudományok átal akarom fődőznő”.⁹¹⁶

Nádasdy Ferenc persze nemcsak a szigort, hanem anyja gondoskodását is élvezte, aki ugyanúgy, mint annak idején férjének, fiának is küldött „élést”.⁹¹⁷ Például szarvashúst, de

⁹¹¹ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1569. szeptember 24., szeptember 29., október 1. Pozsony, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 99., 100., 103.

⁹¹² II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. december 19. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 74.

⁹¹³ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. január 29. Bécs MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 151.

⁹¹⁴ *Károlyi - Szalay* 1882. 181.

⁹¹⁵ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. május 11. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 45.

⁹¹⁶ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1569. március 7. Csepreg, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 149.

⁹¹⁷ *Károlyi - Szalay* 1882. 208.

kiemelt módon gyümölcsöket, körtét, barackot, dinnyét, epret.⁹¹⁸ Ezekből a hercegeket is meg kellett kínálnia. Lőrincfalvay Kristóf levélben tájékoztatta Kanizsai Orsolyát, hogy a császári gyermekén kívül másoknak is adott a muskotály körtéből (még hozzá a legszebbeket válogatta ki), akiknek jóindulata szintén fontos volt, így például a hoppmesternek is.⁹¹⁹ De egyebekkel is kényeztette, mint olvashatjuk fia köszönőlevelében: „Megszolgálom K[egyelme]dnek, mint szerelmes asszonyomnak és anyámnak, ha az úr Isten az ő kegyelmességéből eltedent (így), hogy K[egyelme]d felküldte az fegyverderekát, az kéziát, az tegzet és az arany lánczot.”⁹²⁰ Természetesen a mindennapi élethez valókat is többnyire otthonról kapta, mint a ruhaneműit, lábbelijeit és pénzt.⁹²¹ Persze a legpraktikusabb az volt, hogy amit Bécsben egyszerűbb és olcsóbb volt beszerezni, azt ott vette meg a Nádasdy fiú, példa erre 1568 telén írt levele: „Karáczonra valo ruhákat csináltattam kikre gomb ninczen és bagazia sinczen alájok, ked: [kegyelmedet] kérem mint zerelmes azzonyomatt és anyámatt, hofi ked: [kegyelmed] csináltasson nekem, kétt dománra, egy subára, és egy fölsőruhára valo gombokatt,…”⁹²² Úgy látszik, a híres (de elég költséges) magyar gombkészítő céhek termékeit (melyek nem egyszer többet értek, mint maga a ruha, mivel féldrágakővel és drágakővel kombinálták, s Ferencnek is arannyal díszítették) érdekesebb volt itthonról kérnie. De volt, hogy még a borbélyt is otthonról küldte utána az anyja.⁹²³

Szerencsére fia ritkán betegeskedett, komolyabb betegségről egyszer sem írt, legfeljebb csak hurutos megfázásról.⁹²⁴ A fiú a gondoskodásért hálából anyjának képeket küldött, „hugocskájának” egy szekeret lovastul.⁹²⁵ Nyilván nagyon hiányozhatott Nádasdynénak, akinek ő volt a mindene férje halála után. Magányát a fia úgy orvosolta, hogy: „azonis lezek hofi ke[gyelme]det: isten akarattjából vigasztalljam minden jo hirem hallásával.”⁹²⁶ Bizony csak a jóhíre jutott el gyakran Kanizsai Orsolyához, mert ritkán ment haza, de amikor lehetőség adódott rá, anyja rögtön lovakat vagy szekeret küldött érte.⁹²⁷

⁹¹⁸ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. május 14. Vibel, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 78.; II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. szeptember 7. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 78.; II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1569. szeptember 7. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 78.

⁹¹⁹ Lőrincfalvay Kristóf Kanizsai Orsolyának, 1567. július 6. Bécs, MOL E 185 Mf. 6904. 83. cím 3.

⁹²⁰ *Károlyi - Szalay* 1882, 205.

⁹²¹ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. május 15. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 51.; II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. november 28. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 68.

⁹²² II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. december 15. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 70.

⁹²³ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. május 15. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 51.

⁹²⁴ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. november 28. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 68.; II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. november 18. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 85.

⁹²⁵ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1569. június 12. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 93.

⁹²⁶ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 83.

⁹²⁷ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. június 7. Vibel MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 55.

A kényeztetést mástól is megtapasztalhatta, hiszen Apponyi István például egy szép paripát ajándékozott neki.⁹²⁸ Nem csoda, hogy már kisgyermek kora óta mindenki megpróbált neki kedveskedni, hiszen a nádor fia volt, annak halála után pedig nagy jövőjű ifjúnak ígérkezett, akinek jóindulatát hasznos volt kivívni. Abban nem is volt hiány, jószívű embernek hírelt, és leveleiben is nem egyszer van rá példa, hogy anyja figyelmébe ajánlott rászorulókat, mint „szegény” jobbágyokat, akinek az ő szolgálatuk közben múlt ki a lova.⁹²⁹ Így Zichy Györgyöt is, aki nemcsak hűséges hívük, de ahogy írja, „atyánkfia” is.⁹³⁰ Vagy János diákot, akinek több szántóra volt szüksége.⁹³¹ Jó szívvel volt az állatok iránt is. Külön megbeszélte anyjával azt is, hogy kit fogadjanak fel a lovak betanítására, mert azoknak olyan embereknek kell lenni, aki „nem gonoszul tanítják”.⁹³²

Ezen kívül anyja szórakozásáról is gondoskodott, akinek mindig megírta a legfrissebb híreket. Így például: „Továbbá K[egyelme]dnek egyéb hírt semmit sem írhatok, hanem, hogy Nagy István, az ki Komáromban lakik, azt írja császárnak ú fölségének, hogy a követeket megtartóztatták Tolnan és hogy mi helen az fűről befogják a budaiak lovakat, mindjártban Eger alá mennek, kit Isten ne engedjen nekik, mert he Eger oda leszen, egész Magyarország az Dunán túl odaleszen.”⁹³³

Mindössze tizenhárom éves volt, amikor ezt írta, nem csoda, hogy szinte gyerekfejjel már egyre nőtt a tekintélye. Otthon volt a napi nagypolitikában, és mai szemmel is ritka történelmi érdekességeket írt meg anyjának, például a török császár elleni merényletet.⁹³⁴ Vagy a török hadak megindulását 1568-ban.⁹³⁵ Vezető szerepet kapott az udvarban apródkodó többi ifjú közt, „több előkelő magyar van, (...) De mindenki Nádasdyt keresi szemével. Ki kételkedne abban a magyarok közül, hogy Nádasdy szolgálata a jövő királynak nagyon kedves lesz...”⁹³⁶

Szüksége is volt, hogy hamar önállóságot tanuljon, mert az újabb országos pestisjárvány évében anyját is elvesztette, ekkor volt tizenhat éves. Anyjának írt utolsó, általam ismert levele 1569. január hatodikán kelt, amiben Nádasdy Ferenc jobbulást kíván betegeskedő anyjának. Kanizsai Orsolya még két évig élt, 1571-ben halt meg (március 2. és

⁹²⁸ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1569. szeptember 13. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 95.

⁹²⁹ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. április 2. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 39.

⁹³⁰ *Károlyi - Szalay* 1882. 181., 184.

⁹³¹ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. augusztus 30. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 80.

⁹³² II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1569. november 4. Léka, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 107.

⁹³³ *Károlyi - Szalay* 1882. 187. illetve II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. április 23. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 43.

⁹³⁴ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. április 21. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 39.

⁹³⁵ II. Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, 1568. augusztus 27. Bécs, MOL E 185 Mf. 6876. 58. cím 89.

⁹³⁶ *Bessenyei* 2005. 43.

május 2. között). A két időpont között még egy fontos cselekedete volt, amellyel fia jövőjét biztosítani kívánta: egy előkelő házasság. Az ötlet még Nádasdy Tamás életében vetődött fel, nevezetesen, hogy a Báthory György lányát, Erzsébetet vegye nőül Ferenc. Ezt a halála előtti évben a nádorné megerősítette, s fiának sem lehetett ellenére, hiszen öt év múlva el is vette az akkor még csak tizenöt éves lányt. 1569. november 15-én kelt egy levél, melynek sem címzettje, sem írója nem maradt fent, s amelyben Kanizsai Orsolya Zaszly András mester uram előtt „vallást tett”, hogy Báthory György úrral oly „szóba és végzésbe vagyon”, hogy Mindenszentek napján Ferenc és Erzsébet egy alkalmas helyen, mely mindkét fél által alkalmasnak találtatik, mivel egymást meglátták és megszerették, Isten rendelése szerint és akaratából örök házasságra lépnek.⁹³⁷

Összességében elmondhatjuk, hogy a Nádasdy házaspárnak dicséretére vált a gondos nevelés, amit fiuk legfogékonyabb időszakában olyan nagy körültekintéssel láttak el, mert az korának egyik legtehetségesebb államférfijává és legműveltebb mecénásává vált. Ahogy legendássá vált a „fekete bég”, katonaként is kiemelkedett, a császári követ Drinápolyban így szólt róla: „párja nincs sem a császárnál, sem a szultánnál, kardja a leghatalmasabb, bárhová menjen is, mindenütt győz.”⁹³⁸

⁹³⁷ MOL E 185. Vagyonjogi peres iratok 1527-1668. 57 903. tekerics 198.

⁹³⁸ Péter 1985. 1. 28.

9. ÖSSZEGZÉS

E doktori disszertáció arra törekedett, hogy négy megközelítésben vizsgálja Nádasdy Tamás nádor magánéletét. E négy megközelítés a testi, lelki, spirituális és szociális. A forrásadottságok és egy doktori disszertáció terjedelmi lehetőségei miatt, a dolgozatban e négy megközelítés nem azonos mennyiségben van jelen, de ez nem szabad, hogy félrevezesse az olvasót, mert mindegyik egyformán fontos.

A kutatás jelentősége és újdonsága abban áll, hogy interdiszciplináris szemlélettel veti össze a már ismert és eddig még nem publikált források információit, ezzel Nádasdy Tamásra, környezetére és a korabeli Magyarországi viszonyokra vonatkozóan is új ismeretekkel gazdagodhatunk.

Betekintést nyerhetünk a legszűkebb szociális körrel folytatott levelezés nyelvezetébe, mely a mindennapi életet taglaló magyar nyelvű levelezés egyik legelső szép példája. Tovább elemezve ezeket a leveleket a Tschümperlin- és Hollstein-Brinkmann-féle modelltől merített, levéltári forrásokra integrált módszer változatával, a fent említett négy szempont szerint jelenik meg előttünk Nádasdy Tamás különböző szerepekben. Úgy, mint a nem mindennapi életút nehézségeivel megküzdő, a krízisekből magasabb létsíkra lépő ember, istenkereső, mecénás, férj, apa és testi bajokkal küzdő személy. Életét vizsgálva néha többet tudhatunk meg róla a hozzá közel álló személyeken keresztül, mint a közvetlenül róla szóló forrásokból. Így felesége, Kanizsai Orsolya; orvosa (s már talán mondhatjuk, hogy barátja) Kőrös Gáspár levelein és annyira szeretett, de olyan ritkán látott fia, Ferenc első éveinek eseményein keresztül ismerhetjük meg őt.

Kiderülhet számunkra, hogy Nádasdy egyik sikerének kulcsa abban rejlett, hogy ki tudta használni páratlan szociális hálóját, melynek legfontosabb bázispontjai a családtagok voltak, különösen felesége, Kanizsai Orsolya. A nagy korkülönbséggel és rangkülönbséggel kötött érdekházasság fokozatosan elfogadó közösséggé vált, gyengéd érzelmekkel és egymás iránti őszinte gondoskodással lett teli, bár nagy próbája volt, hogy az országos ügyekben járó férj gyakran volt távol. Valószínű, hogy Nádasdy azért tudta felépíteni a legmagasabb országos méltóságig ívelő karrierjét, mert biztos háttért nyújtott neki apja és felesége. Kanizsai Orsolya alakjával többek között ezért is kell foglalkoznunk, mert nélküle nem teljedhetett volna ki ilyen mértékben a férje élete. Olyan szoros egységet alkottak, hogy nem tárgyalható az egyik a másik nélkül.

A Nádasdy család jelmondata volt: „Ha Isten velünk, ki ellenünk?”⁹³⁹ Ez az egy mondat mindennél jobban összefoglalja spiritualitásukat. Véleményem szerint ugyanis célravezetőbb Nádasdy Tamás esetében spiritualitásról beszélnünk, mint felekezetiségről. A legújabb kutatások is egyre inkább azt az álláspontot támasztják alá, hogy a felekezetiségek kibontakozásának hajnalán, mely pontosan Nádasdy életével esett egybe, csak a legkritább esetben eldönthető, hogy egy adott személy milyen felekezetű volt. Nádasdy Tamást illetően heves viták zajlottak arról, melyik felekezet mellett döntött, s egyik álláspont sem tudott perdöntő bizonyítékokkal szolgálni, ugyanis megőrizte a katolikus vonalat is, de nyitott volt a reformáció eszméi felé is. Sőt ugyanúgy az asztrológia is jelen volt a család életében. Tőle személyesen nem olvashatunk egyértelmű állásfoglalást e témában és csak azt állíthatjuk biztosan, hogy az egész családban jelen volt a lelkipozítás igénye, mind nála mind feleségénél is határozottan látható volt a tudatos istenkeresés.

Nádasdy világszemléletében nemcsak a vallásosság volt jelen, hanem a tudományok, kultúra és művészetek iránti érdeklődés is. Ezek gyakran szinte elválaszthatatlanok egymástól, gondoljunk csak mecénási tevékenységére. Bizonyos, hogy nála több volt ez a generativitás igényének kielégítésénél vagy reprezentációnál, ugyanis műveltsége egy korabeli tudóséval is felvehette volna a versenyt; s a teológiai kérdések iránt is fogékony volt, bár ez utóbbi esetében nagyon visszafogottan viselkedett. Nagy hatással volt rá Erasmus és Melancthon is, s befogadott számos református értelmiségit, kik minden bizonnyal hiánypótló szerepet töltek be a tragikusan lepadt katolikus értelmiség korában. Így egyike lett Sárvár azoknak a főúri udvaroknak, melyek hiánypótló szerepet töltek be magyarországi királyi udvar híján.

A Nádasdy udvar egyik érdekes momentuma volt még a kertművelés és a vele sok tekintetben összefüggő étkezés, melyet a testi megközelítésbe soroltunk. Mint a korabeli udvarukban általában az étkezés itt is a reprezentáció egyik fontos eszköze volt, de forrásainkból az is kiderül, hogy az egészség és gyógyítás tekintetében is igen fontos szerepe volt, például az orvos külön határozta meg a betegek menüjét, csakúgy, mint a gyermekekét vagy a dajkákét. Az egész Európában szokásos napi két főétkezés, az ebéd és vacsora náluk is jellemző volt, ezek körülbelül 10 és 17 órára estek, átlagosan hat-hét fogásból álltak. Különleges esetekben olvashatunk csak reggeliről és uzsonnáról.

⁹³⁹ A nádasdladányi kastélyban ma is látható egy hatalmas kandalló, mely fölött jelmondatuk olvasható: „Sie Deus pro nobis quis contra nos?”. Idézve Pál apostol szavait „Deus pro nobis, quis contra nos?” (Róm 8.31)

Jellemző volt ebben a magyar főúri udvarban is a magas húsfogyasztás (ebben eltérve Európától) és az erős fűszerezés, de már megjelentek a korszak újdonságai, a gabonákból készült új ételfajták. Mivel tartották az absztinens napokat, az új húsmentes ételek jelentősége, ezeken a napokon megnőtt, de nem szorították ki az addig is nagyarányú halfogyasztást. A Magyarországra jellemző magas halfogyasztás ugyanis itt is jelen volt, melyet a telepített halastavak tovább szolgáltak.

A legjellemzőbb húsfajta azonban továbbra is a marhahús lesz, a disznónak inkább a belsőségeit fogyasztották, illetve legértékesebb részét, a zsíkját. A szárnyasok fogyasztása a 16. században inkább rangjelző volt, vadmadarakat is előszeretettel ettek, mit például császármadarat, fűrjet, fajdot. A vadak elejtése -még az urak esetében is- nemcsak szórakozás volt, hanem az étkezésnél is nagy szerepet játszott, hiszen egy vaddisznó vagy szarvas tetemes húsmennyiséggel szolgált. Az elejtett állatok egymásnak való elküldése kedves gesztusnak számított.

Az étkezéseknél bőven kerültek az uraság asztalára is kásafélék és a kor legjellemzőbb étkei a káposztából készültek. A káposzta valamilyen formában minden étkezésnél jelen volt, s a húsos káposzta kifejezetten Magyarország gasztronómiai címerévé vált a korban. Nagy mennyiségben fogyasztottak továbbá zöldségeket és gyümölcsöket (télen aszalva vagy lekvárként). Ez utóbbiak természetéről híresek voltak.

A körte, alma, barack, meggy, cseresznye, szilva, eper, dinnye (görög és sárga), dió mellett zöldségeket is termesztettek, borsót, lencsét, répát, tököt, káposztát, salátát, spenótot, uborkát. Terményeket, dugványokat, fácskákat küldtek előkelő ismerőseiknek, még magának a császárnak is.

Kertművelésük terén azonban egy nagy nehézségbe ütközünk, hogy a kert alatt érthetünk gyümölcsöskertet, zöldségeskertet, gyógynövénykertet, díszkertet, vadaskertet, s ezek bármilyen kombinációját. A levelekben is többféle értelmezés sejthető. Valószínű, hogy a Nádasdyaké is „magyar módra” készült kert lehetett (vagyis zöldségeket és dísznövényeket együtt neveltek), amellett, hogy bizonyára volt külön gesztenyésük, káposztásuk és betakarították a vadon termő gyümölcsöket, gombákat is. Beszerzéseikből tudjuk, hogy például nagy mennyiségű citromfát szereztek be, de ez inkább lehetett dísz, mert továbbra is vásároltak citromot és narancsot. Ugyanígy lehetett a gyógynövények esetében is, bár volt gyógynövénykertjük, ez nem fedezhette szükségleteiket, mert továbbra is vásároltak külföldről.

Az italok tekintetében olvashatunk forrásvízről, borról, sörről és égetett szeszekről is. A legfontosabb ezek közül kétségkívül a bor volt, a borok minősége nagyon változó volt, s bár maga a borivás nem számított luxusnak, a legjobb minőségűek csak az úr asztalára kerülhettek. A Nádasdyaknál olvashatunk vörösbort termő kadarka telepítéséről is, bár az általánosan jellemző a fehérbor fogyasztása volt. A legjobb boroknak a gelsei hegy szőlőjét tartották, de említik még a ramfolt és pinel borokat is. A sör fogyasztása is előfordult, bár kisebb arányban. Kanizsai Orsolyáról tudjuk, hogy inkább a kunok sörét a bozát, vagy a mézsört kedvelte, nem annyira a bort. Valamely fajta pálinkát is készítettek, (inkább gyógyszerként használták) ennek leírása nem maradt ránk, csak maga az ennek elkészítésére szolgáló eszköz.

A testi megközelítésbe azonban nemcsak az étkezés tartozik bele, hanem az egészségügy is. Ez utóbbin belül szót ejtettünk a korabeli egészségügyi viszonyokról, beleértve a gyógyítással foglalkozó személyeket és a tevékenységük mögött rejlő filozófiát is. Egyszerre tárulnak fel előttünk a korabeli viszonyok és a család legintimebb problémái. Így gazdagodhatunk a korra vonatkozóan is egyedülálló információkkal.

Megtudhatjuk, hogy Nádasdyék is szenvedtek a háborúk okozta romló higiénias körülmények és egészségügyi állapotok következtében. A rossz vizek és elmocsarasodás miatt például igen kellemetlenül érezte magát az asszony a Fertő-tavon való hajózásakor, további utazásaikor, de egyes hónapokban Sárvár is szinte elviselhetetlen volt, a vizesárok pangó vize miatt.⁹⁴⁰ Az egyre romló körülmények igen kedveztek a fertőző betegségeknek, s a várbeliek nem egyszer estek kétségbe, hogy a kor réme, a pestis terjed közöttük, amikor egyidőben többen is ágnak dőltek. Félelmük jogos volt, mert az elkülönítésen kívül, nem ismertek hatásos ellenszert. A rémületet gyakran fokozták a testükön megjelenő kelések, amik pedig legtöbbször nem a bubópestistől, hanem a rossz viszonyok miatt terjedő bőrbetegségektől keletkeztek.

A bőrbetegségek azoknál is gyakoriak voltak, akik kortársaiknál nagyobb hangsúlyt fektettek a tisztálkodásra. A Nádasdyaknál is nem egy mosdót, mosdókorsót, medencét találhatunk, melyekből utazásaikkor is magukkal vitték. Szerették továbbá a gyógyfürdőket, hévizeket is (a köszvénytől szenvedő nádor és betegeskedő, sokáig meddő felesége itt található gyógyírt). Ebben jelentősen eltértek Európától, ahol ekkor már erősen megcsappant

⁹⁴⁰ *Tóth Melinda: A sárvári vár építéstörténete. Savaria (1973)4. 218.*

a fürdők és általában a fürdés iránti lelkesedés, amely nem csekély mértékben a fertőző betegségek terjedésének volt köszönhető.

A sokat betegeskedő házaspár egymással és orvosokkal folytatott levelezéséből kiderül, hogy számos betegségben szenvedtek és a gyógyítók széles spektrumát vették igénybe. A korban ugyanis nemcsak az orvosokat hívták betegség esetén (meglehetősen ritka is volt a végzett orvos Magyarországon), hanem a borbélyokhoz, gyógyszerészekhez, bábákhoz, füvesekhez, fürdősökhöz fordultak. A Nádasdy udvar abban a tekintetben is kivételesnek számít, hogy sokáig saját orvosuk volt, Kőrös Gáspár, továbbá patikát rendeztek be. Így nemcsak a várnép, hanem távolabbi ismerőseik is fordultak hozzájuk tanácsért, vagy „kérték kölcsön” orvosukat. Kőrös kivételes orvos lehetett, népszerűségének oka valószínűleg jó természete és nagy tudása volt. Számos alkalommal kért konzíliumot a betegeskedő főúri család egyes tagjai számára. A nádor ezt igénybe is vette, s kihasználta a bécsi udvar nyújtotta lehetőségeket is, ottani orvosokkal is gyógyította magát. Szükség is volt erre, hiszen heresérvtől, vesebetegségtől, köszvénytől, (lehet, hogy ebből fakadó) lábgyulladásától és bőrbajtól szenvedett. Halálát mégsem ezek, hanem a pestis okozta.

Kanizsai Orsolya élete folyamán többször átesett mellhártyagyulladás, influenzák, lázgörcsös állapotokon. Rosszul látott, ezért szemüveget használt. Aranyere volt, emésztési zavarai, a neki javasolt gyógynövényekből arra következtethetünk, hogy máj- és epeproblémái lehettek. A legnagyobb gondot mégis az jelentette számára, hogy nem tudott örökös adni férjének, ez lehetett depressziója egyik forrása is. Meddőségének okát pontosan nem tudhatjuk, vagy a méhében található valamilyen daganat, vagy hámszövetgyulladás, vagy előző terhességekből megmaradt fertőzés lehetett az akadályozó tényező. Orvosuk, Kőrös Gáspár éveken át kezelte az asszonyt, gyógyszeres úton és a méh beöntéssel való kitisztításával, míg az erőfeszítéseket siker koronázta és megszületett Nádasdy Ferenc. Az anya és gyermek első hónapjai egészségügyi és gyermekortörténeti szempontból is ritka kincsei e kornak.

A fennmaradt forrásaink alapján kiderülhet számunkra, hogy a gyermekkor felfogása a Nádasdyaknál nagyon közel állt már mai szemléletünkhöz abban, hogy az élet önálló és minőségileg más szakaszának tekintették a gyerekkort, sőt kezdetleges módon szakaszolták is. A gyermekre nem kis felnőttként tekintettek, bár már kezdetektől az életre készítették fel. Tudatosan megfogalmaztak pedagógiai elveket, bár sok időt hagytak szabad játékra is.

Udvarukban, a kor szokásai szerint, nemcsak saját gyermeküket nevelték, hanem más, neveltetés céljából odaküldött nemes fiúkat és lányokat, de sok árva rokon gyermek is befogadást nyert. (Ez egyébként az udvara fényét és súlyát is növelte.) Legrészletesebb feljegyzéseink természetesen a számukra legfontosabb két személy első éveiről vannak Majláth Gáborról és Nádasdy Ferencről. A fiúk neveltetésének csúcsát jelentette, hogy elérve a kiskamasz kort Bécsben tanulhattak és bejárásuk volt a császári udvarba is.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Nádasdy Tamás személyisége már kortársait is megosztotta, de tehetségét és tudósokéval vetekedő sokrétű műveltségét még ellenségei is elismerték. A köznemesi családból egészen a nádoriságig ívelő karrierje nem lett volna lehetséges személyiségén túl, sajátos spiritalitása, a biztos háttérrel nyújtó családja és leghűségesebb familiárisai nélkül. Levezéséből kitűnik, hogy ifjú évei alatt apjával, majd később feleségével osztotta meg legbensőbb gondolatait, dilemmáit; miközben a világ felé társadalmi, politikai, de egyéb kérdésekben is mindig nagyon határozottan lépett fel. Családja iránt mindig türelmet, gyengédséget tanúsított, míg ellenfeleivel szemben olyan keményen lépett fel, hogy nem egyszer állt bírósági vizsgálat alatt gyilkosság vádjával. A kutató számára így nagyon nehéz eldönteni, melyik Nádasdy Tamást képzelje maga elé? A még hatvanévesen és feleségének szerelmes szavakat író férjet, az országos gondokkal küzdő, de mégis játékokkal és bölcsővel bajlódó apát, vagy a hirtelen haragjában cselekvő gyilkost és politikai ellenfelének meggyilkolásában résztvevő összeesküvőt? Talán mindez egyszerre volt jelen benne? Ahogyan egyszerre élt benne a ritkán hazatérő, karrierjét tekintve sohase nyugvó, de ugyanakkor az otthoni dolgok legapróbb momentumát is nyomon kísérő, hazatérve számos kikapcsolódás iránt lelkesedő, kertészkedéssel, horgászattal, tánccal foglalkozó főúr. A spiritalitását és vallásosságát tekintve elének táruló kép is igen összetett, ahogyan azt már fentebb kifejtettük.

A humanizmus, a tudomány és a művészet iránti lelkesedése és pártfogása egész életében megtalálható, maradandó örökséget hagyott így hátra az utókornak, miközben az ezekhez és a katonai koncepcióinak megvalósításához szükséges anyagiak előteremtéséhez hozott intézkedései nem egyszer keltettek visszatetszést már saját korában is, kritikussai pedig egyenesen harácsolónak titulálták.

E dolgozat a magánélet különböző területeit körbejárva talán bőségesebb információkkal lát el minket Nádasdy Tamás személyét és mindennapjait tekintve, miközben

a róla alkotott kép árnyaltsága mitsem csökken és ismeretünk tovább bővíthet a korra vonatkozó néhány eszmetörténeti kérdésben.

Egy emberélet végén visszatekintve a legfontosabb annak átgondolása, mit hagyunk magunk után és azzal elégedettek vagyunk-e? Nem tudhatjuk, hogy élete végén Nádasy Tamás, hogyan tekintett vissza arra. Lelkében béke volt-e halálakor? De az utókor máig nem tud ellenállni annak, hogy gazdag életével foglalkozzon, a fennmaradt források még további ismereteket rejtenek.

Felhasznált szakirodalom és rövidítésjegyzéke

MOE 1974 - A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607-1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. Századok, (1974) 2. 436-475.

Andrásfalvy 1964 - *Andrásfalvy Bertalan*: Duna menti gyümölcsöskertek. Adatok a magyarországi déli duna-szakasz népi gyümölcs kultúrájának ismeretéhez. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 53.) Budapest, 1964.

Antall - Szébellédy 1973 - *Antall József, Szébellédy Géza*: Képek a gyógyítás múltjából, Budapest. 1973.

Ariés 1987 - *Philippe Ariés*: Gyermek, család, halál. Tanulmányok. Budapest, 1987. (Társadalomtudományi könyvtár)

Ars 1983 - *Ars Medica*. In: „Minden doktorságot csak ebből késértek”, Szemelvények orvosi kézikönyvekből, 1983. (Magyar Hírmondó)

Balche - Strohmayr 1999 - *Balche Joachim, Strohmayr Arno*: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999.

Barta – Zombori 1988 - *Barta Gábor*: Egy sikertelen humanista a 16. században (Tranquillo Andreis és Magyarország) In: Az értelmiség Magyarországon a 16-17. században. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 61-76.

Barta 1988 - *Barta Gábor*: Vajon kié az ország? 1988.

Bartók 1954 - *Bartók Imre*: A magyar szemészet története. Budapest, 1954.

Baumgartner 2003 - *Isidor Baumgartner*: Pasztorálpszichológia. Budapest, 2003. (Interdiszciplináris szakkönyvtár 4.)

Beke 2006 - *Beke Eszter*: Főúri esküvő Nádasdy Tamás nádor udvarában (1560. január 21.) Szlúny Anna és Oláh Császár Miklós esküvője. Szakdolgozat. Piliscsaba, 2006.

Belényesi 1958 - *Belényesi Márta*: Egy XVI. századi főúri étrend kultúrtörténeti és néprajzi tanulságai, A Nádasdyak 1550-ből származó számadási alapján, In: Néprajzi Értesítő, Budapest, 1958 (Nemzeti Múzeum - Néprajzi Múzeum Évkönyve, 40.)

Bencze 12 (1959) - *Bencze József*: A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről és a gőzölésről, Orvostörténeti Közlemények 12 (1959) 5-45.

Bencze 14 (1959) - *Bencze József*: Emlékezés Szegedi Kőrös Gáspárra, Orvostörténeti Közlemények 14 (1959) 79-84.

Bencze (1964) - *Bencze József*: Szegedi Kőrös Gáspár. Vasi Szemle 1 (1964) 69-74.

Bencze (1963) - *Bencze József*: Szegedi Kőrös Gáspár. Orvosi Hetilap 40 (1963) 1902-1905.

Benda (1996) - *Benda Borbála*: Uradalmi étrend Csejtéről 1623-1625-ből, Történelmi Szemle 38 (1996) 2-3:277-311.

Benda (2004) - *Benda Borbála*: 17. század közepi étrend a Nádasdi levéltárból. Nádasdy-alkalmazottak étrendje a 17. század közepéről. In: Századok, 138. évf. (2004) 4. 931-957.

Benda 2004 - *Benda Borbála*: Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon. Eötvös Lóránd Tudományegyetem. Budapest, 2004. In: <http://.archivum.piar.hu/batthyany/benda>; 2010.02.14. 7:00

Benedek 1990 - *Benedek István*: Hügieia, Az európai orvostudomány története, Budapest, 1990.

Bessenyei 2005 - *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Budapest, 2005.

Bessenyei 1999 - *Bessenyei József*: Nádasdy Tamás a politikus és államférfi. In: Nádasdy Tamás (1498-1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10-11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999. 9-28.

Bethlen 2000 - *Bethlen Farkas*: Erdély története I. (1526-1538) Budapest-Kolozsvár, 2000.

Birtalan 1989 - *Birtalan Győző*: Óriáslépések az orvostudományban. A gyógyítás hősei az ókortól napjainkig. Budapest, 1989.

Boros 2001 - *Boros Zoltán*: Birtokigazgatás Magyarországon a 16. század elején. In: Egyházak. Korok, Világképek. A Szent Ignác Szakkollégium diákjainak tanulmányai. Szerk. Keller Márkus-Terdik Szilveszter. Budapest, 2001.

Botta 1978 - *Botta István*: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete. Budapest, 1978. (Humanizmus és reformáció)

Braudel 1985 - *Braudel Fernand*: Anyagi kultúra, gazdaság és a kapitalizmus XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái, a lehetséges és a lehetetlen. Budapest, 1985.

Brencsán 1990 - *Brencsán János*: Új orvosi szótár, Orvosi kifejezések magyarázata. Budapest, 1990.

Brodarics 1983 - *Brodarics István*: Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról. Ford. Kardos Tibor. Szeged, 1983. (Gondolkodó Magyarok) 28.

Csáky-Pallvicini 1999 - *Csáky-Pallvicini Roger*: A személyiség centruma mint mentálhigiénés probléma az egyházi önkormányzati keretek között végzett mentálhigiénés szemléletű szociális munkában. In: Tanakodó. A mentálhigiéné elmélete, a mentálhigiénés képzés, mentálhigiéné az emberek szolgálatában. . Szerk. Tomcsányi Teodóra, Grezsa Ferenc, Jelenits István. Budapest, 1999.(Interdiszciplináris szakkönyvtár 2.) 173-189.

Deák 1879 - *Deák Farkas*: Magyar úrhölgyek leveleiről (1515-1709). Budapest, 1879.

Deáky 2005 - *Deáky Zita, Krász Lilla*: Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI-XVII. század). Budapest, 2005.

Defoe 1967 – *Defoe Daniel*: A londoni pestis. 1967. (Európa Zsebkönyvek)

Dominkovits 2010.1. – *Dominkovits Péter, Pálffy Géza*: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma 16-17. században (1.rész). *Századok* (2010)4. 769-792.

Dominkovits 2010.2. – *Dominkovits Péter, Pálffy Géza*: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma 16-17. században (2. rész). *Századok* (2010)5. 1085-1120.

Duby - Perrot 1997 - *Duby Georges, Perrot Michelle*: Geschichte der Frauen 3, Frühe Neuzeit, Frankfurt am Main, 1997.

Duin – Sutcliffe 1993 - *Nancy Duin, D. Jenny Sutcliffe*: Az orvoslás története, Az ősidőktől 2020-ig, Budapest, 1993.

Érszegi 1997 - *Érszegi Géza*: Paleográfia. In: Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába. Szerk. Hargittay Emil. Budapest, 1997. 45-55.

Fernand 2004 - *Fernand Braudel*: A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század 1., Gutta Könyvkiadó, Budapest, 2004.

Fogel 1917 - *Fogel József*: II. Lajos udvartartása: 1516-1526. Budapest, 1917. 43.

Forgách 1982 - *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 193.

Fülöp (1983) - *Fülöp László*: Étkezés, öltözködés és gyógyítás Nádasdy Tamás udvarában. In: Vasi Közlemények 2 (1983)

Füsy 1902 - *Füsy Tamás*: A zalavári apátság története. In: A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. 7. Szerk. Erdélyi László. Budapest, 1902.

Frenkl – Rajnik 2002 - *Frenkl Sylvia - Rajnik Mária*: Életesemények a fejlődéslelektan tükrében. Budapest, 2002. (Mentálhigiénés kultúra I.)

Gomboc 1936 - *Gomboc* *Endre*: A magyar botanika történet. Budapest, 1936.

Gomboc 1905 - *Gomboc* *Zoltán*: A régi magyar ételnevek eredetéről. In: Magyar Nyelv 1905. 160-169.

Heltai 1980 - *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter* művei. Budapest, 1980. (Magyar Remekírók)

Heltai 1592 - *íj. Heltai Gáspár*: Cisio. Kolozsvár, 1592. RMK I. 126. <http://www.arcanum.hu>
2010.05.01. 15:00

Hermann II. 1887 - *Hermann Ottó*: A magyar halászat könyvei II. Budapest, 1887.

Héjja - *Héjja Pál*: Az egészségügy. In: Magyar művelődéstörténet. A kereszténység védőbástyája. Szerk. Domanovszky Sándor. Budapest.

Horváth 1978 - *Horváth Ferenc* (Szerk.): Sárvár monográfiája. Sárvár, 1978.

Horváth 1957 - *Horváth János*: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Budapest, 1957. 137.

Horváth 1938 - *Horváth Mihály*: Gr. Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára. Buda, 1938.

Horváth-Szabó 2009- *Horváth-Szabó Katalin, Harmatta János, Tomcsányi Teodóra*: Teisztikus és humanisztikus spiritualitás. In: Pszichoterápia (2009)2. 173-179.

Hóman - *Szegfű* 1935 - *Hóman Bálint-Szegfű Gyula*: Magyar történet 3. Budapest, 1935.

Höllrigl - *Höllrigl József*: Magyar és törökös viseletformák a XVI-XVII. században. In: Magyar művelődéstörténet. Magyar renaissance. Szerk. Domanovszky Sándor. Budapest.

Istvánffy 1962 - *Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből (Nicolaus Istvanfius: Historiae de Rebus Ungaricus) Budapest, 1962 (Monumenta Hungarica IV.)

Istványi 1934 - *Istványi Géza*: A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása. Budapest, 1934.

Janits 1990 - *Janits Gabriella*: Magyar orvosok arcképei. Budapest, 1990.

Karácsonyi 1985 - *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-1900-ig. Budapest, 1985.

Katona 2001 - *Katona Imre*: Habánok Magyarországon, Gesta Könyvkiadó, 2001.

Katona (1936) - *Katona Imre*: Sárvár és a Nádasdyak a XVI. században és a XVII. század elején. Savaria (1963) 1.

Károlyi – Szalay 1882 - *Károlyi Árpád, Szalay József*: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Budapest, 1882.

Kempelen 1913 - *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. Budapest, 1913.

Kincses 1993 - *Kincses Katalin* (szerk.): „Im küttem én orvosságot”, Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622-1644, Budapest, 1993. (Régi Magyar Történelmi Források III.)

Kisbán (1975) - *Kisbán Eszter*: Az étkezések napi rendjének újkori alakulása és az ebéd. In: Magyar Nyelv. (1975) 2. LXXI. évf. 177-185.

Kisbán (1994) - *Kisbán Eszter*: Egy 16. századi hazai étlap értelmezéséhez. Társadalmi középrétegbeliek asztala egy nyugat-dunántúli Nádasdy-birtokon 1553-ban. In: Arrabona 31-33. (1994) 165-171.

Kisbán 1997 - *Kisbán Eszter*: Életmód, In: Magyar néprajz 4, szerk. Füzes Endre, Budapest, 1997.

Kisbán 1984 - *Kisbán Eszter*: Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában. In: Ethnographia XCV. évf, (1984) 3. 384-399.

Kisbán 1997- *Kisbán Eszter*: Táplálkozáskultúra. In: Magyar néprajz 4. Szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 1997.

Király 1981 - *Király Erzsébet* (sajtó alá rendezte, jegyzeteket és a mutatót összeállította): Szakács mesterségek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981.

Koltai 2001 - *Koltai András* (sajtó alá rendezte, előszó, jegyzetek): Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617-1708. Osiris Kiadó, Budapest. 2001.

Komoróczy 1932 - *Komoróczy György*: Nádasdy Tamás és a XVI. századi nagybirtok gazdálkodása. Budapest, 1932.

Koppány 1987 - *Koppány Tibor*: Nádasdy Tamás udvara és az építészet. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk., előszó: R. Várkonyi Ágnes, Budapest, 1987.

Korbuly - *Korbuly György*: Egészségügyi állapotok. In: Magyar művelődéstörténet. Magyar renaissance. Szerk. Domanovszky Sándor. Budapest.

Kovács 1959 - *Kovács József*: Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből. Különnyomat. Magyar Nyelv 1959.

Kovács 2007 - *Kovács László József*: Gelehrte Ärzte in und um Ödenburg Ärzte, Badehäuser und Heilkräuter, In: Gesundheit und Hygiene im pannonischen Raum vom ausgehenden Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert, Sonia Horn und Rudolf Kropf (Hg.), Eisenstadt, 2007.

Kovács 1962 - *Kovács Sándor József*: Bornemissza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke 1560-ból. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 66 (1962)1. 87. [http:// epa.oszk.hu](http://epa.oszk.hu) 2010.03.23. 16:00

Kovács 1988 - *Kovács Sándor Iván*: Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 1988.

Kumorovicz – *Kállai* 1959 - *Kumorovicz L. Bernát-M. Kállai Erzsébet (Közli)*: Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540-1550-es számadásaiból. I-II. Budapest, 1959. (Történeti-néprajzi Füzetek, 1)

Lakó 1983 - *Lakó Elemér*: Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból. Bukarest, 1983.

Lázár (1980) - *Lázár Szini Karola*: Adalékok a XVI. századi Arc Medica vizsgálatához, Anatómiai és kórtani műszókincs. Orvostörténeti Közlemények, 92 (1980) 133-146.

Pollock 1998 - *Linda Pollock*: A gyermekkel kapcsolatos attitűdök. In: *Vajda Zsuzsanna, Pukánszky Béla (szerk.): A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény. Budapest, 1998.*

Magyary 1929 - *Magyary-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek, Értekezések a magyar orvostörténelem köréből 1. Budapest, 1929.

Majláth 1889 - *Majláth Béla*: Maylád István 1502-1550. Budapest, 1889. (Magyar Történelmi Életrajzok)

Montanari 1999 - *Massimo Montanari*: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Európa születése. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999.

Mayer 1927 - *Mayer Ferenc Kolos*: Az orvostudomány története. Budapest. 1927.

Melius 1978 - *Melius Juhász Péter*: Herbárium. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Bukarest, 1978.

Tuckler 1998 - *M.J. Tuckler*: A gyermek mint kezdet és vég (1): gyermeknevelési szokások a 15-16. századi Angliában. In: *Vajda Zsuzsanna, Pukánszky Béla (szerk.): A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény. Budapest, 1998.*

Madas 2003 - *Madas Edit, Monok István*: A könyvkultúra Magyarországon: kezdetektől 1800-ig. Budapest, 2003.

Nagy 1860 - *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 5. Pest. 1860.

Nagy 1987 - *Nagy László*: Az erős fekete bég Nádasdy Ferenc. Budapest, 1987.

Nádasdy 1999 - Nádasdy Tamás (1498-1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10-11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999.

Nemes (2004) - *Nemes Ödön*: Az igaz gyógyulás felé vezető út. Gondolatok a lelkigondozásról. In: *Embertárs* (2004) 2. 111-119.

Oláh 1985 - *Oláh Andor*: „Fűbe fába orvosság!”. (békés megyei népi orvoslás). I. A mirigy hét lánya, hét fia és hetvenhét unokája. (a népi orvoslás értelmezése, jellemzése). Békéscsaba, 1985.

Oláh 1936 - *Oláh Andor*: „Újhold, új király!”, A magyar népi orvoslás életrajza, Budapest, 1936.

Oláh 1891 - *Oláh Miklós*, Magyarország leírása. 1536. (L.: Nicolai Olahi, Hungaria et Atila, Bécs. 1763.) In: *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán- félszigeten. 1054-1717. Budapest, 1891.

Ózse 1996 - *Ózse Sándor*: 500 magyar levél a XVI. századból, Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549-1562. 1-2. Budapest, 1996.

Ózse 1997 - *Ózse Sándor*: A vörösbor elterjedése a XVI. század közepi Nádasdy uradalmakban In: *Hagyomány és korszerűség a XVI-XVII. században*. Studia Agriensia 17. Eger, 1997.

Ózse 2006 - *Ózse Sándor*: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi ütközőzóna népességénél. Budapest, 2006.

Pálffy 2004 - *Pálffy Géza*: Koronázási lakomák a 15-17. századi Magyarországon Az önálló magyar királyi ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. In: *Századok* (2004)5. 1005-1101.

Papp 1964 - *Papp László*: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Budapest, 1964 (Nyelvtudományi Értekezések, 44)

Payr 1924 - *Payr Sándor*: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. 1. Sopron, 1924.

Payr 1917 - *Payr Sándor*: A soproni evangélikus egyházközség története. 1. A reformáció kezdetétől az 1686-ik évi soproni országgyűlésig. Sopron, 1917.

Payr 1908 - *Payr Sándor*: Kanizsai Orsolya. Főrangú magyar nő a XVI. századból. Élet- és jellemrajz. Budapest, 1908.

Payr (1914) - *Payr Sándor*: Protestáns volt-e Nádasdy Tamás? In: Protestáns Szemle különnyomat (1914) 26. 481.

Pálffy 1999 - *Pálffy Géza*: Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya (1542-1546 és 1548-1552) In: Nádasdy Tamás (1498-1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10-11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999. 29-54.

Pápai 1984 - *Pápai Páriz Ferenc*: Pax Corporis. Budapest, 1984.

Pásztor 1940 - *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest, 1940.

Péter 1985.1. - *Péter Katalin*: A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet. Budapest, 1985.

Péter 1985 - *Péter Katalin*: A reformáció és művelődés a 16. században. In: Magyarország története tíz kötetben. 3. Magyarország története 1526-1686. 1. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. 475-604.

Péter 1995 - *Péter Katalin*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Budapest, 1995. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8.)

Péter 1996 - *Péter Katalin*: A gyermek első tíz esztendeje. In: Gyermek a kor újkori Magyarországon, "adott Isten hozzánk való szeretetből...egy kis fraucimmerecskét nekünk". Szerk. Péter Katalin. Budapest, 1996.

Péter 2004 - *Péter Katalin*: A reformáció: kényszer vagy választás? Budapest, 2004.

Péter 2008 - *Péter Katalin*: Házasság a régi Magyarországon. 16-17. század. Budapest, 2008. (Múltidéző Zsebkönyvtár)

Péter 2010 – *Péter Katalin*: Az asszony neve. Arisztokrata nyelvhasználat a 16-17. századi Magyarországon. In: Történelmi Szemle (2010)2 151-187.

R. *Várkonyi* 1984 - R. *Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Magvető, Budapest, 1984. (Nemzet és emlékezet)

R. *Várkonyi* 1987 - R. *Várkonyi Ágnes*: Magyar reneszánsz udvari kultúra, Gondolat, Budapest, 1987.

Rácz 2008 - *Rácz Lajos*: Magyarország környezettörténete az újkorig. Természettörténelem 1. Budapest. 2008.

Radvánszky 1879-1896 - *Radvánszky Béla*: Családélet és háztartás a XVI- és XVII. században.1. Budapest. 1879-1896.

Radvánszky 1879 - *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. 3. Budapest, 1879.

Radvánszky 1893 - *Radvánszky Béla*: Régi magyar szakácskönyvek. Budapest, 1893.

Raffy (1959) - *Raffy Ádám*: Vesalius és kora. Orvostörténeti Közlemények, 13 (1959) 21-41.

Regal – Nanut 2007 - *Wolfgang Regal, Michael Nanut*: Vienna: doctors guide: 15 walkings tours through Vienna's medical history. Wien, 2007.

Sárvár 1918 - Sárvár monográfiája. Szerk. Horváth Ferenc. Szombathely, 1918.

Schilling 1988 - *Schilling Heinz*: Aufbruch und Krise. München, 1988.

Schilling 2002 - *Schilling Heinz*: *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte*, Berlin, 2002.

Schilling 1995 - *Schilling Heinz Hrg.*: Die Katholische Konfessionalisierung (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 198). Heidelberg 1995.

Schrödl 1906 - *Schrödl József*: A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története. 1. Az egyházközség külső alakulása. Pozsony, 1906.

Schultheisz 1997 - *Schultheisz Emil*: Az orvoslás kultúrtörténetéből, Budapest – Piliscsaba, 1997.

Sinkovics (1943) - *Sinkovics István*: Nádasdy Tamás ősei. Turul. 57 (1943) 45-55.

Sinkovics 2000 - *Sinkovics István*: Sárvár társadalmi, politikai és hadtörténete. In: Söptei István: Sárvár története. Sárvár, 2000. 141-156.

Söptei 1998 - *Söptei István*: Nádasdy Tamás (1498-1562) emlékezet. 500 éve született Magyarország nádora. Sárvár, 1998.

Szabó (1996) - *Szabó Tibor*: Kőrös Gáspár a padovai egyetemen. Orvostörténeti Közlemények 141-144 (1996) 53-62.

Szakály 1993 - *Szakály Ferenc*: A sárvári „provinciális humanista kör” és a reformáció kezdetei (András deák sárvári iskolamester levele 1545-ből). In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 83-96.

Szakály 1998 - *Szakály Ferenc*: Sárvár, mint helyi kulturális központ. In: Nádasdy Tamás (1498-1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10-11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999.87-104.

Szakály 1896 - *Szakály Ferenc*: Veszthely az út porában. Gritti Magyarországon 1529-1534. Budapest, 1986.

Szalay 1861 - *Szalay Ákos (Közli)*: Négyszáz magyar levél a 16. századból. 1504-1560. Pest, 1861.

Szántó 1986 - *Szántó András*: Eleink ételei. Válogatás régi szakácskönyvekből. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest. 1986.

Szántó 1996 - *Szántó János*: Vallásosság, vallásos hiedelmek Magyarországon. In: Társadalmi Riport, Budapest, 1996.;

Szende (2007) - *Szende Katalin*: A könyvkötéshez felhasznált kódextöredékek társadalom- és kultúrtörténeti összefüggései Sopronban. „In geschribn Pergament einbunden” In: Magyar Könyvszemle 123. évf. (2007) 3. In: <http://epa.oszk.hu> 2010.03.23. 14:00

Szlatky 1983 - *Szlatky Márta* (szerk., vál.): "Minden doktorságok csak ebből késértek", Szemelvények a XVI-XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből. Budapest, 1983.

Szmollény 1910 - *Szmollény Nándor*: A középkori Szeged műveltsége, Gaspar Fraxinus de Zegedinus és Nádasdy Tamás levelezése. Szeged, 1910.

Takáts 1963 - *Takáts Sándor*: Bajvívó magyarok. Képek a török világból. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1963.

Takáts 1961 - *Takáts Sándor*: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI-XVII. századból. Nemzetközi Könyvtár. Budapest, 1961.

Takáts 1922 - *Takáts Sándor*: Régi idők, régi emberek. Budapest, 1922.

Takáts 2002 - *Takáts Sándor*: A régi Magyarország jókedve. Budapest, 2002.

Takáts 1922 - *Takáts Sándor*: Nádasdy Ferenc (a fekete bég) ifjúsága. In: *Régi idők, régi emberek*. Budapest, 1922.

Tarnai 1984 - *Tarnai Andor*. „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest, 1984.

Tésenyi 2009 - *Tésenyi Tímea*: A kórházi lelkigondozás időszerű kérdései történet megközelítésben. Embertárs (2009)2.

Tomcsányi 1999 - Tomcsányi Teodóra: A mentálhigiénés jelenségvilága. In: Tanakodó. A mentálhigiéné elmélete, a mentálhigiénés képzés, mentálhigiéné az emberek szolgálatában. Szerk. Tomcsányi Teodóra, Grezsa Ferenc, Jelenits István. Budapest, 1999.(Interdiszciplináris szakkönyvtár 2.) 16-45.

Tomcsányi (1999) - Tomcsányi Teodóra: A mentálhigiénés segítő kapcsolat és a pszichoterápiás kapcsolat. In: Tanakodó. A mentálhigiéné elmélete, a mentálhigiénés képzés, mentálhigiéné az emberek szolgálatában. Szerk. Tomcsányi Teodóra, Grezsa Ferenc, Jelenits István. Budapest, 1999.(Interdiszciplináris szakkönyvtár 2.) 73-79.

Tomcsányi 2002 - Tomcsányi Teodóra: Az interdiszciplináris mentálhigiénés szakképzés. In: Mentálhigiénés képzés a Semmelweis Egyetemen. Egy sokoldalú, tudományközpontú program elmélete, gyakorlata és eredményessége. Szerk. Tomcsányi Teodóra. Budapest, 2002. 49-65

Tomka (1977) - Tomka Miklós: A változó vallásosság mérésének problémái. In: Magyar Szociológiai Szemle (1977) 4.

Tóth 2002 - Tóth Emese: Maylád Istvánné Nádasdy Anna magyarnyelvű levelei. Szakdolgozat. Piliscsaba, 2002.

Tóth 1973 - Tóth Melinda: A sárvári vár építéstörténete. Savaria (1973)4. 218.

Tóth 1996 - Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon, Budapest, 1996.

Tusor 2008 - Tusor Péter: Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon. Egyetemi jegyzet. 2008. (Publicationes Instituti Historici in Universitate Catholica de Petro Pázmány nuncupatae fundati Subsidia 1)

Urbán 2000 - Urbán László: Kultúra és egészségügy a Nádasdyak idején. In:Söptei István: Sárvár története. Sárvár, 2000. 191-209.

Urbán (1988): *Urbán László*. Szegedi Kőrös Gáspár orvosdoktor munkásságáról. Vasi Szemle 42 (1988) 367-376.

Vajda - Pukánszky 1998 - *Vajda Zsuzsanna, Pukánszky Béla (szerk.):* A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény. Budapest, 1998.

Varjas 1997 - *Varjas Béla:* Paleográfiai útmutató 15-17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. Betűk-számok-rövidítések néhány alapformája a 15-17. századi magyar nyelvű kéziratokban. In: Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába. Szerk. Hargittay Emil. Budapest, 1997. 208-221.

Váralljai 1994 - *Váralljai Csocsány Jenő:* A megtermékenyíthetőség. In: Demográfia, Egyetemi jegyzet, Piliscsaba, 1994.

Váralljai 2. 1994 - *Váralljai Csocsány Jenő:* A terméketlenség vizsgálata. In: Demográfia, Egyetemi jegyzet, Piliscsaba, 1994.

Veress 1941 - *Veress Endre (Kiadja):* Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai 1221-1864. Budapest, 1941.

Vergote 2006 - *Antoine Vergote:* Valláslélektan. Budapest, 2006. (Interdiszciplináris szakkönyvtár 3.)

Vida 1994 - *Vida Mária:* Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon, Medicina in artibus in Hungaria, Budapest, 1994.

Vida 1988 - *Vida Tivadar* (vál., ford., jegyz.): „Szerelmes Orsikám...”. A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése, 1988. (Magyar Levelestár)

Zátonyi 1991 - *Zátonyi Sándor:* A reformáció kori csepregi kollégium (1557-1643). Magyar Pedagógia 91. évf. 3-4. szám. (1991) 223. www.magyarpedagogia.hu/document/Zatonyi-MP9134.pdf 2009.12.22.

Zimányi (1972) - *Zimányi Vera:* Életszínvonal a XVI-XVII. században. Élet és Tudomány 27 (1972) 50, 2355-2360.

Zimányi - Zimányi Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In: Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. 3/1. 319-353.

Zimányi 1994 - Zimányi Vera: Óra, szablya, nyoszolya, Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17-18. században. Társadalom és Művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1994.

FELHASZNÁLT ÉS RÖVIDÍTVE IDÉZETT LEVÉLTÁRI ANYAG

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Magyar Kamara Archivuma

Nádasdy család levéltára (E 185)

Ezen belül: Mf 6876, 6896, 6897, 6899, 6900, 6904, 6905, 6906, 6907,
6910, 6911, 6913, 6916, 6917, 6925, 6926; továbbá: B1527, 1531
pótlásként szereplő raktári csomók)

Nádasdy családtagok közéleti működésével kapcsolatos iratok, Inskripciók
könyvek a XVI-XVII. századból (31 986)

Számadások és vegyes anyagok (31 997)

ÖSSZEFOGLALÁS

E doktori disszertáció arra törekedett, hogy a Tschümperlin- és Hollstein-Brinkmann-féle modellből merített, levéltári forrásokra integrált módszer változatával négy megközelítésben vizsgálja - testi, lelki, spirituális és szociális - Nádasy Tamás nádor magánéletét. Eszerint elemezte a legszűkebb szociális körrel folytatott levelezést, mely a mindennapi életet taglaló magyar nyelvű emlékünkhöz egyik legelső szép példája.

A kutatás jelentősége és újdonsága abban áll, hogy interdiszciplináris szemlélettel veti össze a már ismert és eddig még nem publikált források információit, ezzel Nádasy Tamásra, környezetére és a korabeli Magyarországi viszonyokra vonatkozóan is új ismeretekkel gazdagodhatunk.

Nádasy Tamás esetében tehát a testi megközelítésben tárgyalható az egészség-betegség és étkezés témaköre. Ehhez kötődően került említésre az udvarukhoz fűződő kertkultúra. A lelki megközelítésbe maga az életpályája tartozik, hogy miként emelkedett a legmagasabb országos méltóságig, a nádori székig és vált boldog családapává. Életében hogyan jelentkezett a generativitás, ennek kapcsán a Nádasy-udvarhoz kötődő gyermeknevelést is részleteztük. Szociális témakörbe az értékőrzés kérdése, a tudományokhoz való viszonya, mecénási tevékenysége került kifejtésre. Teljes szociális hálójának megrajzolása túlmutat e dolgozat keretein, csak a legfontosabb személyre, feleségére és ennek kapcsán házasságára térhettünk ki. A negyedik megközelítés, a spiritualitás pedig már jelentkezik a mecénási tevékenység, sőt az étkezés kapcsán is, de új szempontokat is tekintve külön kifejtésre került. E tényezők szoros összefüggésben jelennek meg életében, komplex egységet alkotva, mely a humanisztikus és holisztikus életszemléletükből adódik.

A fent említett szempontok szerint jelenik meg előttünk Nádasy Tamás különböző szerepekben. Úgy, mint a nem mindennapi életút nehézségeivel megküzdő, a krízisekből magasabb létsíkra lépő ember, istenkereső, mecénás, férj, apa és testi bajokkal küzdő személy. Életét vizsgálva néha többet tudhatunk meg Nádasyról a hozzá közel álló személyeken

keresztül, mint a közvetlenül róla szóló forrásokból. Így felesége, Kanizsai Orsolya; orvosa (s már talán mondhatjuk, hogy barátja) Kőrös Gáspár levelein és annyira szeretett, de olyan ritkán látott fia, Ferenc első éveinek eseményein keresztül ismerhetjük meg őt.

Nem tudhatjuk, hogy élete végén Nádasdy Tamás, hogyan tekintett vissza arra. Lelkében béke volt-e halálakor? De az utókor máig nem tud ellenállni annak, hogy gazdag életével foglalkozzon, a fennmaradt források még további ismereteket rejtenek.

ABSTRACT

This dissertation aimed at examining the private life of palatine Tamás Nádasdy from four points of view (physical, psychic, spiritual and social) by a variety of the method derived from the Tschümperlin- and the Hollstein-Brinkmann models, collecting information from archive sources. According to his method, I analysed the correspondance with the closest social circle, which is one of the first fascinating records of everyday life in Hungarian.

The significance and novelty of the research is the act of comparing the information from the so far known and the unpublished sources, thus we get to know more about Tamás Nádasdy, his surroundings, and the conditions in Hungary of the time.

In the physical dimension of Tamás Nádasdy' case, we can examine the topic of health and illness, and nutrition. In addition to this, the horticulture of the family's court was also mentioned. The psychic dimension contains the lifetime itself, how he rose to the palatine's standing, the highest dignity in the country and how he became a happy family man. How generativity emerged in his life, and in connection with this, I also went into details about the children's education in the Nádasdy court. The social dimension consists of the question of preserving values, his relationship with sciences and his patronage activity. Drawing his full social network would be beyond the limits of this dissertation, and we could only focus on his wife, and in relation with her, his marriage. The fourth dimension, spirituality arises in view of his patronage activity and also his nutrition, but is detailed separately, considering new aspects. These conditions were present in his life are closely related, forming a complex unit, which is caused by his humanistic and holistic view of life.

Tamás Nádasdy appears in front of us in different roles concerning the dimensions mentioned above. As a man struggling with the difficulties of an unusual life, ascending to a higher existence from crises, and searching for God, a mecenator, a husband, a father and a man dealing with physical pains. Studying his life, there are times when we can get to know more about Nádasdy from the people who were close to him than from the sources directly

about him. This way, we become acquainted with him from the letters of his wife, Orsolya Kanizsai, and his doctor (and may also be called friend) Gáspár Kőrös and through the events in the first years of his beloved but rarely seen son's, Ferenc's life.

We could not know how Tamás Nádasdy, at the end of his life, looked back to it. Was there peace in his soul when he died? However, posterity keeps examining his abundant life story, and, in the extant sources, there is still further knowledge to be found.

FÜGGELÉK

Ferenc Nádasdy Tamásnak, 1555. október 7. Sárvár

(MOL E 185 Mf. 6913. 109.cím 46-51.)

Sennyey tájékoztatja Nádasdyt fia születéséről, ahogyan azt feleségétől hallotta.

Keg[y]elmes uram, ereke való zolgalatomnak utána, nem az nagságod parantholatját, kit Máté oza⁹⁴¹ az én fel[e]ségemmel, azontól zembe te .k.[egyelmeddel] zolék vele mindenről. Mikor az Uristen az kis urat ez vilákra attá, azzonomat heléről el nem hatták mozdolni, hanem az gyermek massatul (sic!) es mek mentettek. Ezt mongia felesékem, hog mindentül meh (sic!) tiztult, jó módon szépen jól vagyon, hanem az mint zogot⁹⁴² ez féle gyermek ágyos azzoni állat lenni, chak ug vagyon, mert most azzonomnak minden teste belel sebes, minden chontai⁹⁴³ fájnok, de egép⁹⁴⁴ beteksége nincz, hála⁹⁴⁵ legien Istennek. Ételére íg⁹⁴⁶ gondolnak, Sarkan uram és felesékem fezet⁹⁴⁷ neki, napiába háromzer⁹⁴⁸ hadnak enni, eg zagaz chak azzonomnak fez. Azt mongia felesékem, hog ma jet, jo lág bort izik. Étekre gondom vagion, chak érthem mi ziksék⁹⁴⁹ Isten agaragiából⁹⁵⁰ reá gondolok zintén⁹⁵¹ agor, hog fel menek ma három hóra múlva feleségem azt monda, hog aluzik, jól aludt ma, jól nyogodot, hála Istennek.

⁹⁴¹ hoza

⁹⁴² szokott

⁹⁴³ csontjai

⁹⁴⁴ egyéb

⁹⁴⁵ 46. oldal vége

⁹⁴⁶ így

⁹⁴⁷ főzet

⁹⁴⁸ háromszor

⁹⁴⁹ szükség

⁹⁵⁰ akaratjából

⁹⁵¹ szintén

Az kis urunk, az nagságod fia, choda eleven gyermek, jó ekéssége vagyon, hála legen az Uristennek.⁹⁵² Mikor azonnom az ozásra⁹⁵³ és hozá vetéső kilenz órán kezdetet, az bábágot⁹⁵⁴ tíz órán hítuk be azzonomhoz. Enkem tizenkét óra elet chuk kevésé ívánuk⁹⁵⁵ fel, hogy azzonom nehezen volt, hog az tizen két órát meh ite mek akkor nehezen vala, hog egyet ite az óra akor es felette nehezen vala, mikor eg óra után fél rá volna agor annál es nehezeben vala. Mikor immár eg óra után fél óra volna, Pál birónét, az magyar bába es tutta és agurta⁹⁵⁶, hog be menen. Az magyar bába es, de Pál⁹⁵⁷ biróné keveset asznált⁹⁵⁸, sem ártot, hanem ugian chak az német bába volt fei jop, chak emberül chelekedet az német bába, mikor kezel volna két órához, azomba az Uristen ada az gyermeket, az kis urat. Mint Giorg uram, mint Dator uram, mint Sarkan uram ment én Senney ötsén az piturba voltunk, nag Isten főházkodásba, mek halguta, lén az gyermek, mi mint nagyon térdére esénk, hálát adunk Istennek azon helen, ide jevek az én ázomba⁹⁵⁹ kettet ite az óra. Azon helen mek irám, de⁹⁶⁰ bábák azt mongyák, hog hat órán let mi, mi itkin voltunk, én hallottam az órát, de az bábák azt mongyák, hog ugyan két órán let, de én íg hallottam az órát az mint .k.[egyelmednek] írtam.

Sarkan Antal uram írt me⁹⁶¹ .k.[egyelmednek], de bizon betekes, bánod, ha ugyan Sarkan uram, de zolgál az én kegelmes azzonomnak jó kedvel, Gierg uram én reám hatta az írást, mert bizon vártok .k.[egyelmedet]. Most fel hivatott vala az én kegelmes azzonom hogia, hog .k.[egyelmednek] mek írjam ho⁹⁶² chak eg óráik jerne .k.[egyelmed]⁹⁶³ hozza ugian iken kéri .k.[egyelmedet] az én kegelmes azzonom, ha lehetséges. Ha lehet kegelmes uram jej haza eg óráik! Mert látom, hog hog nap zíve zerent vária .k.[egyelmedet]. Ha lehetséges az do[k]tort hónap korán kültem az én magam kochián. Ma az .k. [egyelmed] zeken jobáginak vígan laktam énes, nap⁹⁶⁴ ermbe⁹⁶⁵ voltunk. Az hatalmas Uristen tartcha mek .k.[egyelmed] sok jóval ez órán. 7 8bris 1555. Senney Ferencz⁹⁶⁶

⁹⁵² 47. oldal vége

⁹⁵³ húzásra

⁹⁵⁴ bábákat

⁹⁵⁵ hívának

⁹⁵⁶ akarta

⁹⁵⁷ 48. oldal vége

⁹⁵⁸ használt

⁹⁵⁹ házamba

⁹⁶⁰ 49. oldal vége

⁹⁶¹ meg

⁹⁶² hogy

⁹⁶³ 50. oldal vége

⁹⁶⁴ nagy

⁹⁶⁵ örömbe

⁹⁶⁶ 51. oldal vége

Sárkány Antal Nádasdy Tamásnak 1555. október 7. Sárvár

(MOL E 185 Mf. 6911. 102. cím 224-225.)

Sárkány Antal hírt ad urának fia születéséről és kéri, hogy jöjjön haza, akárcsak egy napra Kanizsai Orsolyához.

Az én ereke való szolgálatom után, kegelmes uram, jólehet mind nyájan [sic!], nem tetcik vala nekünk az német bába, de bizon csak emberül cselekedet. Ha it nem let volna, nem hiszem, hogy sem aszonyom, sem az gyermek bekevel volna. Egybeb weset [sic!] volt az nepel, hogy láthja hogy tudatlanságokbul vetek essyk,. Ostán⁹⁶⁷ Sinyei aszonyom vesi essébe⁹⁶⁸, hogy tudós es ember és hogy kezdi asszonyomat biztatni.

Aztán Isten békével atta, az gyermek jó és nagy, az enyémnek három hólnapja volt, hogy meg holt, de még mastes nagyob annál. Zintén olyan, mint kegelmed, orra elég nagy, ne lezen fitos. És thovaba azonyom kernyül sok thanár oda vagyon, kik egyel ki valják, ki mással, ki azt mongja, mindent meg egyék. Félek rajta, hogy betegségébe ne hozzák. Ugyan ezért mongja Sinyei eő aszonyom es, ezért jó volna .k.[egyelmed] egy órára ide juni⁹⁶⁹. Értene .k.[egyelmed] mindent meg, tuggy ha .k.[egyelmed]. ne juheth, az kegelmed akarathja képpen én .k.[egyelmedhe]z megek és mindent kegelmed⁹⁷⁰ eleibe adok. Bizon mind az gyermek dolga és mind azonyom felü ha k.[egyelmed] igyen ne visel gondot rejája. Ezt kedig ne csak én fejemtül írom, én züntelen ot fogadom, az mit tudok zolgalni, zemibe magamat enek nem kimelem, aszonyom étkéhez én látok. Igen keveset esik⁹⁷¹, egyéb képen jól vannak.

⁹⁶⁷ aztán

⁹⁶⁸ veszi eszébe

⁹⁶⁹ jóni

⁹⁷⁰ 224. lap vége

⁹⁷¹ eszik

Thovábá bába dolgát aszonyom azt monda, hogy .k.[egyelmed] ne ő hatta és ezért íram meg emberségét, hogy ő neki úgy thecik jól meg kelj nekik fizetni, mert [] voltak it, eles []nak menni, thovábá mer én .k.[egyelmednek] ez ideig nem írtam, oka es, hogy láttam, hogy mindent híven meg írnak .k.[egyelmednek].

Sárvár 7 octobris 1555.

mpp. Sarkan⁹⁷²

Én az mit .k.[egyelmednek] írtam, meg olvastam Sinyei uramnak⁹⁷³

Kőrös (Fraxinus) Gáspár doktor Nádasdy Tamásnének 1558. június 11. Pozsony

(MOL E 185 Mf. 6904. 82. cím 1-4)

*Az orvos gyógyszerert készítetett a dajkának. Leírja annak adagolási módját.*⁹⁷⁴

Nagyságos azzonyom zolgálatomat írom t[e].n[agyságodnak]. Az mely levelet t[e].n[agyságod] ez mastani hónak tizen egyedig napján énnekem írt az mezítelen dajka felel, az posta meg atta énnekem. Ez mej napon, azaz júniosnak 11 napján meg értöm az zegény dajkának betegsége. Azon korán minden dolgaimat hátra hagyván az patikába menek és az én jelen voltomba az orvosságot meg csináltatám, és t[e].n[agyságodnak] kültem.

Kikel ezképen köl élni. Regel négy órán melegen igya meg, ahol azt írták purgatio igewn keny [sic!], az nap hárapa kásával főt kapant egyék, es főt vizet igyék. Ez után más nap míg benne tart, minden nap egyék meg hatot az karikokba [sic!]. Ahol azt írták, kariko, de minden nap egy egy diónik reg[g]el egyet meg az liktáriomba, ahol azt írták, az pösölésre való liktariom⁹⁷⁵.

Továbá im kültem egy kis zelencébe port, ahol azt írták, pulnis, por por [sic!]. Azal tewgyekbe [sic!] az ki leh erezködet. És az záját gyakorta mossa meg az mosóval, hidegen anint vagyon, ahol azt írták, gargarismus zaja mosó. Ezekel az orvosságokal, ha isten akarja meg gyógyul az mezitelen dajka, ki látni nagy jó kedvel el mentem volna. Az kis úr kedvéjért, ha t[e].n[agyságod]en értem kocit küldet volna. Az uristen gyógyítsa meg betegidet, és tartsa meg t[e].n[agyságodat] nagy egészségel mind uramal egyetembe és az kis fiával, és mind háza népével egyetembe. Amen. 11. Juny. 1558. Posonbol.

Az fedő dezkát igen várja az major ház.

⁹⁷² manu propria

⁹⁷³ 225. lap vége

⁹⁷⁴ Címzés: Ez levél adassék az nagyságos nádorispáné azzonak, nekem tiztelendő azzonyomnak.

⁹⁷⁵ 3. oldal vége

Gaspar Doctor [...] ⁹⁷⁶

Kőrös (Fraxinus) Gáspár doktor Nádasdy Tamásnének 1559. Pozsony

(MOL E 185 Mf. 6904. 82. cím 5-6.)

A doktor kéri, hogy a neki ígért élelmet küldjék el. Reméli, a késlekedésnek nem betegség az oka. ⁹⁷⁷

Nagyságos azzonyom, zolgálatomnak utánna, ez napokba minden nap vártam az búzát, lencét, borsót és az kölest, kit .t[e]. n[agyságod]. uramal ő .n[agyságával]. egyetembe hatta vala Ferencz uramnak, hogy meg küldene, de meg edig semit nem küldet. Hizem, hogy ne tántán hideg leli, kit én bizony felete igen bánok, mert .t[e]. n[agyságod]. sok dolgait múlatja el az ő hideg lelése, mert Ferencz uram mindenkor nagy zorgalmasságal, hűen zolgál .t[e]. n[agyságodnak]. De ha az úr isten akaratjából jó egészsége vagyon, külge meg imár az megmondot búzát és búczit [sic!], had erelhessék meg az malomba.

Felete igen nagy zorgalmatosságal akarnám meg túny az nagyságod egészségét, és az dolgot kibe az én .n[agyságos]. uram tántorog vala. János királné [sic/].14.Feb: Minden kétségnékil meg holt, isten irgalmazon neki. Amen.

Az uristen tartca meg .t[e].n[agyságodat]. mind az én .n[agyságos]. uramal és kis Ferencz uramal.

Gaspar doctor. Posonbol 1559

⁹⁷⁶ 4. oldal vége

⁹⁷⁷ Címzés: Ez levél adasék az nagyságos Kanysay Orsolyazzonak [sic!], nádorispáné azzonak.

Kőrös (Fraxinus) Gáspár doktor Nádasdy Tamásnének 1562. június 30. Pozsony

(MOL E 185 Mf. 6904. 82. cím 7-8.)⁹⁷⁸

Pozsonyba nagy pestis járvány tört ki. A doktor házában is megbetegedett szolgáló asszonya, aki később meg is halt. Leányán és mostoha fián himlők jelentek meg és a körülöttük álló házakban is mind megbetegedettek pestisben. Ezért nem ment el, bár asszonya hívta, kéri az engedélyt utazása elhalasztására, amíg a pestis alább nem hagy.

Nagyságos azzonyom. Zolgálatomnak utánna, én az t[e]. n[agyságod]. paranczolósa zerent egy kocin Senyébe siettem volna, de bizonyal írhatom ezt .t[e]. n[agyságosnak]., hogy még ez eztendebe it Posonyba nagyob pestis nem volt, mint mastan újonnan elkezte. Az én házammal es volt, az zolgáló azzonyon kit azonal az hostályba kikültem, meg megen holt. De minden napon sokat temetnek, az én kis leányomon és az egik mostoha fiamon mastan zántalan himlő ötet, mind egéz testheken.

Ezöket magam mentésére nem írom .t[e].n[agyságodnak]., de nem mertem ilyen nagy pestisbel .t[e]. n[agyságod]. híre nekül Senejbe mennem. Ha .t[e]. n[agyságod]. jó akaratja volna, várnánk meg az posony pestis [...] meg állását avagy czak meg tczendölését. Ha pedig .t[e]. n[agyságod]. énnekem levelek által avag zolgája által meg paranczolja, hogy Senyébe mönyek, azon órába el megyek. Ha az úr isten valami tczapást reám nem boczát. Meg egiket sem féltem igen, mint mastan az Istennek ostorátul, mert az zomzédom házait az pestis mind körnil⁹⁷⁹ meg iresítethe.

⁹⁷⁸ Spli et Mag. D'na Ursula de Kanysa []Thoma de Nadasd Palatini []Domina mi'[]. A címzés több helyen elmosódott.

⁹⁷⁹ környül

Isten tarcza meg .t[e]. n[agyásgodat]. nagy jó egészségbe mind az én kis urammal egyetembe.

Ez levél köi Posonyba, 30. Juny 1562.

Gaspar doctor [...]

M.

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék köszönetet mondani a legfontosabb személyeknek, akik nélkül nem tudtam volna ezt a dolgot elkészíteni:

Konzulensemnek **Óze Sándornak**, akinek indíttatására fogtam bele a kutató munkába és aki éveken át, végtelen türelemmel támogatott benne.

Gyermekeimnek, akik mindig erőt adtak, hogy tovább folytassam és befejezzem a dolgot.

Családomnak, férjemnek, szüleimnek és testvéremnek, akik mindvégig segítettek és mögöttem álltak.

Barátaimnak, akik bíztattak és jó ötletekkel láttak el.